

Történeti földrajz, a tér története

Gál Zoltán,
Hajdú Zoltán,
Jankó Ferenc,
Keményfi Róbert,
Rác Lajos tanulmányai

Mi a történeti földrajz
és kik a történeti
földrajzosok?

Kerekasztal-beszélgetés

A KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

előfizetői felhívása a 2008. évre

Kedves Olvasónk!

Szerkesztőségünk 2008-ban a következő témájú számokat kívánja megjelentetni:

- 32. *Vegyes témájú társadalomtörténeti tanulmányok*
- 33. *Öröklés a paraszti társadalomban*
- 34. *Háború és társadalom*

Kérjük, segítse előfizetésével lapunkat!

Előfizetés esetén a 40%-os terjesztői jutalék megmarad a lap számára.

Az előfizetési díj 4000 Ft, egy szám ára 1000 Ft.

Az előfizetési díj a

KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

1113 Budapest, Valkói u. 9.

HVB Bank: 10918001-00000028-60920003

számú bankszámlájára utalható át.

A postaköltséget a szerkesztőség átvállalja.

***

Korábbi számaink korlátozott számban, eredeti áron,
a szerkesztőség címén még megrendelhetőek:

- 3–4: *Iskola: intézmény – esély – érvényesülés* (600 Ft)
- 5–6: *A munkától a szociálpolitikáig* (600 Ft)
- 7–8: *Sport és testkultúra* (600 Ft)
- 10: *Dívat – Fogasztás – Anyagi kultúra* (600 Ft)
- 11–12: *A város és társadalma* (950 Ft)
- 13: *Női karrier: lehetőségek és elvárások* (800 Ft)
- 14: *Vállalkozók – Cégek – Piacok* (800 Ft)
- 15–16: *Historiográfia: az eseménytől az időig* (1400 Ft)
- 17: *Politika és hatalom a társadalomban* (800 Ft)
- 18: *A kisebbségi magyarság társadalomfejlődése 1920–2000* (800 Ft)
- 19–20: *Rurális társadalmak* (1400 Ft)
- 21–22: *Clio és Psyche* (1400 Ft)
- 23: *Kulturális minták és kölcsönhatások Európában* (1000 Ft)
- 24–25: *Nemzetépítés és régészet* (1500 Ft)
- 26: *Utazók és utazások* (1000 Ft)
- 27: *Vallás, felekezet, társadalmi stratégiák* (1000 Ft)
- 28–29: *Közép-Európa összehasonlító perspektívában* (1500 Ft)
- 30: *Demográfiai viselkedés és lokális társadalom* (1000 Ft)

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidőktől fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

SZERKESZTŐSÉG

CZUCH GÁBOR
GRANASZTÓI PÉTER
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN főszerkesztő
KLEMENT JUDIT
LENGVÁRI ISTVÁN
POZSGAI PÉTER

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Bácskai Vera, Beluszky Pál, **Benda Gyula** Faragó Tamás,
Gyáni Gábor, Kovács I. Gábor, Kövér György, Tóth Zoltán, Valuch Tibor

„Történeti földrajz, a tér története” című blokkunkat
Győri Róbert szerkesztette.

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap
és az 1956-os Intézet támogatták.

'56

A címlapon Joannes Nep. Hegedűs *Mappa Universalis. Inclyti Comitatus Soproniensis in Quinqve Districtus Divisi* című térképének részlete (1783).

Kiadja a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: az Egyesület elnöke
Szerkesztőség: 1113 Budapest, Valkói u. 9.
korall@korall.org, www.korall.org
Terjesztés: terjesztes@korall.org

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

TÖRTÉNETI FÖLDRAJZ, A TÉR TÖRTÉNETE

Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok?
Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról 5

TANULMÁNYOK

Jankó Ferenc	Falu a városban: a külvárosok helye a soproni történelmi városrész településmorfológiai képében 23
Gál Zoltán	„Aranykor után” A magyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban 45
Hajdú Zoltán	A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük 75
Keményfi Róbert	„Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttéré. A magyar Mezopotámia képzete 101

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Rácz Lajos	Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon 132
------------	--

KÖNYVEK

Peter Haggett: Geográfia. Globális szintézis	
– Czirfusz Márton	161
Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története	
– Gyuris Ferenc	165
Pilkhoffer Mónika: Pécs építésze a századfordulón (1888–1907)	
– Csekő Ernő	171
Szőnyei Tamás: Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990.	
– Koltai Gábor	177
Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben	
– Ispán Ágota Lídia	182
Szerzőink	190
Contents	191
Abstracts	193

Mi a történeti földrajz és kik a történeti földrajzosok?

*(Kerekasztal-beszélgetés a történeti földrajzról
az MTA Regionális Kutatások Központja Budapesti Osztályán
2007. szeptember 3-án)*

Résztevők: Beluszky Pál (MTA RKK), Frisnyák Sándor (Nyíregyházi Főiskola), Gál Zoltán (MTA RKK), Győri Róbert (MTA RKK), Hajdú Zoltán (MTA RKK), Rácz Lajos (Szegedi Egyetem), Szilágyi Zsolt (Debreceni Egyetem).

Rácz Lajos: A kerekasztal-beszélgetés mederben tartására négy tematikai egységet határoztunk meg.

1. Elsőként a személyes szintet kellene végigjárjunk, nevezetesen, hogy ki hogyan került a történeti földrajz közelébe, ki volt az ösztönző mester, tanár, illetve milyen volt az a helyzet, amelyben elindultak a társaság tagjai a történeti földrajz irányába.
2. A második szint hangsúlyos kérdése, hogy miként lehet meghatározni a történeti földrajzot, ki mit ért történeti földrajzon.
3. A harmadik tematikai egység az lenne, hogy a jelenlevők miként látják a magyar történeti földrajz fejlődési pályáját. Hol voltak nekilendülő és megtorpanó szakaszok ebben a történetben.
4. A negyedik szinten a jelenkori viszonyokról kellene valamiképpen szólnunk. Milyen ma történeti földrajz helyzete, milyenek a nemzetközi kapcsolatok, milyen perspektívákat látunk a történeti földrajzon belül? Azaz négy tematikai szintet gondolnánk végig: egy személyes, egy definíciós, egy tudománytörténeti, végül pedig egy jelenkorra irányuló értékelést, a jövő lehetőségeit is számba véve.

1.

□ Az első kérdés tehát az lenne, hogy ki hogyan került kapcsolatba a történeti földrajzzal, ki miként vált valaminő módon történeti földrajzossá?

Frisnyák Sándor: Azt hiszem, hogy az '50-es '60-as évek fordulóján, amikor Miskolcon iparföldrajzi kérdésekkel kezdtem foglalkozni és e témakörből írtam

a doktori értekezésemet, akkor a történelmi szemléleti módot alkalmaztam. A bányászat, vaskohászat és a többi ágazat kialakulásáról az adott időszak fejlődését vázoltam fel, és éreztem, hogy foglalkozni kell a fejlődési folyamatokkal és azzal, hogy az egyes természeti erőforrások hogyan váltak használhatóvá. Menyire értéktelen volt például az ősember számára egy csomó ma lényeges természeti erőforrás, és milyen fontos telepítő tényező volt például az obszidián.

Később Szegeden volt a következő állomásom – a tanárképző főiskola –, de amikor Nyíregyházán, Szabolcs-Szatmár megye gazdasági elmaradottságának történelmi gyökereit próbáltam feltárni, akkor kerültem igazából kapcsolatba a történelmi földrajzzal. Mendöl Tibor, Bulla Béla és mások történelmi földrajzzal foglalkozó tudományelméleti munkáit tanulmányoztam, egyetértve a Fodor Ferenc-féle felfogással, meg részben a Hézsér Aurél-féle felfogással, tudniillik hogy ez nem lehet önálló diszciplína, hanem bevezető a regionális földrajzhoz. Aztán látva, hogy gazdaságföldrajzi vizsgálatainkat nem túlságosan értékeli a helyi hatalom, különösképpen, ha kritikus megfogalmazásokra is sor került, kezdtem eltávolodni az aktuális gazdaságföldrajzi kérdésektől, és alaposabban foglalkozni a történelmi földrajzzal. Kezdetben főleg a Nyírséggel, a Felső-Tiszavidékkel, azután a Zempléni-hegységgel foglalkoztam, később pedig az egész Kárpát-medencére kiterjesztettem vizsgálataim körét. Idővel kollegáim is sok helyi témát dolgoztak. Most legutóbb például Nagytárkány történelmi földrajzát dolgoztam fel egy Szlovákiában megjelenő kötetben. Tudom, hogy ezek módszertani szempontból inkább tanuló jellegű munkák, és a szakma nem veszi ezeket észre, nem hivatkoznak rájuk, azonban nagyon érdekes tudományos kihívás. Mostanság életmódstratégiai-váltással, és nagyobb perspektívából vizsgálódó, átfogó témákkal foglalkozom. Ennyit az én élményeimről.

Azt gondolom, hogy ezt a fajta történelmi földrajzi megközelítést a megyében elismerték, és a tanszéket kutatóműhelyként is elkönyvelték. De a profil gazdagodott, egyrészt az idegenforgalommal, másrészt pedig módszertani kérdésekkel – mindez összefügg a főiskolai földrajz tanszék profiljával.

Györi Róbert: Sokan vallhatják Frisnyák tanár urat mesterüknek. Volt-e esetleg olyan professzora a tanár úrnak, aki ebbe az irányba terelte?

Frisnyák Sándor: Volt egy tanítómesterem, akiről mindenképpen érdemes megemlékezni. Marjalaki Kiss Lajos 1944 és 1948 között Miskolcon a polgári iskolában tanított. Marjalaki tankönyvíró is volt, az ő tankönyveit használtuk, jöllehet már kihagyásokkal, mert a háború utáni időszakról van szó. Egyébként 1920-tól 1948-ig oktattak az ő könyveiből, statisztikai felújításokkal. Emellett helytörténelmi kutatásokkal is foglalkozott, és a helytörténelmi, helyismereti földrajzi szempontokat beépítette az oktatásba. Persze akkor még nem tudtam, és később sem, mi az, hogy történelmi földrajz. (Magyarországon akkor nem foglalkoztak ilyen témákkal a szomszéd népek érzékenysége miatt, és kezdetben inkább csak helyi vonatkozású témákkal lehetett foglalkozni az egész Kárpát-medence helyett.)

Marjalaki Kiss Lajost Miskolcon ma is nagyra értékelik, munkái közül többet újra kiadtak. Róla még azt is megemlíthetem, hogy a kettős honfoglalás

elméletének egyik előfutára volt. A '30-as évek közepe táján Móricz Zsigmond szerkesztette a *Nyugat* című folyóiratot és Marjalaki Kiss Lajos ekkor két részletben közölte elgondolásait.¹ (Egyébként Móriczcal, egykori iskolatársával jó kapcsolatokat ápolt.) Ő is hozzájárult László Gyula elméletének megalapozásához, emiatt többen kifogásolták is, hogy László Gyula a hivatkozásai között nem szerepeltette. Ezt tudnám megemlíteni, és azt, hogy munkája 1956-ban újra megjelent változatlan formában.²

Beluszky Pál: Én teljesen észrevétlenül kerültem kapcsolatba a történeti földrajzzal, szinte magam számára is véletlenül. Amikor elkezdtem földrajzi tanulmányaimat, a földrajzot ilyen címszó alatt nem művelték Magyarországon. Településföldrajzi problémákkal foglalkoztam, és számomra teljesen természetes volt, hogy még egy jelenkori probléma megoldásánál is elég messze kell visszanyúlni a múltba. Egy település esetén nemcsak a természeti környezet, az alaprajz, az épületek anyaga stb., hanem bizonyos funkciók is csak úgy magyarázhatók, ha ismerjük múltbeli kialakulásuk folyamatát. A helyi társadalom szerkezete is magán viseli a múlt nyomait. Hadd hozzak egy friss élményen alapuló példát: a Hegyalján jártam néhányszor, és apró morzsák, benyomások alapján úgy tűnik, kezd kialakulni egy olyan önkép, ami visszavezethető az egykori mezővárosi jogállásra, a mezővárosi társadalomra. Számomra teljesen természetes volt, hogy településföldrajzi kutatásaim során foglalkozom a településhálózat változásaival is, anélkül, hogy én ezt történeti földrajzként fogtam volna fel. Elég sok kritikát is kaptam emiatt. Ha felkérésre kellett egy tanulmányt írni, néhányszor elhangzott olyan figyelmeztetés is, nehogy a kiegyezésnél kezdjem! Szívem szerint én annál még korábban kezdtem volna. Ugyanakkor más módszereket, más forrásokat, más elméleti megalapozást nem használtam, sőt mondhatnám, azóta sem használok. Kutatásaimnál levéltári forrásokat nagyon ritkán, csak valamikor a pályám elején használtam – most már nem. Népszámlálási adatokra, statisztikai közlésekre, térképekre építék, már meglévő irodalmi feldolgozásokból szerezem az adataimat, információimat, és hozzávetőleg ugyanazokat a módszereket használok az 1910-es városhálózat vizsgálatánál, mint a jelenleginél. Még módszertanilag sem éreztem olyan nagyon nagy lépést, mint ami jelezte volna akár a magam számára, hogy történeti földrajzot művelek. Ez legfeljebb akkor mondható el, amikor valami olyasmit csinálók, amely – legalábbis deklaráltan – a jelennel már nem foglalkozik. Győri Róberttel készítettük el a magyarországi városhálózat 20. század eleji állapotát áttekintő tanulmányt³ (ennek nem volt folytatása a későbbi időszakokra), ami már – úgy tűnik – történeti földrajz. Talán még egy helyen tértem el kissé ettől a megközelítési módtól: az Alföld vizsgálatánál, ami aztán egy kötetben az *Alföld történeti földrajza* címmel jelent meg.⁴ Valójában igazi témája a „talányos táj” felderítése.

¹ Marjalaki Kiss Lajos: Új úton a magyar őshaza felé. *Nyugat* (23.) 1930. 12.

² Marjalaki Kiss Lajos: *Gondolatok a magyar nép eredetéről*. Miskolc, 1956.

³ Beluszky Pál – Győri Róbert: *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Budapest–Pécs, 2005.

⁴ Beluszky Pál: *A Nagyalföld történeti földrajza*. Budapest–Pécs, 2001.

Még egy dolgot szeretnék az eddigiekhez hozzáfűzni. Munkám hiányosságának tartom, hogy amikor észleltem, ez mégiscsak történeti földrajz, nem igazán álltam neki, hogy ezen a téren alaposabban tájékozódjak. Egyébként is igen gyenge vagyok elméletekből, meg paradigmákból, mindig meglepődöm, amikor mondják, hogy ilyen, vagy olyan paradigma szerint alkotok. Így, ha a mestereimet firtató kérdésre kellene válaszolnom, nem tudok igazán megnevezni olyasvalakit, aki a történeti földrajz felé irányított volna. Olvastam sok olyan, történeti földrajznak minősülő munkát Szabó Istvántól Mendöl Tiborig, ahol elkönnyvelhettem, hogy ez igen, ez jó! Mégsem tudom megállapítani, ki volt az, aki lökést adott volna, hogy történeti földrajzzal foglalkozzam. Frisnyák Sándor beszámolójához annyiban csatlakozom, hogy magam is egyre inkább kedvelem a történeti földrajzi témákat. Kényelmesebb csinálni, kevesebb konfliktussal jár. Amikor például a dualizmus korával foglalkozom, akkor kellemes elmerülni az akkori adatokban, megcsodálni, hogy milyen szenzációs témákat kínáltak és kínálnak most is a kutatóknak. Sokkal kellemesebben érzem magam ebben a környezetben, mint azokban a munkákban, amelyek a jelenkorhoz kapcsolódva, elsősorban mindenféle megrendeléseket jelentenek.

Gál Zoltán: Nekem könnyebb mentorokat felmutatni, mert az én kutatói pályám már alapvetően a történeti földrajzzal indult. Debrecenben végeztem történelem-földrajz szakon, de már korábban is a helytörténet érdekelt. Volt egy díjnyertes pályamunkám, amely az első történeti földrajzi munkám is egyben, melyet a Mezőgazdasági Múzeum pályázatára gimnazistaként írtam. *A paraszti áru- és cserekereskedelem Cserépfaluban és környékén* volt a címe, és ebben már megjelentek térbeli vetületek, földhasználat, a helyi társadalom migrációja, a summáság stb. A Debreceni Egyetemen viszont nem volt senki, aki történeti földrajzot tanított volna, sőt még az is nagy probléma volt, hogy a gazdaságföldrajzból – ami egy ilyen KGST-csatlós és listázó tudomány volt – hogyan legyen társadalomföldrajz (még a gazdaságföldrajz szót is igyekeztek kínosan kihagyni belőle). Talán emiatt is látta úgy Pinczés professzor úr, hogy nem talál senkit, akit a földrajz tanszéken ki tudna művelni, ezért egy ötlet nyomán engem küldött Beluszky professzor úrhoz. Debrecenből havi-féléves rendszerességgel jártam képzésre, és itt botlottam bele Timár Lajosba. Elbeszgettünk arról, hogy mi legyen a kutatási területem. A tanár úrnak volt egy ötlete, hogy a bankokkal senki nem foglalkozott, nézzem ezt meg. Lényegében ekkor kezdődött a munkám. Timár Lajos a kezembe nyomta az angol történeti földrajzi iskola egyes munkáit, illetve amiket ő írt erről. Ez adott valamilyes nemzetközi kitekintést. Az látszott, hogy az angolszász történeti iskolában bizonyos dolgok már teljesen lefedettek, így teljes a helytörténeti feldolgozás, már túl vannak a regionális történeti földrajzi kutatásokon. Magyarországon viszont a korábbi évtizedekben ilyen munkák nem készültek. Ilyen előzményekkel írtam meg disszertációm, *A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói* címmel. 1910-es statisztikai adatokat használtam a dualizmus perspektívájában. Az egésznek az volt a lényege, hogy a szolgáltatások és a banki

szektor mennyire formálta az akkori városhálózatot, és ennek milyen regionális kihatásai voltak. Azután történészként dolgoztam, de a történeti földrajzi vonulat továbbra is érdekelt. Amikor az RKK-ba kerültem, más kutatási trendek voltak, különböző kötelezettségeket kellett teljesíteni, annyiban azonban tudtam folytatni ezeket a vizsgálatokat, hogy a pécsi bank- és társadalomtörténet irányába mozdultam el. Jártam helytörténeti konferenciákra is, de ezek jobbára a mézeskalács-készítők és a helyi céhek körül forogtak, ami kívül esett az érdeklődésem. A helytörténet egy helyben topog Magyarországon és nem tud mit kezdeni a történeti földrajzzal.

Györi Róbert: Az én történetem nagyon tanulságos, és jellemző példája annak is, hogy az egyetemi hallgatók hogyan találkoznak a történeti földrajzzal. Furcsa módon, amikor egyetemre kerültem és megkérdezték, mit akarok, mit szeretnék csinálni, ösztönösen azt mondtam, hogy a történeti földrajz érdekel. Anélkül persze, hogy bármit is ismertem volna erről a területről. Egyszerűen úgy gondoltam, hogy olyan dologgal kellene foglalkoznom, ami ezt a két tudományt nagyon szorosan összeköti, ugyanis nem tudtam eldönteni, hogy melyiket szeretem jobban. Földrajz szakon ilyen, hogy történeti földrajz nem létezett. A bölcsészkaron viszont elsőévesként fel kellett vennem a történeti földrajz című kurzust, ahol bölcsészkar-szerte történeti topográfiát tanítanak. Tehát Kolozsvár a Sebes-Körösnek melyik partján van, a történeti Moson vármegye átlógott-e Csallóközbe és ehhez hasonló kérdések. Amikor ezt a kurzust egy négyessel abszolváltam, akkor úgy döntöttem, hogy ebből nekem ennyi tökéletesen elég is volt, itt le zárnám ezt az érdeklődést. Mindenesetre azt láttam, hogy ez egy olyan terület, ami engem nem vonz, nem láttam benne semmi szellemi muníciót.

Nem hagyott nyugodni viszont a téma a későbbiekben sem, és kerestem az idevágó irodalmat. Másodéves lehettem, amikor egyrészt elolvastam Frisnyák Sándor *Magyarország történeti földrajza* című könyvét, másrészt kezembe került a *Vég-kiárusítás I.* című tanulmánykötet Beluszky Páltól. Ezeket elolvasva úgy gondoltam, hogy mégis csak több érdekesség van ebben, mint amit az egyetemi oktatás alapján leszűrtem. Szerencsémre viszonylag korán elkezdtem dolgozni az RKK-ban – Nemes Nagy tanár úr ajánlott ide kisebb munkákra –, és személyesen is megismerkedtem Beluszky tanár úrral. A másik irányból – a történettudomány felől – pedig úgy kerültem közel a témához, hogy a bölcsészkaron teljesen véletlenül becsöppentem Benda Gyula egy szemináriumára. Utána minden félévben tudatosan vettem fel Benda Gyulától órákat; az ő szakmai hozzáértése, szemlélete, a történelem szakhoz való hozzáállásomat is megváltoztatta. Szóval, amit tőle tanultam, az is ebbe az irányba terelt.

Ez odáig fajult, hogy amikor szakdolgozati témát kellett választanom, magától adódott, hogy történeti földrajzi témáról fogok írni. Ennek elsődleges oka az volt, hogy nagyon érdekelt és szerettem csinálni, továbbá azt is láttam, hogy ezen a tudományterületen vannak rések a tudományos piacon. A doktori témámnak is egyrészt azért választottam a Kisalföldet, mert ez a szülőföldem, jobban

ismerem, mint az ország többi táját, és érdekelnek a problémái.⁵ De azt is láttam – végigtekintve a palettán –, hogy ezzel a területtel nagyon kevesen, szinte senki sem foglalkozik. Úgy gondoltam, hogy az Alföld térségében már kevés újat tudnék mondani, de a Kisalföld esetében még van keresnivalóm.

Szilágyi Zsolt: Egyszakos történelemtanárként kezdtem az egyetemet Debrecenben, és másodéves hallgatóként vettem fel a földrajzot. Korábban is érdeklődtem a földrajz iránt, de igazán a történelem állt közel hozzám. Ekené Zamárdi Ilona tanárnő kurzusain keresztül kerültem közelebb a gazdaság- és a társadalomföldrajzhoz, ezt követően pedig Timár Lajos tanár úr volt az, aki igazán elindított ebbe az irányba. Negyedéves koromban kerültem hozzá a 20. századi szemináriumokra (mindegyik gazdaság-, illetve társadalomtörténeti szeminárium volt), így kezdődött a kapcsolatom a társadalomtörténettel. Ő volt az, aki a szakdolgozati témám, de disszertációm témájának megtalálásában is segített. Miután megkérdeztem tőle, hogy mi volna az, amit javasolna az alföldi városok közül – akkor ő két várost ajánlott. Az egyik Kecskemét volt, a másik pedig Baja. Akkor még Szeghalmon laktam, ezért Kecskemét mellett döntöttem. Hallgatóként úgy gondoltam, hogy Kecskemét földrajzilag közelebb van Szeghalomhoz és a kutatás szempontjából ez gazdaságosabb számomra. Így kerültem kapcsolatba Kecskeméttel. A történeti földrajzot maga a város, illetve a téma hozta: ez az a szempont, ami megkerülhetetlen a téma megközelítésében. Gondolok a tanya-kérdésre a két világháború között, a Mendöl Tibor és Erdei Ferenc közötti vitára, amely központi téma volt a '80-as években. A másik pedig az agrártársadalom, amellyel konkrétan foglalkozom. Az agrártársadalom szerkezetét, kialakulását magyarázni kellett bizonyos kapcsolódásokkal, és ezt egyértelműen a természeti földrajz, illetve a kultúrtáj alakulásában gondoltam összehozhatónak.

Rácz Lajos: Nekem gyorsan kialakult a történeti földrajzzal való kapcsolat, ugyanis nagyon rosszul tanultam és két olyan tantárgy volt, ahol volt esélyem arra, hogy Magyarországon felvegyenek egyetemre. Ez a földrajz és a történelem volt. Ez érdekelt. Abban az időben amatőr színpadra jártam, igazolt játékos voltam egy kézilabda-csapatban és egy futballcsapatban – mindez eléggé kitöltötte az időmet. A lényeg az, hogy két tantárgy volt, ami úgy igazándiból érdekelt, mind a kettőből jó tanáraink voltak. A berettyóújfalui Arany János Gimnáziumban végeztem, földrajzból Csatári Bálint volt a tanárom, az ő személyét nem kell hosszasan bemutatnom, a másik kedves tanárom pedig Nagy Miklós volt, aki ugyancsak kiváló ember. Amikor felvettek Szegedre, akkor mind a két tudományterület érdekelt. Azonban sehol nem éreztem magam otthon. Sem a történészek között, sem a földrajzosok között nem volt meg az otthonosság érzése. Érdekes módon a földrajzosokhoz csapódtam. A földrajzosok között ugyanis sokkal nagyobb az összetartás – ez a tapasztalatom –, jobb az atmoszféra. A történész folyosó – gondolom, ez máshol is így van – kicsit az elmeegógyinté-

⁵ Győri Róbert: *A térszerkezet átalakulásának elemei a Kisalföld déli részén (a XVIII. század végétől a XX. század elejéig)* (Doktori értekezés, kézirat. ELTE TTK 2005.)

zetre emlékeztet. Vannak emberek, akik miután bementek a szobájukba, utána is bezárják az ajtót. A történészek részről az egyetlen ember – ő is Pestről ingázott Szegedre –, aki ébredező érdeklődésemet ápolta, Gyimesi Sándor volt. Ő volt az, aki felkeltette az érdeklődésemet a történeti földrajz iránt, majd ő lett a témavezetőm is. Azt gondoltam, hogy amit én csinállok, az sem nem földrajz, sem nem történelem, valami a kettő között.

Még egy embert kell megemlíteni az élő klasszikusok közül, Frisnyák Sándort, akinek a Nyíregyházi Főiskolán kiadott könyve ekkor jutott birtokomba. Olvastam arról, hogy mi a történeti földrajz és szótárakkal felvértezve innen-onnan, lexikonokból fordítottam a definíciókat.

Tulajdonképpen ez az idegenségérzés döntötte el a pályámat, igyekeztem olyan témát választani, ami a kettő között van. Először azt gondoltam, hogy ez a történeti földrajz – mert úgy indult a dolog, hogy Bihar vármegye történeti földrajzát fogom megírni – és ebből lett hosszas kompromisszumok árán, hogy ennek egy szeletét kell kiválasztani, az éghajlatot. Így lettem éghajlattörténész. Nekem az elkövetkező 20 évem arról szólt, hogy ezen az egy ponton mentem előre. Hogy hova helyezzük az éghajlattörténetet, a történeti földrajzhoz vagy a környezettörténehez, ez valamennyire álláspont kérdése. Szembesültem azzal is, hogy milyen rettenetesen műveletlen vagyok, ugyanis azon az egy fronton mentem előre, ott voltak meg az ismereteim, nyilvánvalóan ezt az életstratégiát a tudományos minősítés rendszere támogatja. Egy dolog csak a lényeges, hogy az ember egy ponton produkáljon az átlagtól eltérő dolgokat. Én éghajlat- és környezettörténész, történeti földrajzos vagyok, ebben a mezőben határozom meg magam. Ha meg kell említenem azokat, akik közvetlenül hatottak rám, akkor Gyimesi Sándort emelném ki, és közvetve Frisnyák Sándort.

Hajdú Zoltán: Én rendes embernek készültem: amióta az eszemet tudom, történész akartam lenni. Ennek nagyon sok oka volt. Én végardói vagyok, a szomszédos Sátoraljaújhely és Sárospatak meglehetősen sajátos település. Emellett a családi indítást kell kiemelni: ahogy az apai nagyapám szokta volt mondani, mi rendes hajdúk vagyunk. Apámék családja háromszázhatvan valahány éve él ugyanazon a telken. Tehát megvan még a folytonosság. Az anyámék családja viszont hegyaljai mércével mérve gyütt-ment. A nagyapám Eperjesen született, és a vasútépítésekkel jött le. A család egy modern, mozgékony, vasútépítő család volt, és ez azzal járt, hogy minden fiú vasutas lett. Trianonban először két országba kerültek, '45 után pedig háromba. Mi meg ott laktunk Ardón és láttunk három országot. Akármerre néztünk, mindenütt rokonok laktak. Ez azért volt érdekes, mert amikor először elmentem sorozásra, akkor Sátoraljaújhelyen felvették az adatokat, és be kellett diktálni, kinek hol vannak rokonai. Bediktáltam, hogy rokonom van Csehszlovákiában, Szovjetunióban, az Egyesült Államokban. Egyik unokatestvérem katona a csehszlovák néphadseregben, egy másik tiszt a szovjet hadseregben, és az egyik unokatestvérem az amerikai haditengerészetnél a légierőben. Újhelyben senkinek a szeme nem rebbent, mert ez a vidék egy kíváncsi terület, nem én voltam egyedül ilyen helyzetben, hanem szinte mindenki. Ellenben engem elvittek

Hódmezővásárhelyre, és másnap hívat az elhárító őrnagy elvtárs, és kérdezi, hogy kicsoda-micsoda maga. Nála ez már kivágta a biztosítékot, mert nem tudta elképzelni azt, ami Újhelyben mindenkinek természetes volt.

Patakon, a gimnáziumban arra készültem, hogy történész legyek. Már gimnazistaként jártam az újhelyi levéltárba, és Debrecenben is történésznek készültem. Mindenféle okoknál fogva nem lettem történész, hanem kényszerből földrajzos lettem, de úgy, hogy én a történeti földrajzot két embertől tanultam (persze nem egyetemi kurzusként). Az egyik, akit nagyon kevesen ismernek, és talán nagyon kevesen is becsülnék, pedig sokkal nagyobb a teljesítménye, mint sokan gondolják, Papp Antal. A másik pedig az öreg Kádár László, akinek jártam az öt évig tartott kurzusára, amelynek az volt a címe, hogy „Bevezetés a földrajztudomány történetébe és elméletébe”. Ott mindenről szó volt. Ő akkor kezdett foglalkozni az őshaza elmélettel, a kelet-európai sztyepp görög problémáival, és hihetetlenül sok mindent lehetett tőle tanulni. A másik, ami elindított a történeti földrajz felé, az egy kényszer volt. Amikor elkerültem Pécsre, rá kellett jönnöm, hogy nem ismerem a Dél-Dunántúlt. Én azzal kezdtem a Dél-Dunántúl megismerését, hogy az 1925-ös közigazgatási lapokat teljes körűen feldolgoztam, és elmentem minden egyes településre. Körülbelül tehát három év alatt a Dél-Dunántúl – akkor még Zala megye is hozzá tartozott – minden egyes településén voltam. Mert nem lehetett másképp megérteni, hogy akkor most mit kutatunk egyáltalán. Amikor elkezdtem ezt az egész közigazgatás-földrajzot és közigazgatás-történetet, akkor egyértelmű volt, hogy ezt nem lehet történeti földrajzi szemlélet nélkül folytatni. Valójában a közigazgatás kérdésköre vitt el a történeti földrajz irányába, és én is „kényszerből” lettem történeti földrajzos vagy földrajzos egyáltalán. Engem igazából az átmenet problémája izgat, gyerekként és egyetemistaként is a Bocskai-szabadságharc, a Tököli-, a Tokaji-felkelés és a Rákóczi-szabadságharc közötti átmenet problémáját kutattam. Ma is izgat, hogy miből mi lesz, mi hogyan értékelődik át újra, és milyen összefüggésrendszerbe kerül.

2.

□ *Rácz Lajos:* Akkor az első kört lezártuk, eljutottunk a második körhöz. Azt gondolom, meg kellene próbálkozni mindenkinek azzal, hogy tud-e, akar-e, mer-e történeti földrajz definíciót adni?

Frisnyák Sándor: Én már néhány megfogalmazást közöltem, de azt hiszem a legtömörebb definíció az lett, hogy az emberi tevékenységi formák idő- és térbeli rendszerének feltárása, rekonstrukciója. Ebben tulajdonképpen minden benne van. Ezen belül a természeti környezet és a társadalom közötti kölcsönhatásrendszer vizsgálata a maga folyamatában. Tudniillik az emberi tudás növekedésével ez a kapcsolatrendszer változott és változik jelenleg is. Ezt kell vizsgálni. Ahhoz, hogy ez jó eredményt hozzon, nagyobb mértékben kell foglalkozni a természeti földrajzi kérdésekkel, mint az eddigi történeti földrajzi munkák tették. Különösképpen, ha

a történészek történeti földrajzi munkáit, a régi, 19–20. századi történeti topográfákat nézzük, akkor látjuk, hogy ilyen oksági kapcsolatokat igen ritkán tárnak fel. Ha az emberi tevékenységi formákat a Kárpát-medence példáján vizsgáljuk, akkor azt tapasztaljuk, hogy a kultúrtáj kialakulásában, a térszerveződés folyamatában, a gazdaság specializációjában alapvetően ezer éven át az agroökológiai potenciál volt a meghatározó. Ez volt a regionális különbségek alapja.

A második dolog már részletkérdés, a definícióba már nem nagyon tartozik bele, hogy vajon szabad-e beszélni régmúlt dolgok rekonstrukciójánál régiókról. Az angol történeti földrajzi iskola szerint nyugodtan lehet bármelyik korban, bármely időben, mert ez egy rendszerezési alap. Segíti az összehasonlítást, a térbeli különbségek bemutatását. Annál inkább érdekes, hogy a régióformálódás és a gazdasági térszerkezeti egységek kialakulása megindul az Árpád-kor végétől – mikor már megtörténik a Kárpát-medence humanizációja –, és onnantól nyomon lehet követni. Újabban egynéhány történeti munka el is ismeri azt, hogy vannak ilyen szerveződések, mert a mai régiókérdéssel foglalkozó geográfusok úgy gondolják, hogy ezt elég követni a kiegyezés korától. De vannak történelmi előzmények, és ebben a feltételezésemben vagy hitemben nagy mértékben megerősített Kubinyi András munkássága és Kristó Gyula könyve.⁶ Újabban Süli-Zakar István és Csüllög Gábor is végez ilyen jellegű munkákat is, és ezeket érdemes szintén alaposabban vizsgálni.⁷

Beluszky Pál: Mint már említettem, nem tudatosan jutottam el a történeti földrajz közelébe, és igazán módszeresen a magam számára sem vettem végig, hogy mi a történeti földrajz, milyen módszerei vannak, milyen elméleti keretek közé foglalható. Nem is merek definíciót mondani. Két vagy három adalékot mondok. Az egyik az, amit Rácz Lajos is felvetett vitaanyagában. Kristó Gyula a történelem segédtudományának véli, a nyilvánvalóan geográfus megközelítések pedig a földrajz ágazatai közé sorolják a történeti földrajzot. Én nem akarom visszazerezni a földrajz számára, sem odaajándékozni a történelemnek. Mindenesetre azért valamilyen különbség látható az eredetileg a történelem irányából érkező és a földrajzból induló munkák között. Nyilvánvalóan Szabó Istvánnak a középkori magyar falvakról írt könyveit én minden további nélkül a történelemtudományhoz sorolnám, de amit én, illetve Győri Róberttel közösen a dualizmuskori városhálózatról írtunk, ez a földrajzhoz áll közelebb. Már csak azért is, mert a módszereket, az adatbázisokat ugyanúgy használtuk, mint egy jelenlegi állapotot feltáró munkánál. Az egyik különbség tehát az, hogy a kiinduló állapot némiképp meghatározza azt, hogy milyen jellegű, milyen stílusú történeti földrajzi munkák születnek. Az is különbséget tesz az egyes munkák között, hogy mely korról készültek. Vannak olyanok, amelyek tényleg a jelenlegi

⁶ Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988; Kristó Gyula: *A Kárpát-medence és a magyarság régmúltja (1301-ig)*. Szeged, 1994.

⁷ Süli-Zakar István: *A terület- és településfejlesztés alapjai*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2003; Csüllög Gábor: *A középkori Magyarország térszerkezete. Földrajzi Közlemények 2000.* 1–4. 100–130.

módszerekkel, szemlélettel, adatbázissal közelíthetők meg, azaz, ha én a dualizmus koráról írok, akkor majdnem azt mondanám, hogy ez tulajdonképpen nem is történeti földrajz, hanem egy földrajzi vizsgálat, amit én történetesen egy régebbi adatbázis alapján végzek, és egy régebbi állapotot próbálok meg földrajzilag vizsgálni. Nyilván eljutunk egy olyan határhoz, ahol ez a megközelítés már nem használható, ahol régészeti, levéltári és sok egyéb kutatásra van szükség, ami bizonyos fokig meghatározza a módszereket is. Nehéz egyértelmű statisztikai adatokat közölni, sokváltozós vizsgálatokat csinálni a középkorra. Tehát ilyen szempontból is érzek különbségeket az egyes munkák között. Ami ebben talán lényeges, hogy amíg a földrajz bevett módszereivel közelítünk valamihez, akkor még abban is bizonytalan vagyok, hogy ez egy ilyen köztes, a történelem és a földrajz között álló tudomány-e? Nem azért, mert ezt a területet meg akarom tartani a földrajz számára, korántsem, hanem úgy érzem, nem távolodtam-e el túlságosan a jelen vizsgálatát végző geográfiától.

Gál Zoltán: Én sem tudnék definíciót adni, mindenesetre vannak olyan új tudományágak, amelyeket Magyarországon még két tudomány mozaikjából raknak össze. Ezek teljesen önállósulhatnak és teljesen önálló módszertani keretük is lehet. A történeti földrajznál is felmerülhet a kérdés, hogy ez a két résztudomány módszertani kereteinek lecsupaszítása-e, tehát bizonyos módszereket kiemel mindkét tudományból, mert a két tudomány teljes módszertani spektrumát nem tudja alkalmazni. Vagy pedig olyan új módszereket is beemel, amelyekre akár a történelem, akár a földrajz önmagában nem fogékony. A harmadik út az, hogy a két tudomány módszertanából szemezgetve ezeket a módszereket egy önálló módszertani spektrummá szintetizálja, és önálló történeti földrajzi módszereket alakít ki.

Ez az egyik, a módszertani kérdés, a másik pedig a kutatás mélysége. Ha egy forrásokkal jól dokumentált történeti munkát összehasonlítunk egy „felszínebb” történeti földrajzi munkával, akkor elgondolkodtató képet kapunk...

Györi Róbert: Ez a sajnálatos kép nem a tudományok lényegi különbségei miatt alakul ki.

Gál Zoltán: Persze ezt meg lehet vitatni. De egy történeti munka alapos jegyzetelés nélkül nem áll meg, ugyanakkor a történeti földrajzi munkákban gyakran elég egy zárójeles megjegyzés. Kérdés, hogy a történeti földrajz nem egy felszínebb, vulgárisabb képet ad-e a dolgról? Lehet, hogy ez csak a megközelítési módból, speciális helyzetéből következik, vagy pedig ez egyfajta lecsupaszítás, egy felszínebb kutatás. Ugyanakkor új módszereket is használ, mert a statisztikai forráskezelés többletet nyújt.

Györi Róbert: Nekem arra kérdésre, hogy mi a történeti földrajz, kidolgozott válaszaim vannak. Sokat törtem a fejem ezen már a szakdolgozat és a doktori disszertációm írásakor is. Szerintem a történeti földrajz szókapcsolatban a „történeti” az egy jelző és a „földrajz” pedig egy jelzett szó. A történeti földrajz módszertanában, paradigmájában, megközelítéseiben egy földrajzi ágazat, amely viszont nem a jelenlegi eseményeket, térszerkezeteket, természeti képeket kutatja, hanem egy múltbeli állapotot vizsgál, vagy pedig egy fejlődési folyamatot próbál

meg feltárni. A történeti földrajz magyarországi fejlődését áttekintve meg lehet kockáztatni a kijelentést, hogy ez az ágazat – a történeti topográfia korszakát a 19. század végével bezárólag leszámítva –, mindenkor erősebben kötődött a földrajztudományhoz, mint a történettudományhoz.

Beluszkó Pál: Hadd szóljak közbe egy mondattal. Ez a történeti földrajz címke alatt megjelenő munkák jó részére igaz, vagy legalábbis elfogadott. Valószínűleg azért nem teljesen így van. Megint arról van szó, amit én nagyon leegyszerűsítve közlöttem meg, hogy vannak témák, amelyeket földrajzos módszerekkel, adatokkal lehet megközelíteni, de léteznek másfajta kérdések is. Edinburgh-i látogatásunkon tapasztaltuk, hogy egyrészt miután ők már többé-kevésbé túljutottak azon, hogy a régi forrásokat, adatszerű statisztikákat feldolgozzák, másrészt pedig a posztmodern irányzatot is követve, sok olyan témát művelnek történeti földrajz címszó alatt, amelyek már a szűkebb értelemben vett földrajzi módszerekkel, szemlélettel nem közelíthetők meg. Ugyanez vonatkozik arra is, hogyha nagyon régi időszakra megyünk vissza. Amit én mondtam, és amit Győri Róbert definícióként megfogalmazott, azt nem is mindig érzem történeti földrajznak.

Győri Róbert: Röviden hadd válaszoljak! Egy vizsgálatnál, ami ezekkel témákkal foglalkozik, az a perdöntő történettudomány, történeti földrajz és földrajz kérdésében, hogy a vizsgálat központjában, hangsúlyában a térbeliség kérdése áll-e, vagy nem. Mert amennyiben a térbeliség kérdése áll bármiféle értelemben, akkor az egy földrajzi vizsgálat. Amennyiben a térbeliség másodlagos, harmadlagos, az intézmények fejlődésén van a hangsúly, vagy egyéb más kereteknek a fejlődésén, akkor lehet azt történeti, gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti vizsgálatnak minősíteni. Szerintem ez a megkülönböztető elem.

Szilágyi Zsolt: Ha azt a szót hallom, hogy történeti földrajz, akkor a jelenségnek legalább három szintjét tudom a magam számára elkülöníteni. Egyrészt azt, amivel Győri Róbert zárta, tudniillik hogy a történeti földrajz valahol „tértörténet”. Valamiképpen benne van ez a térbeliség, és az egész kap egy múltbeli beágyazottságot. Viszont érthetem úgy is, hogy ez egy környezet-, vagy klíma-, vagy tájtörténet: a hagyományos „embertörténetnek” mondott vonulat háttérbe szorul és kimondottan a természeti viszonyok változásának a történetére kerül a hangsúly (ami sokszor emberi beavatkozás következtében változott). A harmadik szint: egy térbe ágyazott társadalomtörténet. Amikor a tértörténetet mondom első helyen, akkor a bankoknak, városhálózati rangsoroknak a vizsgálatát sorolom ide. A térbe ágyazott társadalom vizsgálatát jelentheti például a vándorlás a hegyvidékről az Alföldre, idénymunkák, szőlőtermelés stb. Ez is részben történeti földrajz számomra. Nem érhető meg a társadalomtörténeti probléma anélkül, hogy ezt a történeti földrajzi háttérrel ne tennék mellé. Az eljárás mindig problémaközpontú: vannak kérdések, amik kínálják, hogy megnézzük őket a másik oldalról is, ha kell ökológiai oldalról, ha kell mentalitástörténeti oldalról. Egy mai kultúrszociológiai vizsgálat ötven év múlva egy történeti összehasonlításhoz egy jó muníció is lehet. Ez megint csak nézőpont kérdése, de mindent lehet térbeliséghez is kapcsolni és hasznosítani.

Rácz Lajos: A magam részéről azt gondolom, hogy a definíció egy fontos dolog. Meghatároz és segít elkülöníteni dolgokat. De én azt is gondolom, hogy nem egy veszélytelen dolog. Felvetődik annak a veszélye, hogy kirekesztünk dolgokat. Engem már szinte mindenhol kirekesztettek. Voltak olyanok, akik azt mondták, hogy ehhez a tudományhoz sincs közöm, és ahhoz sincs. Fontos figyelni arra, hogy ezek a definíciók ne legyenek kirekesztő definíciók. A hozzám legközelebb álló definíció az, hogy a történeti földrajz a történelem és a földrajz között álló tudományterület. Nem tudok jobbat ennél.

Hajdú Zoltán: A definiálás fontos, de alapvetően másodlagos kérdés, és ez nemcsak egy tudományterületre, de az egyes emberekre is vonatkozik. Tudománytörténetet is tanítok, és azt szoktam mondani, hogy Immanuel Kant olyan komoly földrajzos volt, hogy földrajzi kutatásai révén, illetve annak következtében filozófussá vált. Ő ugyanis 47 szemeszteren keresztül fizikai földrajzot tanított. És eljutott a térhez, eljutott a kételkedéshez, és sorolhatnám tovább, és a földrajzból kiindulva felépített egy kritikai filozófiát. A tudományok parcellázása a 19. század utolsó harmadának nagy folyamata, amikor mindent rendszerbe akartunk foglalni, amikor úgy gondoltuk, hogy mindennek kell egy keret. Mindent be lehet dobozolni, mindenkinek megvan a maga dobozában a játéklehetősége, és azon nem lép túl. Amikor a 20. század első harmadában kiderült, hogy ez ennyire nem mechanikus, akkor életre keltek a segéd-, a rokon- és társtudomány fogalmak, hogy mossák, bontsák ezeket a ketreceket. Én egyébként ezeket a ketreceket szeretem, mert ott elindult ez a folyamat és elindult valami, hogy nem a ketrec a fontos, hanem a valóság vizsgálata, a valósághoz való viszony. Ha didaktikus szempontból közelítek a történeti földrajzhoz, akkor én azt szoktam mondani, hogy a történelem és a földrajz nem rokontudományai egymásnak, se nem társtudományai, de nem is segédtudományai, hanem a történeti földrajz egy világos kapcsolattudomány a történelem és a földrajz között.

Győri Róbert: Két gondolat még a definíciós kérdésekhez. Egyrészt, ha ne adj' Isten, bárkinek úgy tűnt, hogy én a történeti földrajzot kirekesztőleg fogalmaztam volna, akkor bevallom, az eredeti definícióm úgy folytatódott, hogy történeti földrajz ugyanakkor egy olyan tudomány, ami kapcsolatot épít a történelem és a földrajz között. Bekapcsolja a néprajzot és egyéb rokontudományokat is.

Sokat foglalkoztam Mendöl történeti földrajzi tanulmányaival, és megpróbáltam bizonyos gondolati fejlődési utat is felállítani a 30-as évek elejétől a 30-as évek végéig. Úgy érzem, Mendöl a *Szentpéteri Emlékkönyv*ben írt tanulmányában⁸ kimondatlanul is eljut arra a megállapításra, hogy bizonyos szemszögből nézve a történeti földrajz egy olyan alaptudománynak tekinthető, amiből a jelent vizsgáló földrajz is levezethető. Míg a történeti földrajz egy nagyobb hatókörű szintetizáló tudomány, addig a jelen vizsgálata sokkal nagyobb szakembergárdát tömörít, nagyobb irodalmat épít ki maga köré.

⁸ Mendöl Tibor: Településtörténet, településföldrajz, történeti földrajz. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójára*. Budapest, 1939. 312–334.

3.

□ *Rácz Lajos*: A harmadik kérdéskör, amit meg kellene válaszolnunk, hogy mi a tudomány gyökere? Kiket tekinthetünk alapítóknak, és magát a történeti-földrajzi pályát ki hogyan értékeli?

Frisnyák Sándor: A magyarországi történeti földrajz fejlődéséről Hajdú Zoltánnak és Győri Róbertnek igen értékes áttekintése jelent meg elemző, értékelő, tudománytörténeti szempontból.⁹ Ehhez hozzátenni elég nehéz. A kérdés úgy merült fel, hogy ezekből az ember mit tud hasznosítani, és mi az, ami nagyon fontos. Véleményem szerint Mendöl munkássága példamutató. A magyar történeti földrajz akkortájt a kultúrtájra koncentrált, és azt is jobbra a magyar honfoglalástól elemezte. Azonban az utóbbi évtizedekben a régészeti kutatás Magyarországon annyi új eredményt hozott, amely alapján mindenképpen foglalkozni kell a honfoglalást megelőző korok emberével, az akkori természeti erőforrások használatával, illetve az emberi tevékenységi formák rendszerével. Ma már kimondhatjuk, ami Bulla és Mendöl könyvben is megfogalmazást nyert, hogy ez a táj a honfoglalás korában már nem volt teljesen nyers táj. De azért a kultúrtájat lényegében a magyarság és a velünk együtt élő etnikumok hozták létre. Igen jelentős regionális környezetátalakító munkát végeztek, ami leginkább a botanikusok kutatásaiból követhető nyomon, hogy például az erdőszűlség milyen mértékben csökkent. Azok a tudományos történeti földrajzi dolgozatok, amelyek a két világháború közötti időben megjelentek, egy-egy részkérdést, egy-egy mikro- vagy mezotájat dolgoztak fel. A komplex jelleg azonban nem érvényesült.

Ezzel arra utalok, hogy komplex vizsgálatokat kellene folytatni, mint ahogy Kristó Gyula vagy Somogyi Sándor megfogalmazza: az adott kor természeti környezetét, az akkor élt emberek foglalkozását, településhálózati rendszerét stb. kellene rekonstruálni.¹⁰ Ez persze nagyon nehéz, és csak aránytalan lehet, mert amíg az egyik témában esetleg előrehaladhat az ember, addig a másikban nincs forrásanyag. A történeti földrajz elsősorban könyvészeti, írott forrásokra, kartográfiai forrásokra támaszkodhat, mert a levéltári források csak apró részleteket tárnak fel. A klasszikus értelemben vett levéltári anyagból csak esettanulmányokat lehet írni.

Rácz Lajos: Érdemes lenne még szót ejteni az '50-es, '60-as évekről...

Frisnyák Sándor: Az akkor megjelent Pécsi–Sárfalvi könyvben¹¹ ugyan megtalálható Magyarország gazdasági életének kis történeti vázlatja, de a történeti rész általában mindig csak egy néhány soros összefoglaló volt. Nem is tudom,

⁹ Hajdú Zoltán: A történeti földrajz kialakulása, irányzatai, a magyar történeti földrajz fejlődése. In: Beluszky Pál: *Magyarország történeti földrajza*. I. kötet. Budapest–Pécs, 2005. 25–39. Győri Róbert: A magyar történeti földrajz a két világháború között. *Földrajzi Közlemények* 2002. (CXXVI.) 1–4. 79–92.

¹⁰ Somogyi Sándor: *Az Alföld földrajzi képének változásai 16–19. század*. Nyíregyháza, 1994.

¹¹ Pécsi Márton – Sárfalvi Béla: *Magyarország földrajza*. Budapest, 1960.

mit lehetne kiemelni. A '60-as években megjelent Dél-Dunántúl kötetben már kitérő történeti földrajzi fejezet van Beluszky Páltól.¹²

Györi Róbert: Az ötvenes évek sötét alagútja... én néhány dolgot találtam. A Boros Ferenc-féle beszámolók azt mutatják, hogy Mendől részéről történt kísérlet egy alapos történeti földrajzi kutatás megszervezésére, ami tulajdonképpen nem futott ki a célig.¹³ Több éven keresztül húzódozott, de vakvágányra futott. Ami mégiscsak volt, az a települések belső szerkezetével, alaprajz-változásokkal foglalkozott, például Major Jenőnek a munkái, akit tulajdonképpen partvonalra szorítottak.¹⁴ A budapesti tudományegyetem után Major Jenő a műegyetemen dolgozott, és azt hiszem, hogy onnan sem mosolygással távozott. Valóban a 60-as évek második fele, a 70-es évek eleje, mikor kezdődik az élénkülés. Azt is meg kell említeni, hogy a 60-as években Győrffynek köszönhetően jelentős történeti topográfiai munka indult el.¹⁵

Hajdú Zoltán: Nem hangzott még el a neve Halász Albertnek, aki nem földrajzos volt, hanem közgazdász és sok minden más. Neki van egy – szinte nem ismert – atlasz-sorozata Közép-Európáról.¹⁶ Ebben nagyon érdekes például Magyarország szomszédsági környezetének bemutatása. Ugyanis azzal kellett szembesülnie, hogy nem lehet egyértelműen megmondani, kik voltak Magyarország szomszédai. Ugyanis ehhez tudni kell, hogy mi Magyarország. Ha valaki előveszi Fényes Eleket 1846–47-ből, akkor láthatja, hogy Fényes Elek – mint jogvégzett ember – bevallja, nem tudja, hol van Magyarország, és mekkora.¹⁷ Nem mindegy a négy meghatározás közül, hogy a legszűkebb, a szűkebb, a tágabb vagy a legtágabb értelemben beszélünk Magyarországról. Ha történeti földrajzról, meg történeti földrajzosokról beszélünk, akkor ki kell tekintenünk a hagyományos földrajzi sorból, mert azt kell mondanom, hogy ez a Halász Albert-féle térkép-sorozat, hihetetlenül fontos lenne a magyar oktatásban és nem csak a történeti földrajzban.

Györi Róbert: Talán nem tűnik elrugaszkodott kísérletnek, ha megpróbálom felvázolni röviden a magyar történeti földrajz fejlődési irányait. A 19. században, az intézményesült tudományok korában jelenik meg Magyarországon a történeti földrajz mint önálló fogalom, történeti topográfia tartalommal. A 20. század elején a francia emberföldrajz inspirációjából születik meg a valódi történeti föld-

¹² Beluszky Pál: A Dél-Dunántúl településhálózata. In: Ádám László – Marosi Sándor – Szilárd Jenő (szerk.): *A Dunántúli-dombság: Dél-Dunántúl*. 1981.

¹³ Boros Ferenc: Adatok Magyarország településállományának XVII. századi fejlődéséhez. *Földrajzi Értesítő* 1957. (VI.) 4. 459–474; Boros Ferenc: A hazai településállomány XVIII. sz. eleji képe. *Földrajzi Értesítő* 1958. (VII.) 4. 481–495.

¹⁴ Például Major Jenő: *A városalaprajz, mint a korai magyar városépítéstörténet forrása: a soproni belváros kialakulása*. Budapest, 1965, Faragó Kálmán – Major Jenő: A magyar városok szerkezeti jellegzetességei és azok kialakulása. *Településtudományi Közlemények* 1971. (23.) 5–42.

¹⁵ Győrffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–IV*. Budapest (I.: 1963, II–III.: 1987, IV.: 1998.)

¹⁶ Halász Albert: *Középeurópai államok I–VII*. A Szerző kiadása, Budapest, 1936.

¹⁷ Fényes Elek: *Magyarország leírása. I–II*. Pest, 1847.

rajz, a korábbival szakító gondolatként, tudományterületként. Nagy virágzás, de rejtett virágzás. A korszak geográfusainak döntő többsége úgy gondolja, hogy a regionális földrajzi munkáknak kötelező része a történeti visszatekintés (hiszen az egész francia emberföldrajz történeti gyökereken fogant és a történetiség szerepe elsődleges), de ugyanakkor nem jelenik meg önálló diszciplínaként a történeti földrajz, vagy csak nagyon kevésbé. Érdeemes kézbe venni Fodor Ferencnek a *Jászság életrajza* című művét.¹⁸ Fodor nem mondja, hogy ez történeti földrajz, sőt az a meglátása, hogy ilyen tudományterületről nem is lehet beszélni. De annak a kötetnek a 80 %-a nem más, mint történeti anyagnak a kibontása!

A 2. világháború végén van egy éles határ: több okból is háttérbe szorul ez a diszciplína. Egyrészt, mert a földrajz, azon belül különösen a társadalomföldrajz, mint revizionista tudomány megbélyegzett lesz. Az Akadémiáról kizárnak minden geográfust, felosztatják a Földrajzi Társaságot. A szovjet mintára meghonosodott marxista gazdaságföldrajz – ami fölváltja az emberföldrajzot – nem foglalkozik ezekkel a történeti kérdésekkel. A gazdaságföldrajz válik elsődlegessé, a történeti földrajz kiszorul. És kiszorulnak a művelői is, minden olyan fontosabb geográfusunkat, aki ezzel foglalkozott, nyugdíjazzák, háttérbe szorítják. Új emberek jönnek. Jön az '50-es, '60-as évek csendes korszaka, és tulajdonképpen csak a '70-es évek az, amikor újra előkerül a történeti földrajz elnevezés. Meg kell említeni Frisnyák Sándorék munkáját, akik Nyíregyházán a '80-as években iskolát teremtettek. A '80-as évek második fele, a '90-es évek eleje a történeti földrajz kiszélesedésének időszaka. Bekerül például a történeti érdeklődésbe az ökológia, a környezettörténet, túllépve a hagyományos tájrekonstrukciós gondolaton. A nyíregyházi konferenciák kötetét kézbe véve az látszik, hogy sok minden – talán már túl sok minden – tartozik a történeti földrajz gyűjtőfogalma alá.

Hajdú Zoltán: Nekem két kiegészítésem van ehhez. Mi szeretünk mindent a fordulat és a szovjet megszállás nyakába varrni. Ugyanakkor 1950-ben jelent meg az *Isztoricsevszkaja Geográfija* (Történeti földrajz), majdnem 800 oldal. De ennek, az 1950-ben megjelent történeti földrajzi kötetnek az a mondanivalója, hogy a Szovjetunió a történeti fejlődés értelme és célja. Azt igazolja, hogy mindenütt ott voltak, ami '45 után hozzájuk került. Van történeti földrajz, csak éppen őket igazoló történeti földrajz. Az NDK összeomlása előtt megjelent az NDK háromkötetes történeti földrajza, ami azt igazolja, hogy az NDK a német történeti fejlődés értelme, célja és dicsősége.¹⁹ Magyarországon nem lett volna értelme igazolni, hogy ez a Magyarország a történeti fejlődés célja. Egyszerűen pozicionális különbség van az '50-es évek orosz vagy szovjet történeti földrajza, és a magyar történeti földrajz lehetőségei között.

Rácz Lajos: Mivel tudománytörténettel nem foglalkozom, ismereteim e téren felületesek. Én a visszaszorulásnak két okát látom. Az egyik az, hogy a történeti földrajzzal foglalkozó embereket félreállították, és egy kis ország esetében, ahol az

¹⁸ Fodor Ferenc: *A Jászság életrajza*. Budapest, 1942.[1991]

¹⁹ Strenz, Wilfried (szerk.): *Historische Geographie der Deutschen Demokratischen Republik*. Herman Haack, Gotha–Leipzig, 1977–1989.

arányokból adódóan kevés a tudománnyal foglalkozó ember, ha az egyik embert kiütik, akkor a dolognak vége van. A másik pedig, amennyire én látom, a tudomány alulfinanszírozottsága. Azok a szabályok, amiket Kornai János a *Hiány* című könyvében leír, azok a tudomány alulfinanszírozására is igazak. Minden tudomány a belső övezetét védi. Értelemszerűen azok vannak erősebb pozícióban, akik egyértelműen történészek, akik egyértelműen földrajzosok.

Beluszky Pál: Még egy adalékot mondanék, ami nem döntő, de bizonyos mértékben befolyásolta az '50-es '60-as évek csekély érdeklődését a történeti földrajz iránt. Az '50-es évek elején kerültek pozícióba a földrajzban a közgazdászok. Az akkori közgazdaságtannak igen kevés volt az affinitása a történelem, de a tér iránt is. Ráadásul a közgazdaságtan felől érkező személyek elég jelentős pozíciókat foglaltak el a földrajzban, s nemhogy nem érdeklődtek, de a történeti vonatkozásokat nem is tartották a földrajz terrénumának, és nem is nagyon fogadták el.

4.

□ *Rácz Lajos:* Akkor nézzük a negyedik pontot, azaz ki hogyan értékeli a jelenlegi helyzetet? Annyi már elhangzott, hogy a nyíregyházi konferenciák arról tanúskodnak, vannak történeti földrajzosok és vannak, akik csak érdeklődnek iránta. A '90-es években létrejöttek doktori iskolák, ahol tömegével képezik a földrajzos doktoranduszokat, tehát minden infrastrukturális feltétel adott. Azonban, aki dolgozik ilyen iskolában vagy annak a közelében, az tudja, hogy maguk az eredmények nem teljesen egyértelműek. Kinek mi a véleménye arról a helyzetről, amiben a történeti földrajz jelenleg van, melyek az erősségei, melyek a gyengeségei?

Gál Zoltán: Pécssett megalakult a Történeti és Politikai Földrajzi Tanszék. Kíváncsi lennék, hogy Nyíregyházán és Pécsen kívül van-e a diszciplínának intézményesült formája?

Györi Róbert: Nincs, annyira nincs, hogy az ELTE Földrajzi Intézetében én voltam az egyetlen doktorandusz, aki az elmúlt években történeti földrajzi témában írt disszertációt, és most sem tudok senkiről, aki ilyen megközelítésben írna dolgozatot.

Gál Zoltán: Érdeemes felvetni a belterjesség kérdését. Önmagunkhoz, a történeti tradíciókhoz képest vizsgáltuk a hazai tudomány helyzetét. Mi a helyzet a nemzetközi kompatibilitással? Az a munka, amit elkezdtünk, a dualizmus kori Magyarország történeti földrajzi feldolgozása, legalább egy korszakról képes átfogó képet adni. A nyugati geográfiában ezek a dolgok már rég elkészültek, rendelkezésre állnak a leíró munkák, feldolgozások. Ott már évtizedek óta van lehetőség az összehasonlításra. A brit történeti földrajzban az érdeklődés már inkább szociológiai, társadalomtörténeti vizsgálatok szintjén zajlik, a posztmodern gondolatok mentén. Én a pénzügyi földrajzot művelem, és sokszor szembekerülök azzal kérdéssel, hogy megfelel-e a magyar tudomány a nemzetközi standardok-

nak. Szembesültem már azzal konferenciákon, hogy azok a témák, amiket mi ilyen országos szinten még el tudunk adni, a regionális vagy bármilyen téma – az nyugaton senkit nem érdekel.

Györi Róbert: Ennek egyébként az az oka, – ha őszintén magunkba nézünk –, hogy jelenleg a magyar társadalomföldrajz a nyugati trendek adaptációjában néhány évtizedes lemaradással küzd. Nemes Nagy József, amikor átvette az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékének vezetését, akkor forradalmat csinált azon a tanszéken. Egy korábban ismeretlen módszertant és szemléletet honosított meg, de azzal a tudattal, hogy ez a szemlélet nyugaton az '50-es '60-as évek földrajzában volt uralkodó, és ezzel szemben a 70-es években már nagyon komoly kritikák fogalmazódtak meg. Kevés nyomát látom annak, hogy nyitottság, érzékenység lenne az új törekvések iránt. Ez a helyzet a történeti földrajzban is.

Azok, akik a magyar történeti földrajzban ezt a szemléletet megpróbálták meghonosítani, vagy megismerkedtek vele, elsősorban történészek. Timár Lajos Debrecenben, az ELTÉ-n, a Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszéken és az Atelier-ben szerveződő kutatók. Az ő tanulmányaikban találkozom azokkal a fogalmakkal, eljárásokkal, szemlélettel, amelyek a kurrens külföldi kutatásokban dívnak, mint például a mikroszintű megközelítés, az identitással vagy a reprezentációval kapcsolatos kérdések. A történeti földrajz klasszikus vonulata ebben, úgy érzem, lemaradt. Nem tudom, ki hogy látja?

Gál Zoltán: Vannak azért közös kapcsolódási pontok. Az angolszász történeti földrajzosok például összeállítanak egy bibliográfiát és meglepő volt, hogy csak a régi neveket, a két világháború közti magyar geográfusok munkáit ismerték. Ez amiatt lehetséges, mert a magyar földrajz nagyon le van maradva a nemzetközi publikációkban. Az elmúlt két évtizedben sem javult ez a helyzet.

Beluszky Pál: Nyilvánvaló, hogy a magyar történeti földrajznak rengeteg feladata lenne, lehetne. Egyrészt a lehetőségek oldaláról – megint csak a dualizmus koráról beszélek – gazdag anyag van, ami még részben sincs feldolgozva. Az igény oldaláról is. Gál Zoltán mondott két igen nagy falatot. Én most egy földhözragadtabb dolgot említenék. A társadalomtudomány helyzete koránt sem rózsás az országban, annak ellenére, hogy hány egyetem, hány egyetemi tanszék, hány hallgató, hány doktorandusz van. Gondoljátok meg, ha most mi, vagy bármelyik csoport elhatározná, hogy több ember testére szabott kollektív munkába kezdenék a történeti földrajz terén, lenne-e erre lehetőségünk? Nem nagyon... Soha sem tudjuk, hogy utána milyen megrendelő esik be, milyen munkát kell elvégezni. Tulajdonképpen egyre kevesebb pénz van olyan kutatásokra, amelyeket a kutatók kigondolnának. A pályázatok is arra jók, hogy a lyukakat tömögessük vele, nem is biztos, hogy arra a konkrét kutatásra fordítódnak. Gál Zoltán említette az idegen nyelvű publikációkat, könyvkiadást. Most már lassan a magyar nyelvű könyvkiadás is nehézzé válik, mindenféle központi támogatás megszűnt. Semmiféle támogatás nincs az idegen nyelvű kiadások fordítására. Egyszóval: vannak lehetőségek, vannak feladatok, de az általános viszonyok nem biztos, hogy az összehangoltabb kutatást és annak publikációját lehetővé tennék.

Rácz Lajos: Azt hiszem, hogy ezt a kérdést nem szabad alulértékelní. Az is igaz viszont, hogy minden tudomány fejlődésének két része van. Van egy intézményes, és egy személyes rész. Az utóbbi ott kezdődik, hogy akik magukat történeti földrajzosnak gondolják, azok összegyűlnék, és valamit közösen csinálnak. Most ott tartunk, hogy elérte a kritikus tömeget a történeti földrajzosok száma: itt az idő a közös cselekvésre.

Jankó Ferenc

Falu a városban: a külvárosok helye a soproni történelmi városrész településmorfológiai képében

A két világháború közötti magyar településföldrajzban a szerzők számára még természetes volt az egy-egy település monografikus feldolgozása során alkalmazott történeti perspektíva. Ez következett a dolgozatok általános célkitűzéseiből is: milyen helyzeti és helyi energiák vezettek a település kialakulásához, miért éppen azon a helyen alakult ki, mitől vált várossá? A második világháború után a településföldrajz más utakra terelődött, a belső szerkezet feltárásában fontosabbá vált a társadalom és a funkciók térbeli analízise, így a néprajzos Györffy István nyomdokain kialakult – Fodor Ferenc, Lettrich Edit, Major Jenő, Mendöl Tibor és Wallner Ernő nevével fémjelezhető – történeti-településmorfológiai kutatások követők nélkül maradtak.¹ Ma e kutatási terület feleledése a geográfiában még várat magára; jelen tanulmány egy lépés lehet ez irányban.

A szokványos történeti földrajzi eljárás – egy kiválasztott múltbeli időszak vagy időkeresztmetszet feldolgozása – helyett az általános földrajzi szempontok szerint dolgozatomban a jelenig kísérem figyelemmel választott témámat; a múlt feltárásával a jelen képét is magyarázni kívánom. A tanulmány egyik kérdése a történelmi várostesten belül a külvárosokra fókuszál: hogyan formálódtak ezek az utolsó mintegy százötven évben, az első kataszteri felmérésektől kezdve az ezredfordulógig, hogyan szorult vissza a falusias morfológiai elem a városiasodás következtében? Mielőtt azonban e kérdések megválaszolására térek, általánosságban vázolom a történelmi külvárosok szerepét a hazai urbanizáció történetében, majd tárgyalom a történelmi városrész alaprajzi fejlődését, elhelyezem a külvárosokat a történelmi várostesten belül, s egyes pontokon morfológiai kérdések ki-munkálását is megkísérlem.

Kérdéseim megválaszolásához levéltári, és irodalmi forrásokat használok fel. Az alaprajzi vizsgálatokhoz az 1850–60-as években és a századfordulón készült kataszteri térképeket, a beépítés vizsgálatához az 1851-es telekkönyvet – ennek egyik rovatában a telken álló ház emeletszámát is feltüntették – és Heimler Károly topográfiaját 1936-ból, amely részletes adatokat közöl a város házairól, háztulajdonosairól. A jelenbeli állapotok bemutatásakor pedig saját empirikus felméréseimre támaszkodom, amelyet 2000–2001 ben végeztem.

¹ Györi 2002; Jankó 2005.

A TÖRTÉNELMI KÜLVÁROSOK HELYZETE A DUNÁNTÚLI VÁROSOK URBANIZÁCIÓJÁBAN

A magyar történelmi városok kialakulását rendszerint királyi, földesúri vagy egyházi váralapítás indította el. A várak különböző időszakban épülhettek meg; előzményként római kori, avar kori erődítményeket egyaránt találunk. Ezek helyén, vagy szomszédságában alakultak ki az ispánsági várak, rendszerint Szent István uralkodása alatt, míg a földesúri váralapítások már későbbre tehetőek. Az Árpád-kori magyar településfejlődés feltehetően sajátos topográfiai keretek között zajlott.² A várakat különféle foglalkozású szolgálónépek és katonáskodók (udvarnokok, halászkok, kovácsok, kereskedők, lövészek stb.) önálló falvakkal vették körül. Ezek alkották a történelmi külvárosok, váralji települések ősi magvait, település-előzményeit. Az úthálózat és a telekrendszer rögzülésével, illetve a tatárjárás után megerősödő védelmi szempontok miatt ezek később betagozódhattak a városok (civitasok vagy oppidumok) településébe. Sopron esetében a várat a IV. Béla által betelepített lövérek (íjászok) falva (villa Luer), Halász, Kovácsi, Udvarnok, illetve a Szent Mihály templom körüli ősi település, a villa Supron vette körül. Ezek Kovácsi és Udvarnok kivételével a történelmi külvárosok előzményeit alkották. A foglalkozásbeli-társadalmi elkülönülés aztán rendszerint tovább élt, ennek egyszerű bizonyítékai a ma is élő ősi utcanevek.³

A bel- és külvárosok közötti különbség egyrészt abból adódott, hogy utóbbiakat többnyire nem védte városfal. A polgárság vagyoni helyzetéből, illetve a fallal körülvett belvárosok kisebb méretéből következően néhány városban a külvárosokat is sáncokkal (pl. Kőszeg), vagy városfallal vették körül, így például Sopronban. Ez sem akadályozta meg azonban azt, hogy a külvárosok sokkal többet szenvedjenek az ellenséges támadásoktól (törökök, kurucok, labancok), vagy éppen a tűzvészektől. A belvárosi és a külvárosi lakosok között jogi különbségek is voltak, ami tovább fokozta a társadalmi-vagyoni különbségeket. A kora középkori Sopronban például ugyanakkora káposztásföldön osztoztak a belvárosi és a háromszor annyian lévő külvárosi polgárok.⁴ Más városokkal ellentétben azonban Sopronban a belvárosok és a külvárosok közigazgatási egysége végig fennállt. A belvárosokat rendszerint nemesek, kereskedők, sokszor elkülönülten zsidók vagy valamilyen céhbeli iparosok lakták. A külvárosokban általában az őstermelők, gazdák, zsellérek voltak többségben, de megtalálhatók voltak a kézműves, iparos foglalkozásúak is. Ezeket a társadalmi-vagyoni különbségeket jól illusztrálja Sopron esetében Thirring Gusztávnak a város 18. századi állapotáról írt történeti statisztikai (földrajzi) munkája, amelyben jól látszik, hogy a legmódosabb lakosság a belvárost, a legszegényebbek pedig a Szent-Mihály dombot lakták.⁵

² Major 1966.

³ Gömöri 2002: 25–27; Holl 1979; Szende 2004: 11–47.

⁴ Dávid 1978.

⁵ Thirring 1939: 88–96, 145–159, 224–245.

Fentiekből következik, hogy a külvárosok épületállománya sokkal többször cserélődött, hiszen kevesebb volt a kőépület, az agyagból, vályogból épített házak sokkal hamarabb elavultak, s a már említett, külső támadásokkal és a tűzvészekkel szemben is kevésbé voltak ellenállóak. A népesség dominánsan őstermelő jellegéből következett, hogy sok külvárosi rész falusias arculatot öltött. A külvárosokat úgy is felfoghatjuk, hogy azok közvetítették a (bel)városokban megjelent újabb építészeti formákat a falvak felé, tehát az előképek mindig területükön jelentek meg először.⁶ Hogy mennyire maradtak meg ezek az „előképek”, az a 19. sz. végén felgyorsuló városfejlődés helyi jellegzetességeinek függvényében alakult. A városok ekkor rendszerint a vasutak, a pályaudvarok felé terjeszkedtek, s ennek csak egyik formája volt a bérházépítés. Ez különféle módon történhetett, sok helyütt villanegyedek épültek ki a vasútvonalak irányában, az újonnan felparcellázott területeken. Másrészt a kapitalista tőkefelhalmozással járó ipari fejlődés nyomán – amely ekkorra érte el Magyarországot – nagyvárosainkban a bérházépítkezés kezdett elterjedni. A bérházépítés gyakran a meglévő épületállomány kicserélődésével járt, ami sok helyütt elindította a történelmi külvárosok átalakulását. Más nagyvárosokban – hazánkban egyedül Budapesten – a történelmi belváros is áldozatul eshetett a lakásépítési láznak (Pest), máshol a nagy átbocsátó képességű főutak építése kapcsán csak kisebb-nagyobb negyedeket bontottak le. A településképben ily módon léptékváltás történt. Ennek a folyamatnak a gazdasági világválság vetett véget az 1920-as évek végén; az ezután kibontakozó modern mozgalom Magyarországon kevés városban hagyott maga mögött jelentős együtteseket, így például a tárgyalat Sopron városában.

A hazai urbanizáción belül, a városépítés második nagy hullámát már a szocializmus 1960–80-as évtizedeire tehetjük, amely tervszerűségével, a megvalósítás módjával, s elsősorban a lakótelepes építkezéssel, anyagában, formavilágában is újat jelentett minden korábbihoz képest. A tömeges lakásépítés jelentősebb része zöldmezős módon, illetve a városok külső lakóövébe tartozó családi házas területek szanálásával valósult meg (városbővülés). Kisebb részében – elsősorban az ún. új városközpontok építése kapcsán – a városok belső negyedeiben, esetenként a történelmi külvárosok helyén rekonstrukciós formában is előfordult (városmegújítás). A Dunántúlon ennek legmarkánsabb példája a veszprémi Cserhát városrész lebontása, majd pont- és sávházakkal történt beépítése, de kisebb-nagyobb rekonstrukció minden városban előfordult. Mindez tehát már tervszerűen, központilag szabályozottan alakult a korábbi spontán, organikusabb városépítéssel szemben. Hiszen sokszor egyszerre egy egész terület sorsáról döntöttek, míg a régi és mai városrendezési szabályzatok csak a fejlődési keretek megadására törekedtek, illetve törekednek.

A történelmi külvárosok legtöbbszörre születtek rekonstrukciós tervek – amelyek megvalósulás esetén egyet jelentettek volna megszüntetésükkel – hiszen épületállományukat sokszor egyszerűen koruknál fogva avultnak minősítették, és

⁶ Dávid 1971; Filep 2002: 89–98; Sedlmayrné Beck 1973.

számталanszor építési tilalmat rendeltek el területükre. Ennek azonban a műemlék-védelemhez hasonlóan konzerváló hatása volt. Ideológiai síkon némileg paradox módon, a szocialista korszak műemlékvédelme a polgári, vagyis művészileg értékesebb épületeket tartotta megőrzésre érdemesnek, már kevesebb figyelem irányult a történelmi külvárosokban is megtalálható népi építészeti emlékekre, a két véglet között meghatározható kisvárosias vagy a hóstát jellegű épületállomány pedig jobbra nem került védelem alá, mert azt művészileg értéktelennek, jellegtelennek, vagyis a kor viszonyai között szanálásra érdemesnek tartották. A történelmi külvárosok szerencséje, hogy a szocialista városépítés is elsősorban az építés olcsóságát tekintette mérvadónak, ezért, ha lehetett, szabad területekre koncentrálták a lakótelep-építést, s így többségük – főleg a kis- és középvárosokban, megyeszékhelyi szint alatt – megmenekült a pusztulástól. Így volt ez Sopronban is, amelynek külvárosai jórészt megmenekültek az átépítéstől.

Mindezekkel összefüggésben a történelmi külvárosok sajátos helyzetéhez több minden más is hozzájárult. Az egyik, hogy a belvárosokra koncentráló műemléki helyreállítások jobbra elkerülték ezeket a negyedeket, ami a rossz minőségű lakásállomány fennmaradásához, illetve nagyon lassú modernizálásához vezetett. De a városi tanácsok sem lehettek különösebben motiváltak a külvárosi negyedek rendbetételében, hiszen a lakáshiányon néhány lakásos házak államosításával, majd felújításával nem lehetett enyhíteni.

A lakókörnyezet leromlásához vezetett sok helyütt a németek kitelepítése is – ez volt jellemző például Sopron, Kőszeg külvárosaira vagy Mosonra – hiszen a helyükre érkező telepesek éppen a legszegényebb agrárnépesség közül kerültek ki, akik rendszerint egy másik, a németekénél alacsonyabb nivójú lakáskultúrát képviseltek. A korábban említett tényezők következtében a más városokban helyben maradt agrárnépesség jelenléte sem jelentett húzóerőt a külvárosok modernizációjára, hiszen az általánosan végbement gazdasági, és főképp mezőgazdasági átalakulás maga után vonta a történelmi külvárosok funkcionális kiüresedését, vagyis az épületállomány döntő része elvesztette korábbi funkcióit. Ez először a gazdasági épületek pusztulásával, állapotának romlásával a telken belüli slumosodáshoz vezetett, ami azonban rendszerint az utcafrontra is kigyűrűzött.

A külvárosok így érkeztek el a rendszerváltozáshoz, amikor a központi hatalom, majd az önkormányzatok a városok belső tereiben (is) átengedték a kezdeményezést a magántőkének. A történelmi külvárosok többsége ekkor megmenekült a tervszerű lebontástól, kérdés azonban, hogy a városrendezési tervek készítői, az önkormányzatok, illetve a mai magyar társadalom hogyan viszonyul e városrészekhez. Szép lassan vagy esetleg gyorsabban átépítjük ezeket, vagy karakterüket, hangulatukat megőrizve fejlesztjük épület-, illetve lakásállományukat? A városrehabilitációt nagyobb erővel végző nagyotkés lakás- és társasház-építési hullám inkább az előbbi irányba mozdítja el a fejlődést, azonban a 80-as évektől terjedő jellegvédelem vagy településvédelem ez utóbbi irányba hat.⁷

⁷ Legújabbban az Európa Kulturális Fővárosa 2010 (EKF) pályázat kapcsán „fedezte fel” a pályázó városok némelyike a történelmi külvárosokban rejlő városimázs és turisztikai potenciálokat,

A TÖRTÉNELMI SOPRON ALAPRAJZÁNAK FEJLŐDÉSE

Sopron ókori elődtelepülése, a kelták által elnevezett Scarbantia a rómaiak idején fejlődött jelentős településsé, az 1. század utolsó harmadában már municipium rangot viselt, s viszonylag nagy kiterjedésű volt, amit a feltárt római temető, vagy az amfiteátrum bécsi-dombi elhelyezkedése mutat. A kisváros a 3. századig nyílt település volt, belvárosa körül a 4. század elején építettek egy nagyjából ellipszis alakú városfalat, amelyet 31 vagy 32 bástya erősített. A régészeti ásatások nyomán feltárt a belváros római úthálózata, a kutatók elméleti rekonstrukciókat készítettek a Fórum, s tágabb környezetének egykori topográfiájáról. A belváros fő útvonala az azt észak-déli irányban keresztülszelő Borostyánkő út volt, amely északnyugati irányban Vindobona, északi irányban pedig Carnuntum felé ágazott el. Előbbi útvonal mentén állott a város amfiteátruma, utóbbi mentén pedig temető volt.⁸

Nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy nincs kontinuitás a római és a középkori, vagy akár a mai város között, bár a régészeti feltárások néhány évszázados lakatlanságra utalnak: 456-ban egy földrengés söpört végig a területen, majd 568-ban, az avar honfoglaláskor a lakosság elhagyta a várost. A következő évszázadokban a környék ritkábban lakott, a rómaiak erősített városa feltehetően jobbára lakatlan volt. A honfoglaló magyar törzsek a 9. század elején érhatték el a települést, s a romvárbán őrhelyet létesítettek.⁹ A lakosságot illetően tehát nem, de a településmorfológiára vonatkozóan viszont határozottan ki lehet jelenteni a kontinuitás tényét, hiszen a belváros mai alakját a római kori városfal határozza meg, ami a későbbi utcahálózat kialakulására döntő hatást gyakorolt.

A magyarok ugyanis, valamikor Szent István uralkodása alatt, ehhez a várfalhoz támasztva emelték gerendavázas földvárukat, a „vörös sáncot”, amely az ispánsági központot védte. Valószínűleg a vár első ispánjáról Suprunról kapta a település magyar nevét. Érdekes tudománytörténeti adalék, hogy korábban a földvárat kelta sáncoknak tekintették, míg a magyar ispáni várat valahol a Szent Mihály-dombon keresték.¹⁰ Ebből – és Sopron német nevéből: Ödenburg – kifolyólag támadt vita a Soproni Szemle hasábjain az ötvenes évek közepén a geográfus Major Jenő, és a nyelvész-történész Mollay Károly között. Major Jenő – Mollayval ellentétben – a mai Belvárosban tétélezte föl az ispánsági várat, s később a régészeti eredmények őt igazolták.¹¹ A római fal a földvárrel megerősítve nagy erősség lehetett; ez a védműrendszer védte a települést egészen a 14. század közepéig, s akkor is, amikor Sopron 1277-ben megkapta városi kiváltságait IV. László királytól. Egyes történészi álláspontok a település német nevét is a lepusztult római várfalokhoz kapcsolják – Ödenburg ugyanis pusztavárat jelent.

---

amelyek, ha pályázat elnyerése nélkül is tovább élnek, valódi fordulatot jelenthetnek e városnegyedek számára (Lásd például Pécs, Győr és Sopron pályázati anyagát).

⁸ Dávid 1971; Sz. Póczy 1977: 3–32; Gömöri 2002: 11–14.

⁹ Sz. Póczy 1977: 35–44; Gömöri 2002: 14–35.

¹⁰ Gergely 1925: 48–49; Gerő 1953.

¹¹ Major 1953; Major 1955; 1956; Mollay 1953: 39–40; 1955; Verbényi 1956.

A király kiváltságlevelében a várfalak megerősítésére szólított fel, s ehhez forrásul a dézsmahuszadot és a fertői vámjövedelem felét rendelte a város lakosságának.¹²

A belváros ezután kezdett igazából betelepülni, tisztán katonai szerepe megszűnt, erre példa, hogy 1280 körül kezdődött a Fő téren álló ferences templom építése. A várfalak építésének közterhei a várnépeket is sújtották, emiatt társadalmi válság alakult ki, és sokan kitelepültek a Belvárosból; innen eredeztetik az Ödenburg név másik magyarázatát. A királyok ezért további rendeletekkel, illetve kiváltságokkal ösztönözték a falrendszer kiépülését, ami végül 1340-re fejeződött be. A hármas várfal legbelső védvonalára az ispánsági földvár tetejére, a közbülső a római falcsontokra épült, míg a legkülső övet előzmény nélkül, a várárok elé építették.¹³ A várárkot a mai Petőfi és Széchenyi tereken lévő tavakon keresztül a Rák-patak és a Michael Zakariás féle 1700-as metszet ábrázolása alapján gyaníthatóan az Ikva vizével is táplálták. Ez utóbbinak azonban a tereplejtés ellentmond.¹⁴

A Belváros alaprajza meridián, vagy többfőutcás, vagy megint más elnevezés szerint orsós szerkezetű; a hosszanti főutcák mellett a keresztirányú közlekedést a házak udvarán keresztül átjárók biztosítják. Az alaprajzi fejlődés rekonstruálását Major Jenő kísérelte meg, munkájából kiviláglik, hogy a belvárosi alaprajz kialakulásában mily döntő szerep jutott a várfalnak, a nagyjából elliptikus szerkezet különféle távolságelemeinek. Major régészeti és történelmi adatok alapján rámutatott, hogy az alaprajz legkorábbi, 11–12. századi része az Előkapu-Szent György utca-Hátsókapu-Orsolya tér rendszer – a Belváros eme keleti része – korábban az ispánsági központi funkciókat látta el. Későbbre tehető valamivel a Templom utca kialakulása, majd a Szent György és a Templom utcai szalagtelkek végeinek beépülésével jöhetett létre az Új utca. A Fő tér és a Kolostor utca vonalának rögzülése már csak a 13. század harmadik harmadára tehető, amire a ferences kolostor és templom építési ideje utalhat.¹⁵

Az alaprajz fejlődésének vizsgálatakor kérdésként merül fel, hogy a magyarok miért változtatták meg a városkapuk helyét. Ismeretes, hogy a római városfalon egy északi és egy déli kapu volt, nagyjából a várfal-ellipszist felező egyenes metszéspontjainál. Az Előkapu az északi mellé került, ennek okaként a régészeti kutatások a korábban használatban lévő kapuzat leégését jelölték meg.¹⁶ A Hátsókapu előzmény nélkül, a várfal délkeleti szakaszán létesült, ám egy ideig a korábbi déli kapu is használatban lehetett, hiszen az 1597-es belvárosi térkép¹⁷ még lát-

¹² Gömöri 2002: 14, illetve Gömöri 2002: 201–206; Mollay 1953: 46–49; Szende 2001: 343–354; Szende 2004: 11–47.

¹³ Dávid 1978; Holl 1968; Holl 1997; Kissné Nagypál 1977.

¹⁴ A Michael Zakariás féle metszetet számos munka közli. Így például Thirring 1939: 13–14; aki eredetéről is értekezik.

¹⁵ Major 1965.

¹⁶ Gömöri 2002: 79–84.

¹⁷ A bécsi hadilevéltárban őrzött eredeti térkép másolatát a Soproni Múzeumban is megtalálható, s számos helyen közölték: például Thirring 1939: 8; Lauringer 1942: 17. Csakúgy mint a védmű-rendszerről madártávlati képet adó 1622-es rajzot: Thirring 1939: 9; Lauringer 1942: 18.

ható, ez Major Jenő szerint az Orsolya tér kialakulására is hatást gyakorolhatott, azonban a déli kapu feledésbe merülése mindenképpen a korabeli földrajzi rendszerek átalakulását, a Borostyánkő út szerepének elhalványodását jelzik a magyar országszerte terület belsejébe vezető utak rovására.

A középkori város alaprajzának fejlődésében alapvető a várkapuk helyzete. Egyértelmű például a Hátsókapu esetében, hogy az Ötvös utca erre vezet rá a városba érkezőt. Az Ikvahíd pozíciójának kialakulásában viszont az Előkapu irányja lehetett döntő, bár itt nem teljesen világos az ok-okozati viszony. Az ispánsági vár északi kapujaként egy ideig még a római kaput használták, feltehető, hogy ezáltal ekkor még a római híd vagy annak helyén lévő utódja volt használatban a mai Ikvahídtól nyugatabbra. A sánc és a kapu leégésekor tették keletebbre a kijáratot, majd később, az Előkapu kiépítésekor, amikor a kivezető utat derékszögben elfordították, s védelmi okokból fogazott alaprajzúvá alakították, az még inkább kelet felé fordult. Ezért lehetséges az, hogy az Ikvahíd helyzete ekkor, tehát a 14. század második felében rögzült. Ezt magyarázza még az a tény is, hogy a hídtól nem egyenes irányban vezet az út a Szent Mihály templom és Pozsony irányába, hanem a terepadottságok miatt a Sas tér irányában kanyarodik fel. Nem értek egyet tehát Major Jenő azon állításával, hogy az Ikvahíd és rajta keresztül az Előkapu tájolásában a patak kedvező átkelési lehetősége játszott fontos szerepét.¹⁸

Az Előkapu és a híd között állt 1532-ig – amikor védelmi okokból lebontották – a Boldogasszony templom¹⁹ is, amelynek építési ideje viszont nem ismert, első említése (1278) alapján azonban bizonyos, hogy a vár védelmi rendszerének kiépítése előtt már állt.²⁰ Így a késő középkori Sopron topográfiájának meghatározó elemeként az ispánsági vár, a Boldogasszony templom és a Szent Mihály templom nagyjából egy vonalban fekvő hármását tekinthetjük, ezáltal az Előkapu pozícionálásában a templom befolyása is felmerül.

A település alaprajzi fejlődésében további lényeges tényező a természetföldrajzi környezet, azaz elsősorban a terepviszonyok és a vízhálózat. A soproni Belváros az Ikva és a Rák-patak között helyezkedik el, kisebb magaslaton, azonban ez a terület is ingoványos volt.²¹ A Soproni-medence talajviszonyai miatt lehetséges, hogy a bécsi út a domboldalban ereszkedik alá, s nem direkt a vár felé halad nyomvonala. Ezért sem ment egyszerűen keresztül a városon a főútvonala, hanem vargabetűkre kényszerítette a korabeli utazót. Az Újteleki külvárosban lakóknak is sokáig – az egykori Zöld torony alatti kapu²² 18. századi megnyitásáig – meg kellett kerülniük a belvárost, hogy betérhessenek a Főtérré vagy az Orsolya térre.

A Várkerület egyes szakaszait korábban külön nevekkel illették: az Ötvös utcától az Ikvahídig Vendégfogadó szernek (Wirthshausgasse), onnan a Festőközig Kovács szernek (Schmiedgasse) hívták; csak a várárok betemetésével

¹⁸ Major 1991: 47.

¹⁹ Mollay 1953: 67.

²⁰ Mollay 1960: 334.

²¹ Boronkai 1963: 57–59.

²² Gömöri 1985: 175. Thirring 1939: 15.

és beépülésével jön létre a maga teljességében, s kezdetben a Várkerület (Grabenrunde) elnevezést csak a belső házsorra alkalmazták.²³ E folyamat a 18. századtól indul, 1704-ben a kuruc ostrom idején boltokat és tetőket kellett lebontani, hogy az ágyuk kilövését ne zavarják. 1776-ban pedig már 53 házat tartottak nyilván a telekkönyvben. Kezdetben vásáros bódék, kisebb házak épültek, majd ezek telkeinek összevonásával volt lehetőség nagyobbak létesítésére.²⁴ Ekkor kerül ki a piac a Fő térről az Előkapu elé, s válik a Várkerület, annak is a keleti fele a kereskedelem fő színterévé. Ellenben a nyugati oldalon, egy közbülső házsor is épült, így jött létre a mai Színház utca, amely eleinte pusztán lakójellegűt öltött, csak az első kaszinó (1789), majd a színház (1841) és a művelődési ház (1870) felépülésével kapott déli fele kulturális szerepkört.

A külvárosokra térve, azok közül legrégebbi az északi, Szent Mihály-dombi városrész. A dombnak nevet adó Szent Mihály templom eredete a 11. századba nyúlik vissza, a Bécsi utca végénél, a kapu védelmére pedig már 1247-től bizonyítottan letelepedtek a johannita lovagok, s templomot is emeltek. Az 1379-es telek-összeírás és az 1424-es adójegyzék topográfiai rekonstrukciója alapján bizonyos, hogy a korabeli úthálózat a maival azonos.²⁵ Ahogy már fentebb is említettük, területén két-három önálló falu lehetett a középkorban, közülük a villa Soprun jelentősége sokáig vetekedett a Belvároséval.²⁶ A nyugati és déli külvárosi részek is középkori eredetűek, a történetírás szerint például az Újteleki utca (Neustiftgasse) neve a német lakosság 13. századtól fokozódó betelepülésének dokumentuma. Az 1424 és 1535 között adatolt Lebergasse pedig az a mai Rákóczi utca elődje volt, s benne a IV. Béla által letelepített íjászok (lövészek) településnyomát lehet felismerni.²⁷ De ugyanígy, a többi jelentős külvárosi útvonal nevének első említése is középkori.²⁸

Az egész Szent Mihály-dombi városrésze a szintvonalakkal párhuzamos utcák jellemzőek, illetve az azokra merőleges közök. Sokak – Mollay, Gerő – a Sas térben az egykori villa Soprun központját vélték látni, Major Jenő szerint azonban pusztán a terepadottságoknak köszönheti létét;²⁹ északi felén a város fővényverme helyezkedett el, ezért ez a rész sokáig üres is volt, tér jellege csak ennek beépülésével, a 19. században kezdett kialakulni. Délen az Újteleki, illetve Rákóczi utca (Langezeile) nyugat felé, Bánfalva irányába tart. Utóbbi a Rák-patakkal párhuzamos, míg a keleti részen a mai Magyar és Pócsi utca irányát a Kuruc-domb elhelyezkedése szabja meg. A várárkot tápláló, illetve levezető patakágak szabták meg az Iskola köz, a Torna utca és a Major köz futását. Sőt, az Újteleki és a Hátulsó utca, illetve az Ógabona tér között a telekvégeket ma is elválasztó egykori vízvezető árok

²³ Thirring 1939: 22.

²⁴ Major 1991: 50–51; Thirring 1939: 22–23.

²⁵ Dávid 1971; Sedlmayr Beck 1973: 136–138.

²⁶ Major 1991: 51–52.

²⁷ Szabó 1978: 357–359.

²⁸ Csatkai 1937; Hárs 2003; Heimler 1936: 239–278.

²⁹ Major 1953.

(posztósok árka) – amelyet szintén a Rák-patak látott el vízzel – szintén determinálhatta az említett utcák irányát. A várárok előterében található tavak pedig a Széchenyi tér és a Petőfi tér területét határozták meg.

A Belváros mellett a külvárosok védelmének igénye is felmerült. Először a 16. század közepén a külvárosok egy belső részét látták el védművekkel, nagyjából az Ikva és a Belváros közötti területet, azaz a Várkerület keleti és északi házsorát.³⁰ A külvárosokat 1616–1617 között, Lackner Kristóf polgármestersége idején övezték városfalakkal. Ez a külvárosok életében messze ható változást okozott, területileg ugyanis mintegy 200 évre behatárolttá vált. Így ekkortól számolhatunk lényegesebb besűrűsödési folyamatok indulásával, a telekrendszer felaprózódása nyomán az ún. részházak kialakulásával (lásd alább).³¹ Feltételezhető, hogy az utcahálózat alakulására is hatással volt, a városkapuk számának és helyének rögzítése révén a település zártsága e tekintetben tovább fokozódhatott. Különösen feltűnő, hogy az országos jelentőségű, északnyugati tájolású Bécsi kapu mellett csak egyetlen kapu nyílt nyugati irányban (Újteleki kapu). Emiatt ezen a részen és a kapu előtti Újteleki előváros utcahálózatának is ez a kapu a gyűjtőpontja. Ennek révén kialakult érdekes – és ma a forgalmat nehezítő – útszakasz a Rákóczi utca megtörése révén keletkezett Élesszeg (Scharfeseck). Vagyis ezen a részen az úthálózat rögzülése a városfal megépülte után történt. Ehhez hasonló meddő, „holt” tér a város keleti részén nem a külső városfal előtt, hanem az említett „belső külvárost” övező fal előtti térségben keletkezett, így a várárok vizét levezető csatorna és az Ikva összefolyásánál kialakult vizenyős Papréten, amely sokáig városi legelőként működött.

Az 1850-es években végzett kataszteri munkálatok alkalmával készített térképek nagyjából a külvárosok még érintetlen állapotát ábrázolják, a külső városfal teljes egészében jól végigkövethető a történelmi városrész körül, sőt, a Vendégfogadó szer házsora mögött is jól látható a városfal. A külvárosi részek telekrendszerét még sehol sem változtatták meg új utcák létesítésével, a belvárosról ugyanez viszont már nem mondható el, hiszen a Várkerület már kiépült, mementóként csak a Belváros délnyugati sarkában, az olasz bástya mellett látható egy vízzel telt árok szakasz. A Templom utcánál és az evangélikus templomnál pedig a házsor megbontásával utat, illetve átjárót nyitottak a külvárosok felé (1. ábra).³²

Az 1862-es térképrészleten a város topográfiájának további jellegzetességei figyelhetők meg. Így a belvárost övező várfalak közötti bástyakertek („Zwinger”), a külvárosokban az összeérő szalagtelkek végeinél kialakult kert-sávok, a külső városfalig nyújtózó telkek esetében pedig a fal mentén lévő zöldséges és gyümölcsöskertek. A külváros északi felében pedig szőlőskertek futnak fel a domboldalakra, ezekből még mára is maradt egy-kettő. Sok kertben, gyakran a falak

³⁰ Dávid 1971; Holl 1997: 305.

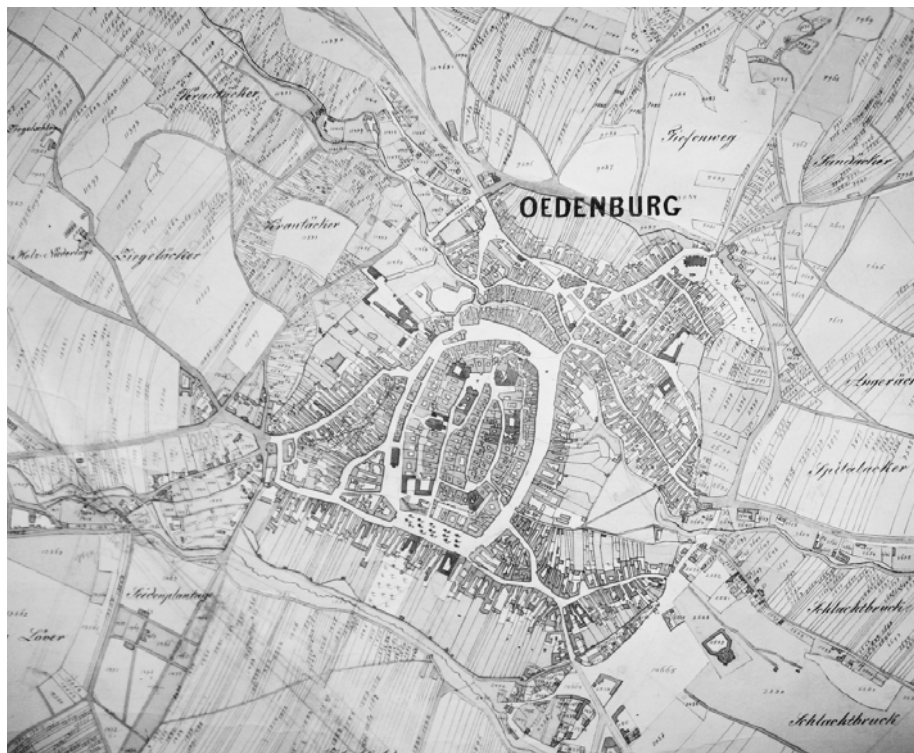
³¹ Thirring 1939: 26–71; Major 1991: 51–53.

³² Magyar Országos Levéltár (MOL) S78 207; Soproni Levéltár (SL) Svk 32; Svk 33.

mentén előfordulnak ún. „kerti házak”³³, amely a 19. századi városi építkezés egyik érdekessége. Különösen a külső városfal déli részén látható sok ilyen, de előfordulnak az Újteleki utca mögött, vagy a Paprét környékén is. Ez az épülettípus természetesen nem csak a történelmi városrész sajátja, a 19. században, a Lőver fejlődésének kezdeti stádiumában szintén jelentős szerepet vitt. A történelmi városrészben azonban már csak három létezése ismeretes előttem, ezek közül az „esernyős ház” a bécsi kapu szomszédságában műemléki védelem alatt áll, míg kettő a Pázmány Péter utcában látható, igaz az egyikük romjaiban csak.

1. ábra

Sopron és tágabb környezetének térképe 1862-ből

Forrás: SL Svt 33.

A falak előtt, az elővárosokban még kevés ház áll. 1848-ban az újteleki kapu előtt kialakuló Újteleki elővárosban (Neustift Vorstadt) 48, a Bécsi külvárosban (Wiener Vorstadt) 25, a magyar vagy nagy pócsi kapu előtt növekvő Győri-

³³ Winkler 1974: 199–203. Fényképeket lásd még: *Soproni Szemle* 1959. (13.) 3. 258. és 1964. (18.) 1. 31.

ben (Raaber Vorstadt) 48, a kis pócsi kapu előtt lévő Fertőiben (Seer Vorstadt) 19 házat számoltak össze, a Szent Mihály kapu előtt pedig csak öt ház látható, később ezt a részt Pozsonyi elővárosnak is hívják.³⁴ A Bécsi elővárosban már mutatkozik az Ikva vizének duzzasztásával nyert Nagyszoda (épült: 1845),³⁵ a Fertői elővárosban az 1840-es években épült Szélmalom-bérkaszárnya,³⁶ vagy a térkép legszélén, bal oldalt a Déli pályaudvar.³⁷

A 19. század második felében, majd a 20. században a külső városfal által határolt területen kisebb alaprajzi változások történtek. Itt kell megemlíteni a Paprét és környékének kiépülését (19. század második felétől kezdve máig tartóan) amelyhez kapcsolódóan megnyitották az Árpád és az István bíró utcákat, továbbá a Lackner Kristóf utca létesítését (1896), amely később átvette a Bécsi út főforgalmi szerepét. A Lange Zeile déli telekvégeinek felhasználásával a Deák tér és hozzá kapcsolódóan az Erzsébet utca–Mátyás király utca környékének szabályos utcahálózata a 19. század negyedik negyedétől kezdett kiépülni, amit a Rák-patak fokozatos beboltozása tett lehetővé. De a városrész fejlődését ösztönözte a GYSEV pályaudvar és a győri vasútvonal megépülte is (1876). Végül ki kell emelni a kataszteri térképen (is) sokkal idegenebbül mutató, a történelmi külvároson jóval túlnyúló Kőfaragó téri lakótelep felépítése (1968–1972) kapcsán kialakított részt a Magyar utcától délre, illetve az Újteleki utca nyugati telekvégeinek szanálásával 1988 körül kialakított ikerházas lakótelepet.

A BEÉPÍTÉS FEJLŐDÉSE

Az alaprajz fejlődésének végigkövetése után joggal merül fel a kérdés, hogy miként változott mindeközben a település képe, arculata. A nagyrészt a Belvárosban folyó műemléki helyreállítások, illetve az azokat megalapozó kutatások révén lehetett rekonstruálni a házak beépítési jellegének, morfológiájának fejlődését, a horizontális zárttság és a zömmel egy-két emeletes épületállomány kialakulásának folyamatát.³⁸ Sedlmayr János legkorábbi lakóháztípusnak a lakótornyos városi házat³⁹ jelölte meg 13. századi kialakulással, míg fő háztípusnak a harántházás városi lakóházat jelölte meg, 14–15. századi datálással, amely forma később a külvárosokban, majd a falvakban élt tovább, s egészen a 20. századi közepéig létezett. A zárt sorú lakóház kialakulását a 16–18. század időszakára tette,⁴⁰ ami alapján elvileg nem lehetetlen az, amit Zakariás 1700-ból származó metszetén láthatunk, hogy tudniillik, szinte az összes ház oromzatos, csak a belvárosban és a Vendégfogadó szeren

³⁴ Horváth 1985: 127.

³⁵ Schneider 1966: 56.

³⁶ Csatkai 1959: 12.

³⁷ A Győr–Sopron–Ebenfurthi vasút nyomvonalát a közölt térképre valaki ceruzával rajzolta rá.

³⁸ Dávid 1970; Sedlmayr 1975.

³⁹ A lakótornyos házak elterjedéséről legújabban Gömöri közöl térképet (Gömöri 2002: 203.)

⁴⁰ Kücsán 1993; Kücsán 2001; Sedlmayr 1975.

Az épületek magassága, 1851

Forrás: Lagerbuch 1850/51.

láthatunk egy-két, az utcával párhuzamos gerincű házat. A műemléki kutatások alapján azonban a metszet e kérdést illető valóságtartalmát némiképp megkérdőjelezhetjük, hiszen a zárt sorú házakra jóval korábbról is ismertek példák.⁴¹

Dávid Ferenc szerint a Szent Mihály dombi külváros arculata a 18. század közepére kialakult módon maradt meg, s az akkori külvárosi társadalom hármastagozódását tükrözi. Így meg lehet különböztetni az egyházi negyedet emeletes zárt beépítéssel (Szentlélek, Fövényverem, Szeder utca, Szent Mihály, Halász, Balfi utca eleje, Sas tér), az iparos negyedet földszintes zárt morfológiával (Szélmalom, Bécsi, Rózsa utca), illetve a gazdanegyedet falusias beépítéssel (Szent Mihály, Balfi, Halász utca második fele, Wieden), amelyet szőlő- és földművelők laktak.⁴² S ez a tagolódás a külváros többi részében is felismerhető, az Újteleki

⁴¹ Dávid 1970.

⁴² Dávid 1971.

2b. ábra

Az épületek magassága, 1936

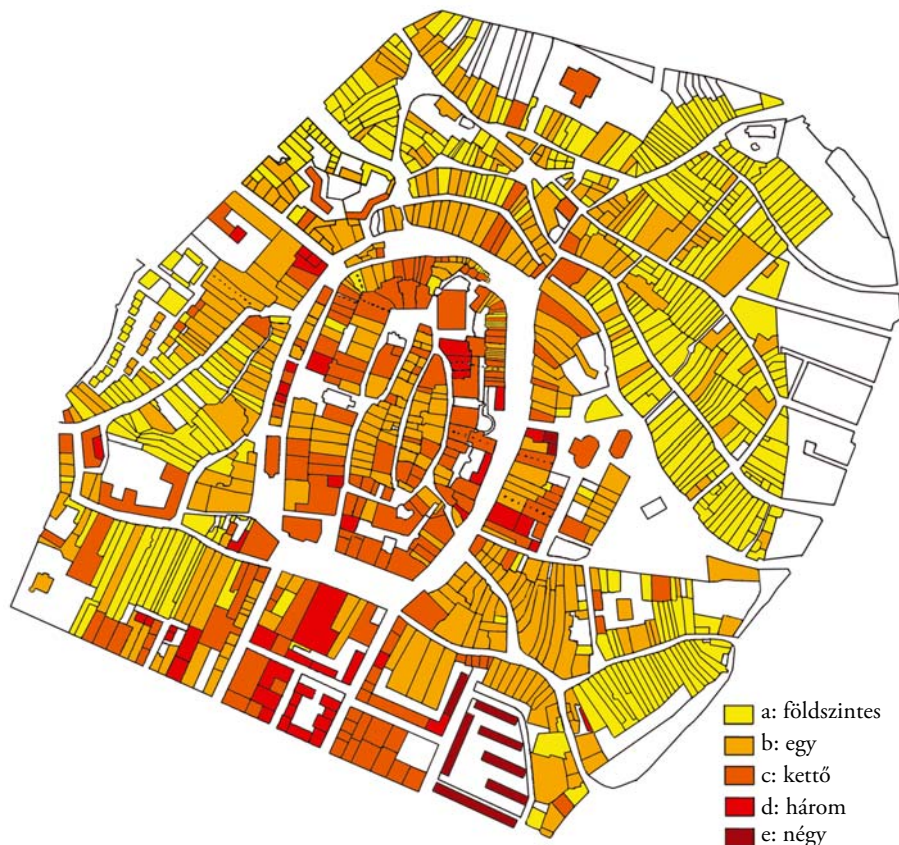
Forrás: Heimler 1936, 105–231.

utcát, az Ötvös és a Magyar utcát túlnyomóan iparosok, míg a Pócsi, a Rákóczi utcát földművesek lakták.

Az általam vizsgált mintegy 150 évben a földszintes és falusias, fésűs beépítés visszaszorulását figyelhetjük meg. Az 1850/51-es telekkönyv alapján rekonstruált függőleges beépítés térképe még a kiegyezéstől az I. világháború végéig terjedő városépítési hullámhegy előtti képet mutatja (2. ábra). 1936-ra már a kibontakozó városiasodást, elsősorban a Várkerület övének átalakulását regisztrálhatjuk, míg 2000-re a további besűrűsödés és intenzifikálódás válik kézzel foghatóvá, elsősorban az addig kevésbé fejlődött részeken: Paprét, Deák tér, Lackner Kristóf utca környéke.

A falusias morfológiájú, azaz fésűs beépítésű telkek száma a vizsgált időpontok között mintegy huszonöt-harminccal csökkent: 1856-ban 225, 1896-ban 193, 2001-ben 167 darabot lehet összeszámolni. Míg a vertikális átalakulás nagyjából érintetlenül hagyja a külvárosok magjait, a forgalmasabb utcák felől indul,

Az épületek magassága, 2000

Forrás: Saját felmérés.

kívülről befelé, addig a morfológiai átalakulás viszonylagosan jobban előrehalad a vizsgált 150 évben (3. ábra).

Mindazonáltal megállapíthatjuk, hogy a történelmi külvárosok arculata, főképpen azok falusias, illetve földszintes beépítésű magjaiban, különösen a Szent Mihály dombon, a Pócsi utcában és az Újteleki utcában nem változott meg lényegesen, azaz nagyon közel van a 19. század közepének állapotához. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy Farkas Mária a történelmi városrésze vonatkozó rendezési tervek megalapozó vizsgálataikor, az 1856-os és a jelenkori kataszteri térkép összevetésével a Szent Mihály domb esetében 104, ún. „kontúrazonos” épületet jelölt meg (a műemlékeken kívül), amelynek beépítési vonala nem változott, tehát alaprajza azonos keretek között maradt. De a többi történelmi külvárosban is száz felett van ezen épületek száma.⁴³

⁴³ Farkas et al. 1998.

Fésűs beépítésű telkek, 1856

Forrás: Sopron kataszteri térképe, 1856.

A már fentebb említett, döntően külvárosi jelenségnek számító részházak „intézménye” szorosan kapcsolódik a külvárosok arculatának meghatározásához, hiszen a sajátos telekszerkezeten keresztül a felépítmény, a lakóházak küllemére is hatott. A fogalom Thirring Gusztáv munkái révén került a szakirodalomba,⁴⁴ és az egy házsám és/vagy egy kapu alatt több – más és más, egymással rokoni kapcsolatban nem lévő tulajdonos, vagy tulajdonosi közösség kezében lévő – telekből, házrészből álló házakat értjük alatta. A részházak házrészeinek száma egyenlő a tulajdonosok számával.⁴⁵ Thirring 1734-től kezdve hét időmetszetben mutatta ki a részházak meglétét, az ún. Vermögensbuch-ok (vagyonkönyvek) segítségével.

⁴⁴ Thirring 1936: 411–422; Thirring 1939: 64–71.

⁴⁵ Jankó 2004: 159.

Fésűs beépítésű telkek, 1896

Forrás: Kataszteri térkép, 1896.

A részházak kialakulása minden bizonnyal összefügg a külső városfal építésével, hiszen azon kívül a 18. századig nem építkeztek, Thirringnek erre 1766-ból van először adata, amikor 38 ház volt a falakon kívül.⁴⁶ Vagyis mintegy 100–150 évig a fallal ölelt településben a városbővülés lehetősége a vertikális növekedésben, vagy – a külvárosi lakosság mezőgazdasági életmódjából kifolyólag – a szalagtelkek belseje felé történő terjeszkedésben rejlett.⁴⁷ Ha voltak is korábbi előzmények a soproni vagyonynyilvántartás történetében, a részházak elterjedését erre az időszakra tehetjük.⁴⁸ A német telekhasználati szokásjoggal párosulva mindezek a részházak képződéséhez vezettek. Az épületek ritkán váltak emeletessé, s az eredetileg családon belül, egymás mögé épített, s idővel külön tulajdonba került házsorok udvara sem lett közterületté, azaz a sikátorosodás jelensége a német

⁴⁶ Thirring 1939: 33.

⁴⁷ Kücsán 1993: 279.

⁴⁸ Dávid 1971; Thirring 1939: 65.

Fésűs beépítésű telkek, 2001

Forrás: Saját adatok.

építkezési kultúra területén nem volt ismert.⁴⁹ Meg kell ugyanis jegyeznünk, hogy a részházak előfordulása nem korlátozódik Sopronra, ismert az a környékbeli, sőt az országban más sváb vagy szerb lakosú falvakból is. A burgenlandi Fertőmeggyesen például „Geschwisterhof”-nak hívják, Récényben pedig az is előfordul, hogy közös használatú udvar hiányában, az egymás mögött következő telkeket kerítés választja el egymástól.⁵⁰ Sopronban az emeletes részházak számítanak igazi kuriózumnak, amikor a földszint és az emelet is, külön telekként telekkönyvezve más-és más tulajdonában van. Ebből a típusból nyolc található a városban, egy a Várkerület belső házsorán.

⁴⁹ Kücsán 2001: 226–227.

⁵⁰ Kirnbauer 1977: 152.

4. ábra

Mindenkori részházak (1734–2002): amely házak valamely vizsgált időpontban részházak voltak. Készült az 1862-es alaptérképre.

Forrás: Thirring 1936; és saját adatok.

A 4. ábrán látható, hogy a külvárosi házak nagyon nagy hányada volt valaha részház. Thirring adatai szerint 1734-ben 87, 1757-ben 142, 1820-ban 195, 1850-ben (éppen az első kataszteri felmérés idején)⁵¹ pedig hárommal kevesebb, 192 részház volt, de a részházak házrészeinek száma ekkor volt a csúcson, 657 külön tulajdonban lévő telek volt rögzíthető. Ezután számuk csökkenni kezdett, törvények és rendeletek tiltották már a létrehozásukat, s a város is terjeszkedni kezdett a városfalakon túl, kialakulásuk egyik alapja veszett tehát el. Saját felmérésem időpontjában, 2002-ben már csak 101 részházat számoltam össze, 421 házrészsel (azóta két-hármat lebontottak).⁵² Mára a részházak a külvárosok magjaiba

⁵¹ Azonban ekkor még nem jártak el következetesen, a telekkönyvben nem mindegyik tényleges részház kapott külön helyrajzi számot.

⁵² Thirring 1936: 421; Jankó 2004: 175.

szorultak vissza, amelyek kevésbé formálódtak városias arculatúvá. Ezt jelzi, hogy a részházakból 72 csak földszintes házakból állt.⁵³ A Várkerület övében található négy-öt részház megmaradását a telekviszonyok átöröklődésének köszönheti; az emeletes házak morfológiájukban már nem hordoznak külvárosi bélyeget.

* * *

A részházak társadalmi örökségét a bonyolult tulajdonviszonyokban, a részház-képződést életető és fenntartó szegénységben ragadhatjuk meg. A telekszerkezeti képződmény fennmaradásának egyik zálogát jelentik ezek, amiket a jövőben feltétlenül oldani kell. Az építészeti örökség, az utcaszerűen beépített gazdaudvarok aprólékos morfológiája viszont – a telekjogi zűrzavar megszüntetése esetén is – feltétlenül megőrzendő az utókor számára, csakúgy, mint a külvárosok falusias arculata. A részházak egy jelentős részt képviselnek a külvárosok arculatában, még ha az utcáról nem is felismerhetők általában. Egy sajátos külvárosi urbanizációs folyamat mementói, amelyek a gazdapolgár negyedek karakterében, s együttesen Sopron város múltjában képviselnek jelentős szerepet. Ezért a történelmi külvárosok megújulásának folyamatát szabályozott mederben tartva, ám támogatással, ösztönzéssel, jó példákkal kell segíteni. A soproni történelmi külvárosokra halmozottan érvényesek azok a problémák, amelyeket az első fejezetben általánosságban vázoltam, így telken belüli slumosodás, az alacsony státuszú helyi lakosságból fakadó problémák és konfliktusok, amelyek miatt a városfejlesztési probléma itt (is) komplexé válik.

A településmorfológiai kutatás egyik feladatát abban látom, hogy eszközeivel ráirányítsa a figyelmet a települések arculatának egyes elemeire, a beépítés karakterének sajátos, városképi együttesekben érvényesülő értékeire, s hogy az épített örökség feltárásához és értékeléséhez nyújtson használható adatokat. Jelen tanulmánnyal a történelmi külváros már-már elfeledett településszerkezeti egysége, konkrétan a soproni történelmi külváros értékeinek dokumentálásához, illetve fennmaradásához kívántam hozzájárulni.

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár (MOL) Oedenburg kataszteri térképe 1856 S78 207.
Soproni Levéltár (SL)
Sopron város kataszteri iratai XV/8 1. d. 1850/51 Lagerbuch II. Theil
Svt 32 Oedenburg kataszteri térképe 1862.

---

⁵³ Jankó 2004: 167.

Svt 33. Königlische Freistadt Oedenburg kataszteri térképe. Készítette: Klausz Adolf 1862.

„Szakál-anyag” IV. 1412. I. h. 1896 1:1000 m. a. kataszteri térkép.

Farkas Mária és munkatársai 1998: Sopron Szent Mihály dombi városrész Szabályozási terv és Helyi építési szabályzat. Sopron.

A határtalan város. Európa Kulturális Fővárosa Pécs, 2010. Pályázati anyag. www.pecs2010.hu. Letöltés dátuma: 2006. 03. 22.

Sopron 2009–2011. *Európa Kulturális Fővárosa 2010*. Pályázati anyag. www.sopron.hu/kulturfo. Letöltés dátuma: 2006. 03. 22.

Technika, kultúra és környezet: a jövő harmóniája. Győr Európa Kulturális Fővárosa 2010 Pályázati anyag. www.gyor2010.hu. Letöltés dátuma: 2006. 02. 28.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Boronkai Pál 1963: A soproni belváros talajvizsgálatának eredményei. *Soproni Szemle* (17.) 1. 57–69.

Csatkai Endre 1937: A soproni utcanevek történetéhez. *Soproni Szemle* (1.) 1. 58–68.

Csatkai Endre 1959: Adalékok az első soproni vasút történetéhez. *Soproni Szemle* (13.) 1. 11–20.

Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.) 1956: *Sopron és környéke műemlékei*. 2. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Dávid Ferenc 1970: Gótikus lakóházak Sopronban. *Magyar Műemlékvédelem 1967–68*. Országos Műemléki Főfelügyelőség kiadványai 5. Budapest, 95–124.

Dávid Ferenc 1971: Történeti-művészettörténeti összefoglalás a soproni Szt. Mihály domb rendezési tervéhez. In: *Sopron, északi városrész műemléki vizsgálat és programterv* (Tsz: 3–08–051–9.). Budapest.

Dávid Ferenc 1978: *A soproni Ó-zsinagóga*. A magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 8. Budapest, 9–35.

Filep Antal 2002: Építkezés. In: Kücsán József – Perger Gyula (szerk.): *Győr-Moson-Sopron megye népművészete*. Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Győr, 89–162.

Gergely Endre 1925: Sopron a középkorban. In: Thirring Gusztáv (szerk.): *Sopron Civitas Fidelissima*. Sopronmegyei Kör, Sopron, 45–56.

Gerő László 1953: A soproni vár. In: Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.): *Sopron és környéke műemlékei*. 1. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Gömöri János 1985: Újabb dongaútmaradványok Sopronban és Kőszegen. *Soproni Szemle* (39.) 2. 170–177.

Gömöri János 2002: *Castrum Sopron. Sopron vára és környéke az Árpád-korban*. Scarbantia Társaság, Sopron.

Győri Róbert 2002: A magyar történeti földrajz a két világháború között. *Földrajzi Közlemények* 126. (50.) 1–4. 79–92.

- Hárs József 2003: *Mesélő utcák Sopronban*. Sopron.
- Heimler Károly (szerk.) 1936: *Sopron topográfiaja. Utca és házjegyzékkel, részletes statisztikai táblákkal*. Sopron.
- Holl Imre 1968: Sopron városfalai. *Soproni Szemle* (22.) 4. 289–302.
- Holl Imre 1979: Sopron (Ödenburg) in Mittelalter. *Acta Archeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* (31.) 105–145.
- Holl Imre 1997: Scarbantia – Sopron városfalai. *Soproni Szemle* (51.) 4. 289–306.
- Horváth Zoltán 1985: Sopron városias fejlődése a kapitalizmus első időszakában (1848–1914). *Soproni Szemle* (39.) 119–146, 213–235.
- Jankó Ferenc 2004: „A soproni részházak” – két emberöltő múltán. *Soproni Szemle* (58.) 2. 158–178.
- Jankó Ferenc 2005: A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendöl-módszertől” a szociálgeográfiáig. *Földrajzi Közlemények* 129. (53.) 1–2. 15–30.
- Kirnbauer, Sieglinde 1977: Bevölkerungs- und Siedlungsgeographie des Burgenlandes. *Geographisches Jahrbuch Burgenland* 1. 101–162.
- Kissné Nagypál Judit 1977: Sopron városfalairól. *Magyar Műemlékvédelem 1973–74*. Országos Műemléki Főfelügyelőség kiadványai 8. Budapest, 87–124.
- Kücsán József 1993: Sopron északkeleti külvárosának építészeti vizsgálata a 17–18. században. In.: Cseri Miklós (szerk.): *A Kisalföld népi építészete*. Szabadtéri Néprajzi Múzeum és a Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre – Győr, 271–280.
- Kücsán, József 2001: Ödenburg und der Wein zu Beginn des 19. Jahrhunderts. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* Band 105. Eisenstadt, 225–238.
- Lauringer Ernő 1942: A Sopron városi múzeum térképgyűjteménye. *Soproni Szemle* (6.) 1. 16–28.
- Major Jenő 1953: Hozzászólás a „Sopron és környéke műemlékei” c. könyvhöz. *Településtudományi Közlemények* 5. 94–112.
- Major Jenő 1955: Az Ödenburg név keletkezésének háttere. *Soproni Szemle* (9.) 2. 68–74.
- Major Jenő 1956: A XIV. század végi Sopron topográfiajának néhány kérdése. *Soproni Szemle* (10.) 2. 122–140.
- Major Jenő 1965: A városalaprajz, mint a korai magyar városépítéstörténet forrása. A soproni belváros kialakulása. *Építés és Közlekedéstudományi Közlemények* (9.) 1. 153–174.
- Major Jenő 1966: A magyar városok és a városhálózat kialakulásának kezdetei. *Településtudományi Közlemények* (18.) 48–90.
- Major Jenő 1991: Sopron város földrajza 1944. *Soproni Szemle* (45.) 1. 32–54.
- Mollay Károly 1953: A vármegye történeti vázlata. In: Csatkai Endre – Dercsényi Dezső (szerk.): *Sopron és környéke műemlékei*. 1. kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 39–114.
- Mollay Károly 1955: Az „Ödenburg” név keletkezéséhez. *Soproni Szemle* (9.) 3–4. 69–79.
- Mollay Károly 1956: Sopron a középkor végén. *Soproni Szemle* (10.) 1. 31–42.
- Mollay Károly 1960: Sopron várostörténeti kutatása. *Soproni Szemle* (14.) 4. 331–336.
- Schneider Lipót 1966: Sopron város fürdőviszonyai. *Soproni Szemle* (20.) 1. 56–61.

- Sedlmayr János 1975: Soproni lakóházak újabb kutatási és helyreállítási eredményei. *Műemlékvédelem* (19.) 31–38.
- Sedlmayrné Beck Zsuzsa 1973: *Sopron északi városrészének műemléki vizsgálata és programterve. Területrendezés 2.* VÁTI, Budapest, 136–142.
- Sz. Póczy Klára 1977: *Scarbantia – A római kori Sopron.* Corvinus Kiadó, Budapest
- Szabó Jenő 1978: Hol volt Sopronban a Lebergasse? *Sopron Szemle* (32.) 4. 357–359.
- Szende Katalin 2001: Fidelitas és politika. Kihez és miért volt hűséges Sopron városa a középkorban. *Soproni szemle* (55.) 4. 343–354.
- Szende Katalin 2004: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen.* Társadalom és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32. MTA Történettudományi Intézete, Budapest
- Thirring Gusztáv 1936: A soproni részházak. *Városi Szemle* (22.) 3. 401–422.
- Thirring Gusztáv 1939: *Sopron városa a 18. században.* Sopron Sz. Kir. Város Kiadása, Sopron.
- Verbényi László 1956: Néhány megjegyzés az Ödenburg-vitához. *Soproni Szemle* (10.) 2. 141–146.
- Winkler Gábor 1974: Sopron 19. századi építészeti emlékeinek védelméről. *Soproni Szemle* (28.) 3. 195–215.

Gál Zoltán

„Aranykor után”

A magyarországi bankközpontok területi átrendeződése a két világháború közötti korszakban

A nemzetközi várostörténeti kutatások a sikeres paradigmaváltás következtében a tér és időbeli vizsgálatoknak új dimenziót adva, a városhálózat országonként jellegzetes, a regionális keretektől kiemelkedő hierarchikus rendszerét választották vizsgálódásaik keretéül.¹ A komparatív várostörténeti kutatások a vizsgált városokat kiemelik a helyi közegből, és országos vagy nemzetközi szinten is összevethetővé teszik a helyi gazdaság és társadalom vizsgálatát, következtésként hivatkozhatunk a regionális sajátosságok vizsgálatát mellőző nemzet-történet és az összehasonlító módszereket gyakran nélkülöző helytörténet között. A rokontudományok által kimunkált városszociológiai, település-gazdaságtani, településföldrajzi, illetve történeti földrajzi kutatási módszerek csak a legutóbbi időben kerültek be a várostörténeti kutatások „main streamjébe”.²

Tanulmányunkban a történeti földrajz vizsgálati módszertanát alkalmazva a magyarországi pénzügyi hálózatnak a városfejlődésre, szűkebben a városhálózat hierarchikus rendjére gyakorolt hatását elemzem a két világháború közötti Magyarországon. A vizsgálat támaszkodik egy korábbi, a dualizmus kori városhálózat banki funkcióit bemutató vizsgálatunkra, amelyben a magyarországi városok hierarchikus rangsorát és térbeli rendjét a christalleri központi helyek modelljét felhasználva állítottuk fel. Jelen tanulmányunk célja, hogy felvázolja a két világháború közötti időszakban a bankközpontok területi átrendeződésére ható tényezőket, úgy hogy azokat ne pusztán Trianon következményeinek kontextusába, hanem a piacok – nemzetközi trendekbe illeszkedő – természetes koncentrálódási folyamatába illesszük. Ennek keretében bemutatjuk a bankpiacok területi koncentrálódásának és Budapest erősödő bankközponti dominanciájának a vidéki bankközpontokra gyakorolt hatásait.

A SZOLGÁLTATÓ SZEKTOR SZEREPE A VÁROSTÖRTÉNETI ÉS A TÖRTÉNETI FÖLDRAJZI KUTATÁSOKBAN

Ma már nem elegendő a népességszám által meghatározott ranghely kijelölése, mert a népességszám alakulása csak egyike a város ismérveinek. Ennél

¹ Gyáni (szerk.) 1995a: I–III.

² Bácskai 1997: 9.

pontosabban kell ismerni a település szűkebb és tágabb környezetét, adottságait és területi kapcsolatrendszerét. Ez utóbbi szempontjából nagyon fontosak a városok központi szerepköréből fakadó ellátó funkciók, azok a szolgáltatások, amelyeket a város intézményei elsősorban a környező települések (agglomeráció, megye, régió) számára biztosítanak, de meghatározó jelentőséggel bírnak a városok interregionális és nemzetközi gazdasági kapcsolatai is. A városok gazdaságtörténeti vizsgálatát különösen indokoltá teszi, hogy egy-egy ország-rész (régió) gazdasági teljesítőképessége egyre inkább városainak teljesítményétől függött.

A szolgáltató szektorok városfejlődésben játszott gazdaságtörténeti szerepét Magyarországon eddig csak kevesen vizsgálták, annak ellenére, hogy a legutóbbi fél évszázadban a városok ipari központokból egyre inkább kereskedelmi-szolgáltató központokká váltak.³ Az átalakulás gyökerei azonban a 19. század második felére nyúlnak vissza. Amíg a késő középkori várost Nyugat-Európában elsődlegesen a kereskedelmi tőke koncentrációja határozta meg, a korai kapitalista várost az iparban koncentrálódó tőkével jellemezhetjük, addig a 19. század derekától „a városok többségében a pénztőke és a pénzügyi funkciók széles skálája összpontosul, s a közigazgatás és a magas szintű szolgáltatások azok, amelyek megolajozzák a pénz áramlását; így a szolgáltatási-pénzügyi funkció határozza meg a modernkori várost a városhierarchia csúcsán”.⁴ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a 19. századi, de még inkább a 20. századi európai és a magyarországi városfejlődés sem azonosítható pusztán az ipari szektor fejlődésével. A tények azt mutatják, hogy az egyoldalúan ipari profilú városok (pl. Ózd, Újpest, Rózsashegy, Vajdahunyad) általában alacsonyabb színvonalú urbanizációs fejlődést produkáltak, mint az ipari szerepkör mellett fejlett kereskedelmi és egyéb szolgáltató funkciókat is ellátó városok (pl. Temesvár, Pozsony, Nagyvárad, Győr).⁵ Több tanulmány is bizonyítja, hogy a nagyipari fejlődés Magyarországon – Budapesten kívül – nem játszott egyértelműen városképző szerepet a 19. század utolsó negyedétől az 1945-ig tartó első modernizációs ciklus időszakában. A vidéki városfejlődés közvetlenül nem vált a gyáripari fejlődés haszonélvezőjévé, önmagában a gyáripar telepítése csak részben magyarázza a jelentősebb vidéki centrumok gyors infrastrukturális modernizálódását, városiasodását és népességnövekedését. Az ipari fejlődés maga is csak részben kötődött a városokhoz, sok esetben az iparosodást nem a hagyományos városi központok, hanem kis népességű, olykor jogilag sem városi települések (Salgótarján, Petrózsény, Diósgyőr) vonzották magukhoz, ami egyfajta vidéki jelleget kölcsönzött a nagyipar egyes ágainak.⁶

³ Elsők között Bácskai Vera elemezte a 19. század eleji magyar városhálózatot a kereskedelmi (piacközponti) funkciók alapján, illetve utalnék Beluszky Pál komplex városhierarchia vizsgálataira is, amelyekben a városi alapfunkciók mennyiségi vizsgálatai során a városok kereskedelmi és forgalmi funkcióit is vizsgálta. Lásd Bácskai-Nagy 1984; Beluszky 1990.

⁴ Williams–Smith 1986: 211.

⁵ Gyáni 1995b.

⁶ Gyáni 1997: 15–17.

A városok üzleti-pénzügyi szolgáltató funkcióinak vizsgálata azért is különösen fontos, mivel a fejlettebb banki, biztosítási, pénzügyi infrastruktúra hozzájárul a hitelrendszer és más üzleti-pénzügyi szolgáltatók által közvetített innovációs folyamatok elterjedéséhez, háttérül szolgálva a gazdasági-társadalmi modernizációnak. A pénzintézeti tevékenység a regionális modernizáció fő tőkeforrásaként a modern kezelési technikák, vállalkezési formák elterjesztője, az infrastrukturális fejlesztés révén az urbanizációs jelleg emeltyűje, s így a pénzintézetek számára telephelyül szolgáló városok fejlődésében meghatározó szerepet játszanak a hitelintézetek. A városi gazdaság fejlődése és az urbanizáció is az anyagi feltételek által erősen meghatározott folyamat. A 20. század elejére már kiteljesedő bank- és takarékpénztári hálózat révén elsősorban városaink váltak pénzintézeti centrumokká, így a pénzintézetek működése a magyarországi városiasodásnak is serkentője volt. Éppen ezért a hitelrendszeren belüli tőkeáramlás térbeli dimenzióinak történeti aspektusú vizsgálata fontos mutatója lehet az átalakuló és polgárosodó városhálózatnak is. A bankrendszer fejlődésének, illetve a hazai regionális- és városfejlődésre gyakorolt hatásainak a vizsgálata már a dualizmus korában is időszerű, hiszen a 20. század első évtizedeiben hazánk egy statisztikailag jól dokumentált, a történeti térben elhelyezhető pénzintézeti infrastruktúrával rendelkezett.

A MAGYARORSZÁGI VÁROSHÁLÓZAT BANKI FUNKCIÓI A DUALIZMUS KORÁBAN

A témakörben korábban született elemzéseink alapkoncepciójával az a hipotézis szolgált, hogy a múlt század végi hazai urbanizáció is szoros kapcsolatban állt a modern bankrendszer fejlődésével.⁷ Az összehasonlító banktörténeti vizsgálatok szempontjából a kutatások meghatározó tényezője volt a területi bontású bankstatisztikai adatok hozzáférhetősége, illetve az a tény, hogy a korabeli bankrendszernek relatíve nagyobb volt a jelentősége a gazdaságfejlesztésben, mint napjainkban. A vizsgálatok során támaszkodtam Beluszky Pálnak az intézményi leltározás módszerét választó városhierarchia vizsgálataira, Bácskai Vera korábbi munkáira, illetve Michael Conzen geográfusnak az amerikai városok banki kapcsolatait vizsgáló elemzéseire. Módszertani bázisként Walter Christaller német geográfus központi helyek elmélete szolgált.⁸

A kelet-európai gazdaságfejlődésben a bankok közvetítő szerepe erősebb volt a 19–20. század fordulóján, ugyanis a megkésett fejlődés következtében a gazdasági modernizációhoz szükséges tőkeforrások biztosítása és átcsoportosítása elsősorban a pénzintézeti rendszeren keresztül ment végbe.⁹ A pénzintézetek korabeli szerepvállalása nem korlátozódott a pénzügyi szférára. A kiépített vállalati

⁷ Gál 1997: 50–68, 1999, 2000, 2002, 2003.

⁸ Beluszky 1990; Bácskai–Nagy 1984; Christaller 1933; Conzen 1979.

⁹ Lásd erről Gerschenkron 1984; Good 1973; Tomka 1999 munkáit.

hitelkapcsolatok, ipari alapításokban való szerepvállalás, s bizonyos személyi összefonódások is segítették a banki és az ipari szektor kapcsolatainak az elmélyülését.¹⁰

Nemcsak a bankszektor és a gazdaság, de a bankszektor és a területi fejlődés között is szorosabb volt a kapcsolat. A bankhálózat struktúrájában elsődlegesen a helyi és regionális alapítású pénzüzetek domináltak. A regionális bankközpontként való funkcionálás, mint az egyik legjelentősebb városi szerepkör meghatározó volt a századforduló vidéki nagyvárosainak fejlődésében.¹¹ Az országban tehát önálló pénzüzetek sűrű hálózata létezett, s gyakorlatilag minden városban, nagyobb községben volt valamilyen hitelintézet,¹² miközben a tőkeerő és a bankműveletek döntő hányada akkor is a 15 budapesti nagybankban koncentrálódott. A szakirodalom gyakran emlegeti bankrendszerünk egyik fő jellemzőjeként a hitelintézetek rendkívüli nagy számát. A banksűrűség terén a bankok és takarékpénztárak hálózata alapján Magyarország a „magas” sűrűségű európai országok kategóriájába került a 20. század első évtizedének végére.¹³ Ugyanakkor a nagyszámú intézetalapítás és a korai bankfejlődést jellemző sűrűbb hálózat megfelel a formálódó modern pénzügyi rendszer bankorientált fejlődési szakaszának, amelyet a helyi és regionális jelentőségű ún. egyfiókos (unit) bankok sűrű hálózata jellemez. A pénzüzetek helyi beágyazottságából fakadóan ebben az időszakban a bankok társadalmi szerepvállalása, városépítő és mecénási tevékenysége is sokkal intenzívebb volt, mint napjainkban.

A századelő városhálózatát a városok pénzüzeti funkciói alapján elemeztük abból a célból, hogy meghatározzuk azon városok körét és hierarchiáját, amelyek a modernizáció aktív formálóiá váltak, valamint azokat is, amelyek kevésbé játszottak meghatározó szerepet az ország gazdasági fejlődésében. Nemcsak a bankhálózat területi elhelyezkedését, hanem a pénzüzeteknek és a bankároknak a városfejlődésre gyakorolt hatásait, illetve szerepét vizsgáltuk a banki

¹⁰ Lásd erről bővebben Tomka 1999. A bankok alapítási üzletei a kiegyezés korszakának első felendülését követően az 1890-es évektől élénkülnek meg, s mindenekelőtt a nagybankok esetében, illetve néhány jelentősebb bankszerűen működő takarékpénztár esetében jellemző. Tomka kutatásai rávilágítottak arra is, hogy a bankok iparvállalati hitelkapcsolatai, mindenekelőtt a sokkal inkább önfinanszírozó nagyvállalati szektorban kisebb jelentőségűek maradtak. A bankok iparvállalatok alapításában játszott szerepe még kevésbé volt domináns üzletág, az alapítással szerzett értékpapírok csak időlegesen maradtak a bankok tárcájában.

¹¹ Amíg napjainkban szinte valamennyi magyarországi pénzüzet székhelye Budapesten található, addig az 1910-ben fennálló 4425 hitelintézetnek csak 5,7 %-a volt budapesti székhelyű.

¹² A hitelintézeteknek mintegy 65 %-a a községekben működött 1909-ben.

¹³ Vargha 1896. Vidéken a bankok és takarékpénztárak száma 1900 és 1915 között megduplázódott. Vargha Gyula statisztikus már a 19. század végi hitelintézet alapítási lázat értékelve megjegyezte: „aligha tagadható, hogy ma már a pénzüzetek alapítása túlzásba esett; mert olyan helyeken is derűre-borúra keletkeztek új intézetek, hol már régi, megszilárdult hitelű, s kellő tőkével rendelkező intézetek működnek.” (Vargha 1896: 479.) A tőkehiány gerjesztette bankalapítási láz, az alacsony szintű intézményi és területi specializáció, a helyi tőkeforrásokkal folytatott küzdelem során természetesen olyan helyeken is alakultak hitelintézetek, ahol egyidejűleg több intézet létrehozását a helyi gazdasági viszonyok nem indokolták.

mérlegadatokat alapján lehatárolt mintegy 900 település példáján.¹⁴ Az elvégzett jelentőségtróbblet számítások alapján, a bankhálózat szintjén is világosan azonosíthatóak a 175 banki funkcióval rendelkező város hierarchikus csoportjai:¹⁵ a legjelentősebb regionális bankpiacok a legdinamikusabban fejlődő vidéki városaink voltak. Ezek a Dunántúl és a Nyugat-Felvidék sűrű településhálózatú vidékének a „gyűjtőpontjaiban” (Pozsony, Győr, Pécs, Székesfehérvár, Szombathely), illetve az Alföld peremi vásárvonalak mentén (Miskolc, Temesvár, Nagyvárad, Arad, Debrecen) helyezkedtek el. Erdély, illetve Horvátország elmaradottabb régiójában csak egy-egy szigetszerűen kiemelkedő regionális központ alakult ki (Kolozsvár, Nagyszében, Zágráb). A 13 regionális bankcentrum területi eloszlását és jelentőségét megvizsgálva az alábbi következtetésekre jutottunk¹⁶ (1. ábra):

1. A regionális bankközpontokat számba véve megállapítható, hogy a századelőn nemcsak több volt belőlük, de a jelentőségbeli differenciák is nagyobbak voltak közöttük, mint a két világháború közötti időszakban.

2. A pénzügyi központi funkciók nagyobb városokba való tömörülése a pénzügyi innováció erős térbeli koncentráltóságát tükrözi. A századfordulóra kialakult a városrendszer jellegzetes „több gyűrűs” konfigurációja, amelyben a legjelentősebb bankcentrumok az ország központi területeit határolták körül, a peremvidékekről a központi régiók irányába lehúzóva.¹⁷ Ez a térbeli elhelyezkedés részben azzal a ténnyel is magyarázható, hogy a modernizáció a Kárpát-medence termékenyebb, túlnyomórészt magyarok által lakott központi részein volt a legeredményesebb; ezzel szemben a – főként nemzetiségi területnek számító, a mezőgazdaságnak szűkös feltételeket kínáló, városhiányos – északi és keleti, délkeleti peremvidékek polgárosodásának a színvonala nem érte el a magterületekét, s ezek a perifériák mind a gazdaság színvonala, mind pedig a lakosság kultúrászínvonala alapján hátrányos helyzetűek voltak.¹⁸

3. A vizsgálatokból az is kitűnt, hogy az országon belüli regionális fejlődés különbségei nem szolgálták elégséges magyarázattal a városok eltérő fejlődésének megértéséhez, hiszen a városrangsorunk csúcán elhelyezkedő települések élesen kiemelkedtek a regionális keretből. Így a hazai régiók és a területükön fekvő városok fejlettségi színvonala gyakran nem esett egybe. A leggyorsabban fejlődő regionális centrumok az ország eredetileg fejletlenebb keleti-délkeleti régiójában

¹⁴ Gál [1998]: A vizsgálatokból amellet, hogy információt nyújtanak a városok gazdasági szerepéről, vonzaskörzetéről, leszűrhető az is, hogy a település a városhálózaton belül innovatív-pénzügyi központként funkcionált-e.

¹⁵ A regionális bankközpontok, illetve a II., III., IV. rendű bankközpontok hierarchikus rangsorát a banki forgalomnak (bizonyos üzletági mutatóknak, így a betét és egyes vagyonmutatóknak) a városok vonzaskörzetére eső hányadát alapul véve, a központi helyek elméletének módszerét felhasználva, az ún. banki jelentőségtróbblet kiszámításával állítottuk fel. Emellet a pénzügyi intézményi hierarchiája, illetve a települések pénzügyeteinek összesített, abszolút mérlegadatai alapján soroltuk be a városokat egy adott hierarchikus csoportba. Az egyes kategóriák lehatárolásánál a klaszteranalízis SPSS-szel futatott verzióját is felhasználtuk.

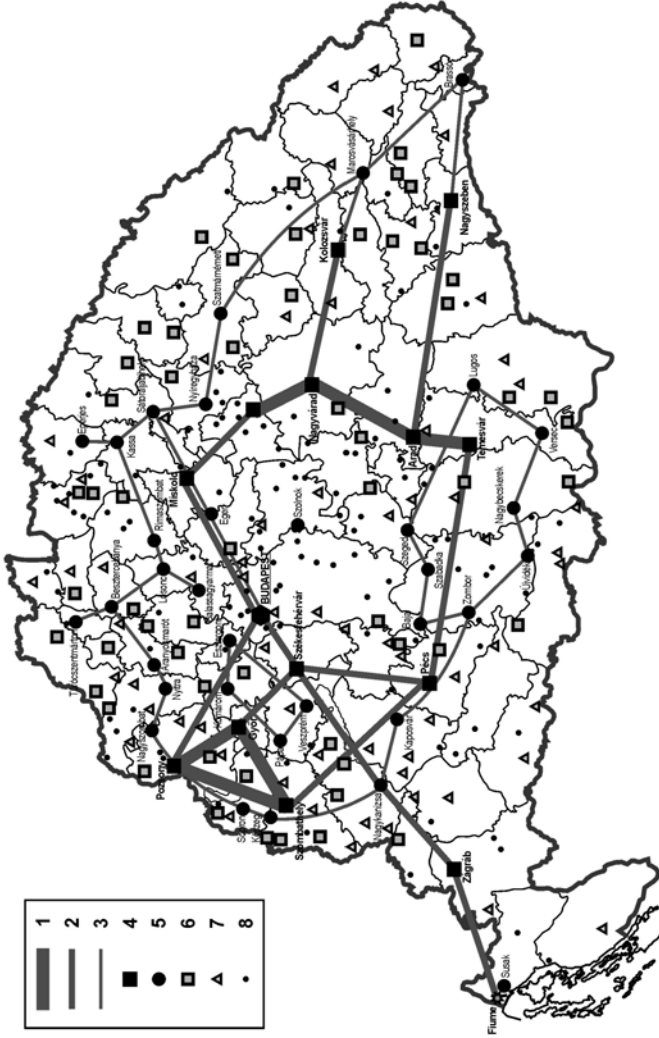
¹⁶ Gál 1999.

¹⁷ Gál 1998b.

¹⁸ Beluszky 1999.

1. ábra

Magyarország városhierarchiája a pénzügyi szerepkör alapján, 1910-ben

Jelmagyarázat: 1 – Innovációs zóna; 2 – A regionális pénzügyi központok „belső gyűrűje”; 3 – A II. rendű pénzügyi központok „külső gyűrűje”; 4 – Regionális pénzügyi központok; 5 – II. rendű pénzügyi központok; 6 – III. rendű pénzügyi központok; 7 – IV. rendű pénzügyi központok; 8 – Pénzügyi szerepkörrel nem rendelkező, városi funkciójú települések;

Forrás: Gál 1998b.

helyezkedtek el.¹⁹ A vizsgálatok külön elemezték a kelet-magyarországi innovációs zóna mentén, illetve a nyugat-magyarországi innovációs háromszögben elhelyezkedő dinamikus regionális pénzügyi centrumokat, a városhálózat II. rendű pénzügyi központjait, az egyes régiók bankhálózati struktúráját, illetve a belső-alföldi mezővárosok pénzügyi modernizációjának sajátosságait. A kelet-magyarországi régióban egy Miskolctól – Szatmárnémetin, Nagyváradon, Aradon és Temesváron át – Versecig húzódó összefüggő városi övezetben a gazdasági és urbanizációs fejlődés környezetére is kiterjedő dinamizmusát mutató, ún. innovációs zóna jött létre.

A BANKPIACOK TERÜLETI KONCENTRÁLÓDÁSA – A NEMZETI PÉNZÜGYI KÖZPONT ERŐSÖDŐ DOMINANCIÁJA TRIANON UTÁN

A két világháború közötti időszak Magyarországon nemcsak a világháborút követő nemzetközi gazdasági válság, de a trianoni határváltozások is jelentősen befolyásolták mind a nemzetgazdaság, mind pedig a városi gazdaságok, s a helyi pénzügyi piacok működését. A századelőig tartó eredményes modernizáció pár évtizedes időszaka alatt látványos gazdasági fejlődés (még!) csak szigetszerűen, a nagyobb városokban és azok környékén, illetve néhány innovációs övezetben ment végbe. A városok, különösen a regionális központok szerepe – a bankok által közvetített pénzügyi innovációk révén is – döntő volt a környező térségek perifériahelyzetének és az ebből fakadó regionális különbségek mérséklésében. A két világháború közötti időszakban a pénzügyi rendszeren belül alapvető változások zajlottak le. Ez a bankhálózat méretének csökkenésén túl a bankrendszer hálózati- és területi szerkezetének megváltozásában is megmutatkozott. A korábban a helyi-regionális bázisú bankok dominanciáját mutató struktúra fokozatosan egy fővárosi koncentrációjú és fiókhálózati formába szerveződő bankrendszerre alakult át.²⁰

Az 1920-ban kialakított trianoni országhatárok teljesen szétarabolták a nemzetgazdaság alapvető területi-munkamegosztási és pénzügyi kapcsolatait. A békeszerződések következtében lecsökkent méretű és gazdasági teljesítőképességű, a területelcsatolások következtében torzult gazdasági szerkezetű ország nemzetközi nyitottsága és pénzügyi piaci kiszolgáltatottsága erősödött. Magyarország 1920 tavaszán elkülönítette pénzügyi rendszerét, a Monarchia államai közül utolsónak, de a pénzügyi stabilizációhoz (az önálló pénz megteremtéséhez) ekkor még nem volt lehetőség külföldi tőke bevonására az ország ellenséges politikai elszigeteltsége miatt. Az 1920-as évek közepén zöld utat kapott a külföldi tőke nagyarányú beáramlása (Speyer-kölcsön, Rothschild- és Barings-hitel), amelynek a budapesti bankok lettek a legfontosabb közvetítői. A bankkonszolidáció

¹⁹ Gál 1999: 227–249.

²⁰ Gál 2001: 157–184.

és a külföldi tőkebeáramlás a bankszektor feltőkésítése következtében a bankok regenerálódtak, s visszatértek hagyományos üzletágaikhoz. A külföldi bankok számára a régióban végzett közvetítő tevékenységük a világháború előtti nemzetközi aktivitásuk újraélesztését szolgálta.

Az új ország- és vámhatárok nemcsak a korábban egységes vámterülethez tartozó régiók, utódállamok közötti szabad tőke- és szolgáltatásáramlást akadályozták, de az egységes pénzügyi piac és pénzügyi intézményi hálózatok feldarabolódásához vezettek. A határváltozások negatív hatásai közül a kiépített hitelintézeti hálózat szétDarabolását kell kiemelnünk. A hitelintézeteknek 66 %-a az utódállamokhoz került, ugyanakkor a hitelintézetek eszközállományának (vagyosnának) csak 26 %-a jutott az elcsatolt területek pénzintézeteire.

A bankhálózat területi felosztását követően az anyaországban maradt a bankok eszközállományából, illetve a részvénytőkéjéből közel háromnegyed rész. Mindez elsősorban Budapest székesfőváros hitelszervezetének 1920 előtt is nyilvánvaló dominanciájával (tőkekoncentrációjával) magyarázható. Bizonyos üzletágakban, – például a jelzálogkölcsönzésben²¹ – az elcsatolt területek tőkekihelyezéseinek jelentős része a magterületek hitelintézeteiből származott. Emellett nagyon sok, az utódállamokhoz került hitelintézetet szoros partnerbanki (affiliációs) kapcsolatok fűztek a fővárosi pénzintézetekhez, amelyek „működésük sugarának megrövidítését kevésbé érezték; aggódni kell azonban a határainkon kívül esett kisebb intézetek sorsán, amelyeket a kapcsolat elvesztésén kívül a súlyosabb gazdasági helyzet válsága is fenyeget.”²² Az elvesztett háború és a trianoni béke által megszabott új ország-határok az eddiginél jóval szerényebb utakra terelték a magyarországi pénzintézetek tevékenységét. A magyarországi pénzintézetek bár a körülményekhez mértten igyekeztek az anyaintézet és az elcsatolt bankfiókok és partnerbankjaik közötti üzleti forgalmat fenntartani, előbb vagy utóbb rákényszerültek az elcsatolt területekre került fiókjaik, illetve érdekeltségi kapcsolataik felszámolására. A határokon túl mindenütt megkezdődött az új nemzeti bankrendszerek berendezkedésének folyamata.²³ Bizonyos elcsatolt határszéli területek kisebb ügyfelei (pl. a későbbi Burgenland; Baranya, Esztergom, Zemplén vármegyék elszakított részei) erősebben kapcsolódtak a trianoni országrész bankközpontjaihoz (Szombathely, Sopron, Pécs, Esztergom, Sátoraljaújhely), így e területek aktívái is az anyaországhoz került

²¹ Az elcsatolt területek jelzálogos kölcsöneinek 57,5 %-át a trianoni Magyarország pénzintézetei folyósították. (Buday 1923: 158–159.)

²² Buday 1923: 159.

²³ A Magyar Általános Hitelbank Rt. fiókjai közül pl. 1922-ben megszűnt a kassai és a pozsonyi fiók. Megalakult viszont Pozsonyban a MÁH érdekeltségű Szlovák Általános Hitelbank, amelyik átvette a két korábbi fiókot. Az új alapítás létrehozásában természetesen közreműködött a Magyar Általános Hitelbank Rt. is. Romániában a brassói, temesvári és nagyváradi fiókok egészen 1940-ig tartották magukat. Ekkor átadták üzleteiket a Brassó székhellyel alapított Általános Hitelbanknak. A Jugoszláviában maradó szabadkai fiók ezzel szemben – többek között a Hitelbank segítségével – 1923-ban önállósult, majd beolvadt a Zágrábban levő Horvát Általános Hitelbank Rt.-be. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a jugoszláv hatóságok korlátozása miatt teljesen felszámolta észéki és újvidéki fiókjait, de erdélyi fiókjait is leányintézetében, a kolozsvári Erdélyi Bank- és Takarékpénztárban egyesítette.

bankközpontokban voltak nyilvántartva. Azon üzletágak (váltó, betét) állományának több mint 40 százaléka az elcsatolt területekre jutott, ahol a fővárosi bankok aktivitása általában kisebb volt (1. táblázat).

1. táblázat

A bankok, takarékpénztárak és földhitelintézetek egyes banki üzletágainak területi megoszlása a trianoni szerződést követően, az 1915-ös bázisév arányában (százalék)

	Bankok, takarékpénztárak száma	Saját tőke	Idegen tőke	Vágyon	Takarékbetét	Váltótárca	Jelzáloghitel	Értékpapírtárca
Trianoni Magyarország	33,8	66,5	75,2	73,8	63,3	58,7	80	75,3
Elcsatolt területek	66,2	33,5	24,8	26,2	36,7	41,3	20	24,7

Forrás: Magyar Statisztikai Szemle 1923: 302–303; Szádeczky-Kardoss 1928.

A határváltozások következtében azonban nemcsak az ország pénzügyi központjainak, illetve vagyonának nagysága, hanem a pénzügyi vonzásközpontok száma is erőteljesen lecsökkent: a történeti Magyarország legjelentősebb (pénzügyi) regionális központjainak²⁴ több mint a fele, az ellenpólus-városok mindegyike (Arad, Temesvár, Nagyvárad, Kolozsvár, Pozsony, Zágráb) az ország új határain kívülre került. A pénzügyi hierarchia második szintjén még nagyobb volt a veszteség: a 35 II. rendű pénzügyi centrumból csak 14 maradt Magyarországon. A békeszerződés nyomán egy új térbeli rend állt elő a Kárpát-medencében, átalakítva az ország természeti, gazdasági-társadalmi, forgalmi és a teljes geopolitikai helyzetét.²⁵ A vidéki városi hitelintézetek tekintetében a banki eszközállomány vesztesége több mint 2,5-szerese az országosnak, ami azt jelentette, hogy a vidéki városok banki vagyonának mintegy 65 %-a az utódállamokhoz került. A vidéki pénzügyi központok szintjén tehát nagyobb volt a veszteség, mint országos átlagban. Mindez egyértelműen mutatja, hogy az ígéretesen fejlődő vidéki pénzügyi központok elcsatolásával az egyharmadára apadt országban tovább erősödött a bankrendszer budapesti eszközkoncentrációja, míg a vidéki központok száma és szerepe egyre csökkent.

A határváltozás – egyik a legszembetűnőbb – következménye Budapest szerepének aránytalan megnövekedése, amely a hitelszférában különösen érzékelhetővé vált.²⁶ A fővárost sikeresen ellensúlyozó központok elszakadásával, az országban belüli földrajzi távolságok lecsökkenésével Budapest hegemon szerephez

²⁴ Gál [1998]: 13 regionális pénzügyi központot, illetve 35 másodrendű pénzügyi központot azonosítottunk.

²⁵ Buday 1922: 205–226.

²⁶ Zoványi 1986.

jutott a térszerkezet alakításában. Olyan óriási erőforrások összpontosultak a fővárosban (tőkepiac, ipari centrum, aránytalan népességkoncentráció, kulturális szerep), melynek következtében Budapest egyre nagyobb mértékben magához vonzotta a lecsökkent területű ország erőforrásait. A főváros korábban is meglévő pénzpiaci túlsúlya még tovább növekedett. Amíg a történeti Magyarországon Budapest részesedése a hitelintézeti saját tőke állományon belül 1913-ban 50 %-ról 1934-re 79,3 %-ra, a hitelintézetek vagyonmérlegéből való részesedése 59,7 %-ról 82 %-ra nőtt, a folyószámla üzletágban korábbi 88 %-os részesedése 91,4 %-ra nőtt, a jelzáloghitelezési üzletágban pedig 63,5 %-ról 71,4 %-ra. A bankok számából csak 26 %-kal részesedett, de a városi bankszektor alkalmazottjainak így is Budapesten dolgozott a 77 %-a.

A magyarországi bankrendszer fejlődési szakaszai időbeli késéssel ugyan, de leképezték a nemzetközi trendeket. A dualizmus korának bankrendszere alapvetően a helyi, regionális beágyazottságú és jelentőségű bankok, az ún. „egyfiókos” pénzintézetek rendszerén nyugodott. A két világháború közötti időszakban tovább folytatódott Budapest bankközponti szerepének megerősödése, de a folyamat gyökerei a századfordulóig visszanyúlhatnak.²⁷ A bankpiac természetes módon egyre inkább koncentráltabbá vált, amelynek következtében a vidéki pénzintézetek egyre nagyobb hányada olvadt be a legnagyobb fővárosi intézményekbe. A bankrendszer konszolidációját az első világháború és az azt követő inflációs időszakban megerősödő állami beavatkozás tovább erősítette.²⁸ Az egyfiókos bankrendszer helyébe pedig fokozatosan az országos kiterjedésű fiókhálózatra építő fiókhálózati bankok (*branch banking*) integrálódó nemzeti bankpiaca lépett. Ebben az időszakban – mindenekelőtt a nagy gazdasági világválságot követően – a vidéki bankok egyre nagyobb hányada vált a nagybankok affiliált intézetévé, illetve beolvadva azok fiókjává. A fővárosi nagybankok kiterjedt vidéki fiókhálózat kiépítésével háttérbe szorították az egyre szűkebb mozgásterrel rendelkező helyi-regionális bankközpontokat.²⁹

A banktőke térbeli koncentrációja már a 20. század elejének egyik jellemző folyamata volt. Ezt a folyamatot a fővárosi nagybankoknak a vidéki bankpiacokra történő behatolása, valamint a kisebb vidéki pénzintézetek önállóságának a megszűnése jellemezte. A főváros nagybankjainak megnövekedett tőkeereje az országos fiókhálózat kiépítésével a bankcsoportok megszervezését is lehetővé tette. A fiókositás legtöbbször a már meglévő bankok tulajdonjogának megszerzését, majd fiókká alakítását, vagy új bankfiók létesítését jelentette, de emellett a nagyobb bankok a pénzügyi ellenőrzés más módszereivel affiliáltak már meglévő vidéki intézeteket is. Az érdekközösségbe vonás a pénzintézetek

²⁷ Lásd erről Gál 2005b, 2006.

²⁸ A Pénzügyi Központ 1916-os, illetve a Magyar Nemzeti Bank 1924-es megalakulásával intézményesülő állami beavatkozás (szigorú monetáris szabályozás és felügyelet) a háború és békeszerződés hatásaival felerősödve jelentősen csökkentették a hazai pénzintézetek gazdasági szerepét és mozgásterét.

²⁹ Gál 2006: 95.

részvénytöbbségének a megszerzését jelentette. Amíg 1894-ben csak 85 bank és takarékpénztári fiók volt az országban, addig 1909-re számuk 307-re emelkedett, s ebből 134 intézet tartozott a budapesti nagybankok érdekeltségi körébe, amelyek a részesedési rendszer útján az egész hitelszervezet tőkeerejének 57 %-át ellenőrizték.³⁰ Az első világháború időszaka alatt és a trianoni határváltozások után közel 500-ra emelkedett fiókszám 1924-re 297-re esett vissza, amelyből 211 fővárosi 86 pedig vidéki bankok fiókja volt. A fiókhálózat 41 %-a Budapesten, 54 %-a vidéken, illetve a maradék 15 fiók az elcsatolt vagy más külföldi területen működött (az elcsatolt területeken működő fiókszám már 1923 és 1924 között csökkent 4 fiókinntézettel). A partnerintézetek száma 1924-ben 222 volt, amiből 160 a fővárosi, 62 vidéki bankok affiliációja volt. A fővárosi bankoknak 120 partnerintézetük működött vidéken, 29 fiók az elcsatolt területeken, s további 11 külföldön. Az elcsatolt területeken működő fiókok és affiliációk mindegyike budapesti banki érdekeltség volt.³¹

A bankhálózat koncentrációja tehát már a 20. század elején megindult, de ebben az időben még a nagybankoknak is kevés, általában csak 2–3 fiókjuk volt, s ekkor még a bankrendszeren belül a kisebb méretű, önálló, elsősorban a helyi bankpiacokhoz kötődő pénzüintézetek domináltak. A bankhálózaton belüli természetes koncentráció a két világháború közötti Magyarországon erősödött fel. A kis vidéki bankok megszűnésével, a fővárosi bankok leányintézetévé válásával a vidéki bankoknak csak 25–30 %-a maradt meg önállóan a korszak végére. Az inflációs konjunktúra új bankalapításainak zöme is a főváros hálózatát gyarapította. Az 1923-ban még 2574 önálló hitelintézetből 1928-ban már csak 1838 működött, ami azonban több volt, mint ezen az országgrészen 1913-ban, de a koncentráció előrehaladásával, illetve a válságot követő csődök miatt 1938-ra 1619 hitelintézet maradt, s ezek fele is – nevét megtartva – valamely nagybank többségi tulajdonába került.³² Budapesten 1928-ban még 282 pénzüintézet működött, ami 1/3-dal volt több mint az 1913-ban működő 212 pénzüintézet, amely akkor még egy 20 milliós prosperáló gazdaságú ország pénzüpiacaként funkcionált. 1934-re a válság által is újabb lendületet kapó koncentrációs folyamatok (illetve csődök) révén számuk 105-re apadt.

A pénzüpiaci koncentrációt a bankok és takarékpénztárak számának csökkenése kísérte. 1925 és 1934 között számuk 927-ről, közel 50 %-os csökkenés következtében 551-re esett vissza, 1943-ra pedig – a zsidó tulajdonban lévő bankok bezárásával – számuk 200-ra csökkent.³³ A koncentráció növekedése még

³⁰ Gál 1998: 24–26.

³¹ Szádeczky-Kardoss 1928: 18.

³² Tomka 1996: 66.

³³ *Nagy Magyar Compass* 1934. Az inflációs korszakban jelentősen nőtt a bankok száma. A fővárosban 1921 és 1924 között közel száz, vidéken 40 új bank és takarékpénztár alakult. Az újonnan alakult részvénytársasági vállalkozások mellett nagy számban új magánbankházak is alakultak, amelyeket az inflációs konjunktúra által kínált spekulációs profitlehetőségek tartottak fenn. A bankalapítók sorában megjelentek a „homo novusok”, akik részvénytársasági pénzüintézeti gyakorlattal rendelkeztek, s kapcsolatrendszerüket a nagybankok tisztviselőiként szereztek.

szembetűnőbb volt a bankok esetében. Országosan mintegy 40 %-os volt a csökkenés 1926 és 1934 között (508-ról 306). A bankok száma legnagyobb mértékben a fővárosban csökkent (54 %-kal), ahol a koncentráció a térben legerősebben hatott. A vidéki városokban a bankok száma 25 %-kal csökkent, de azon belül a törvényhatósági jogú nagyvárosokban 36,7 %-os volt a csökkenés mértéke. Budapesten 1934-ben 93 működő bankot találunk, ezt követően Debrecenben 9, Miskolcon, Szegeden és Pécsen 7–7 bank működött. A koncentráció mértéke a 6 legnagyobb bank³⁴ esetében 1927-ben sem haladta meg a 13 legnagyobb magyar pénzügyintézet mérlegfőösszegének a 61,5 %-át, tehát nem alakult ki 80 % feletti kvázi monopólium, mint amelyet Ausztriában a Creditanstalt képviselt. Az 1930-as években a fővárosban lelassult a koncentráció, csak néhány pénzügyintézet fuzionált. A nyugat-európai példákhoz képest a hazai bankkoncentráció viszonylagos lassúsága és a hitelintézetek relatíve nagy száma azonban továbbra is a magyar bankrendszer sajátossága maradt.³⁵

Az önálló pénzügyintézetek számának fokozatos csökkenésében leginkább a megváltozott makrogazdasági viszonyok (inflációs konjunktúra vége, válság, természetes koncentráció) közepette egyre inkább érvényesülő, a nemzeti piac orientált (főváros-központú), fiókhálózati dominanciával jellemezhető bankrendszer kialakulása játszott szerepet. Ez fokozatosan átvette a helyi pénzpiacokhoz kötődő, lokális-regionális és jellemzően egyfiókos bankrendszer helyét. Magyarországon 1934-ben 464 bank működött, amelyből 55 %-a a városokban, a maradék pedig a községi jogállású településeken. A banki eszközállomány területi megoszlása a hálózaténál is jóval nagyobb koncentrátságot mutatott. Budapest koncentrált a banki vagyon 76 %-át, míg a vidéki városokra közel 18 % esett. A banki vagyonok 93,7 %-a így a városokban koncentráldott, míg a hitelintézeti hálózat 45 %-át kitevő községi bankokra és takarékpénztárakra a banki eszközök mindössze 6,3 %-a esett.

A bankpiaci koncentráció és a szervezeti centralizáció folyamata tükröződött a foglalkoztatottak létszámcsökkenésében és területi arányváltozásában is. A pénzügyintézeti szektorban foglalkoztatottak száma az 1910-es 19 400 főről (amelynek közel 50 %-a Budapesten koncentráldott) 1925-ig 13 383-ra csökkent, amelynek 70 %-a volt fővárosi foglalkoztatott. A legnagyobb létszámcsökkenés a banki és takarékpénztári szegmenst, illetve a gyorsabban konszolidálódó

Az inflációs korszak intézetalapítási hullámát nagy bukások és felszámolások követték. Az inflációs konjunktúra nemcsak az ipari érdekeltségek finanszírozását tette kifizetődővé, de a ki-mondottan spekulációs célú befektetések és bankügyletek száma is ugrásszerűen megnőtt. Az új alapítások nem voltak hosszú életűek, a krízis utáni hanyatlásuk, esetenként súlyos bukásuk eleve kódolva volt.

³⁴ Magyar Általános Hitelbank, Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, Pesti Hazai Első Takarékpénztár, Angol–Magyar Bank, Magyar–Olasz Bank, Magyar Országos Központi Takarékpénztár.

³⁵ Tomka 1996: 66.

vidéki nagyvárosokat és Budapestet jellemezte.³⁶ A bankkoncentrációt a városi banki alkalmazottak számának 1925 és 1934 között mért csökkenése is jelzi (10 044-ről 7611 alkalmazottra). Ugyanakkor a banki alkalmazottak 67 %-a (az összes hitelintézet tekintetében 56,5 %-a) a fővárosban dolgozott, ami a fővárosi bankcsoportok és intézeteik dominanciáját mutatta a vidéki városokkal szemben. A teljes hitelintézeti szektorban 1934-ben 13 309 alkalmazottat foglalkoztattak, amelynek 72,2 %-a városi pénzügyintézeteknél dolgozott (56,5 % a fővárosban, 15,7 % a vidéki városokban). A banki és takarékpénztári szektorban ennél jóval magasabb, 87 százalékos volt a városi alkalmazottak aránya.

A pénzügyintézeti koncentráció erősödése önmagában még nem jelentette a vidéki pénzügyi élet hanyatlását, ugyanis a fővárosi nagybankok fiókhálózatuk jelentős bővítésével a pénzügyi szolgáltatásaikat részben vidéki fiókjaikon keresztül végezték, másrészt a vidéki bankok egyharmadának a teljes önállósága megmaradt ezekben az években is.³⁷ Korszakunkban a bankfejlődést a közepes nagyságú pénzügyintézetek erősödése jellemezte. A vidéki pénzügyi piacok önállósága azonban erőteljesen csökkent, így egyes üzletágaknak 85–90 %-a a partnerbanki kapcsolatok vagy a fiókosítás révén közvetlenül vagy közvetve a működési körüket térben is kiterjesztő budapesti nagybankok irányítása alá került. Mindez akkor történt, amikor a hitelszféra dinamizmusa és expanziója a megváltozott világgazdasági környezetben amúgy is lassult a századelőhöz képest.

„ELVESZETT” LENDÜLET – A VIDÉKI BANKKÖZPONTOK ÁTALAKULÓ HIERARCHIÁJA

A bankoknak és takarékpénztáraknak csak mintegy 53 %-a működött a városokban 1934-ben. Budapest részesedése az országos hálózathoz 22 %, a városi hálózathoz 41,6 % volt.³⁸ A koncentráció mértékét azonban jelzi a városoknak – a századelőhöz és a hálózati részarányukhoz képest – igen magas, 93,7 %-os részaránya az eszközállományból, s ezen belül is kimagasló Budapestnek a 75,8 %-os részesedése (1934).³⁹

A magyar pénzügyintézetek tőkeerejüknek, kihelyezhető hiteleiknek nagyobb hányadát elvesztették a háború és az azt követő inflációs időszakban. Mivel a bankok sajáttőke állománya jelentősen megcsappant, így azok alapvető hitelezői funkciójuknak sem tudtak maradéktalanul eleget tenni nemzetközi bankközi piaci hitelfelvétel, illetve tőkeemeléssel végrehajtott pótlólagos forrásbevonás nélkül. A pénzügyintézeti

³⁶ *Magyar Statisztikai Évkönyvek* vonatkozó kötetei. Budapest esetében 25,7 %-os, a törvényhatósági jogú városok esetében 27,4 %-os volt a létszámcsökkenés, míg a megyei városokban csak 13 %-os csökkenést regisztráltak 1925 és 1934 között.

³⁷ A 6 legnagyobb fővárosi bank mérlegfőösszegében 1913 (62,6 %) és 1927 (61,5 %) között még némi koncentráció-csökkenés is megfigyelhető.

³⁸ *Nagy Magyar Compass* 1934.

³⁹ Szőnyi 1937: 30–31. A specializált hatáskörű pénzügyintézetekkel Budapest részaránya 82 %.

szektor nagyobb veszteségeket szenvedett el, mint az iparvállalatok. A hitelintézetek vagyonszerzése sokkal hátrányosabban érintette a vidéki városok bankjait, amelyek saját tőke veszteségei nagyobbak voltak a fővárosiaknál. A gyengébb tőkeerejű vidéki pénzüzetek saját tőke veszteségeit csak fúziók, felszámolások révén lehetett felszámolni, amely tovább erősítette a koncentrációs folyamatokat. Az óriási vagyonszerzések okait kereshetjük az állami hadikölcsön jegyzésében való szerepvállalásban, a pénzromlásban, a békeszerződés súlyos gazdasági rendelkezéseiben, illetve abban, hogy a terület-elcsatolás következtében sok hazai pénzüzet veszítette el fiókjait és partnerintézeteit. A pénzüzetek tőkeerejének, vagyonának és forgalmának drasztikus csökkenése nemcsak a – szektor csúcsidőszakának számító – „boldog békeidők” értékeihez képest volt feltűnő, de a pénzüzeti vagyonok nagysága több város esetében még az 1883-as szintet sem érte el.⁴⁰

A sikeresebb pénzüzetek példája azt mutatja, hogy az iparvállalati és ingatlanbefektetések bizonyultak értékállóknak a háborús és inflációs időszakot követően. A bankrendszerért veszteségek mértékét jelzi, hogy a bankrendszer adózás utáni nyeresége még 1938-ban sem közelítette meg a 25 évvel korábbit.⁴¹ Az 1909-es évet bázisévnek tekintve a városi bankok és takarékpénztárak részvénytőkéje 1925-ben 29 %-ra esett vissza, de 1934-re is csak az 1909-es szint 45,9 %-át érte el. A takarékbetétek esetében 1925-ben 17,8, 1930-ban 62,4, míg 1934-ben csak 48,5 %-os értékkel találkozunk. A jelzálogüzletágban a területvesztés és az infláció drasztikusan elértéktelenítette az állományt, ami 1925-ben mindössze 0,5 %-a volt az 1909-es állománynak, s 1930-ra is csak 26,7 %-át érte csak el.⁴² (2. táblázat)

Budapest bankközponti pozíciójának egyértelmű erősödését mutatja a saját tőkék fővárosi arányának emelkedése az 1915-ös 56 %-ról, több mint 76 %-ra (1925), ami egyértelműen a nemzeti bankpiac területének lecsökkenéséből, illetve ezen túlmenően a fővárosi bankok erősödő expanziójából fakadt.⁴³ Az inflációs időszakot jellemző expanzió során a pénzüzetek lehetőséget kaptak saját, illetve ezzel párhuzamosan idegen tőke állományuk bővítésére. A legdinamikusabb növekedés a közepes nagyságú intézeteket jellemezte. Az előbbi eszközül a részvénykibocsátással finanszírozott alaptőke-emelés szolgált. A pénzüzeteknek nemcsak a magas hitelkamatokkal megtámogatott hitelezési aktivitása, de egyéb szolgáltatásai is bővültek; részt vettek a külföldi hitelekkel finanszírozott kölcsönügyletek közvetítésében, majd a stabilizációt követően ismét megélnék a bankok iparvállalati szolgáltatásai. A modernebb üzletágakban (folyószámla), illetve a jelzáloghitelezés tekintetében a fővárosi bankok dominanciája meghatározó volt, míg a kereskedelmi hitelezésben elterjedt tradicionálisabb váltóüzletág a vidéki pénzüzetek forgalmában volt jelentősebb.

⁴⁰ Szádeczky-Kardoss 1928: 87–88, 100. Pénzüzeti Központ kötelékébe tartozó pénzüzetek száma 1913 és 1925 között 22,6 %-ra csökkent (1913 = 100 %), a pénzüzetek összes tőkéje pedig a bázisévnek csupán 14,9 %-ra.

⁴¹ Tomka 1996: 101.

⁴² Szőnyi 1937: 7–10.

⁴³ Szőnyi 1937: 35.

2. táblázat

Néhány pénzüintézet saját tőkéjének változása, 1913 – 1925

Pénzüintézet	Pénzüintézetek saját tőkéje ezer koronában	
	1913	1925
<i>Budapesten</i>		
Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	165 898	43 158
Magyar Általános Hitelbank	137 800	53 346
Angol–Magyar Bank	105 044	9 927
Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület	68 072	16 401
Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank	62 339	12 085
Hazai Bank	53 750	9 840
Magyar Országos Központi Takarékpénztár	37 659	11 221
Belvárosi Takarékpénztár	20 575	3 453
<i>Vidéken</i>		
Pécsi Takarékpénztár	3 929	1 726
Általános Forgalmi Bank, Debrecen	3 200	1 489
Szeged-Csongrádi Takarékpénztár	5 840	1 382
Szombathelyi Takarékpénztár	2 285	943
Békéscsabai Takarékpénztár Egyesület	2 650	906
Győrvárosi és Megyei Takarékpénztár	1 924	870
Győri Első Takarékpénztár	3 061	863
Kecskeméti Takarékpénztár Egyesület	2 802	807

Forrás: Szádeczky-Kardoss 1928: 88.

A különböző banki üzletágak⁴⁴ területi eloszlásának folyamatait megvizsgálva képet kaphatunk a helyi bankrendszernek nemzeti piaci központú átalakulási folyamatáról, illetve a pénzpiacot jellemző jelentős területi különbségekről. Amíg 1909-ben a részvénytőkének csak 54,2 %-a koncentrált a fővárosban (a mai országrészre számítva 75 %-a), addig 1934-re Budapest részesedése 82,4 %-ra nőtt. A teljes városállomány részesedése 92,3 %-os volt, így 1934-ben csupán a fennmaradó rész esett a községekben székelő bankokra és takarékpénztárakra. A fővárosi bankok egyesített részvénytőkéje 1934-ben 262,2 millió pengőre rúgott, ami mintegy fele volt csak az 1909-es tőkeállománynak. A vidéki városoké mindössze 56,6 millió pengő volt, a fővárosi állomány egyötöde. Az összes fővárosban székelő hitelintézet (földhitelintézetekkel, hitelszövetkezetekkel és postatakarék-pénztárakkal együtt) saját tőke állományát vizsgálva Budapest intézetei 425 millió pengőt koncentráltak, s részesedésük 79,3 %-os volt az országból. A városhálózaton belül a főváros látványosan növelte saját tőke részesedését 1925 és 1934 között (81,9-ről 86,8 %-ra), párhuzamosan a vidéki városok

⁴⁴ A részvénytársasági pénzüintézetekre, a bankokra és takarékpénztárakra számolva.

bankjainak tőkevesztésével (18,1-ről 13,2 %-ra). A főváros és a vidéki városok közötti nagyságrendi különbségeket jól jelzi, hogy egyetlen vidéki város sem volt, ahol a bankok és takarékpénztárok részvénytőkéinek összege meghaladta volna az 5 millió pengőt (3. táblázat).⁴⁵

A bankok részvénytőkéje alapján vidéken Debrecen, Szombathely, Szeged, Pécs és Miskolc sorrend adódott 1934-ben. A legerősebb tőkeháttérrel Debrecen, Szombathely, Szeged, illetve Pécs pénzügyi rendelkeztek. Debrecen esetében közel kétharmados visszaesésről, míg Szombathely és Pécs esetében jelentős előretörésről beszélhetünk. E két utóbbi város, részben az elcsatolt vagy a lehanyatló bankközpontok szerepkörét vette át a nyugati régióban. Az országos rangsor élén álló Debrecen az abszolút volumeneket (a bankok összesített mérleg-főösszegét) tekintve is a legnagyobb pénzügyi centruma volt a vidéki Magyarországnak, ugyanakkor az egy főre eső részvénytőke nagyságát tekintve Pécs már megelőzte Debrecént. Szeged a legnépesebb vidéki városként csak a 3. volt a fajlagos részvénytőke-mutató tekintetében, míg Szombathely 35 ezer lakosával a 2., ugyanakkor meglepő, hogy az 1918 előtt ipari, kereskedelmi és pénzügyi központként egyaránt prosperáló Miskolcon – a világháborút követő vagyonszétválást követően – nem működtek igazán tőkeerős bankok. A legfeljebb, hogy a Dunántúlon korábban Pécs vetélytársának számító Győr csak a 16., Székesfehérvár pedig csak a 19. helyen állt, még Kaposvár is megelőzte őket a maga 7. helyével. A két korábban jelentős regionális bankcentrum (Győr, Miskolc) visszaesésével párhuzamosan új tőkeerősebb pénzügyi intézetekkel rendelkező – korábban másodrendű – központok (Szolnok, Kaposvár, Békéscsaba) kiemelkedése figyelhető meg a két világháború közötti korszakban.⁴⁶

A takarékbetét üzletágban mintegy 95 %-ban a részvénytársasági bankok és takarékpénztárok részesedtek a forgalomból. Budapestnek az 1909-ben mért 33,4 %-os részaránya (a trianoni területre számolva 55 %) 1934-ig 78 %-osra nőtt, s ezzel párhuzamosan a vidéki városok részaránya 1909 és 1934 között 30-ról (a trianoni területre számolva 46 %-ról) 11 %-ra esett vissza. A községi pénzügyi intézetek 12 %-át koncentrálták a betétállománynak. A hagyományosan a vidéki pénzügyi intézetek bázisüzletágának számító takarékbetét esetében jelentős visszaesés figyelhető meg a vidéki városokban az infláció és a gazdasági világválság éveiben (1913-ban az elhelyezett banki takarékbetéteknek csak 22,5 %-a esett a fővárosra, míg 1934-ben már 72,1 % volt ez az arány). A városból a vidéki városok még 58 %-kal (trianoni Magyarországra számolva 35,2 %-kal), és 1925-ben is még 37,7 %-kal részesedtek, ami 1934-ra 23 %-ra csökkent. Ezzel egy időben Budapest részesedése a városból 1909 és 1934 között 42 %-ról 77 %-ra nőtt. Ennek következtében csak a banki és takarékpénztári ágazatban 1934-ben már a fővárosi bankok tartották kezükben az üzletág városokra eső részének a 78 %-át, a törvényhatósági városokra 9,1%, a megyei

⁴⁵ Szőnyi 1937: 38.

⁴⁶ Szőnyi 1937: 38–40.

3. táblázat

Bankok és takarékpénztárak üzleti mutatóinak városi rangsora 1934-ben

Részvnyrtke állomány	Takarékbetét állomány		Folyószámla betét		Váltóállomány		Banki jövedelmek	
	Millió pengő	Millió pengő	Millió pengő	Millió pengő	Millió pengő	Millió pengő		
1. Budapest	262,3	Budapest	545,2	Budapest	854,1	Budapest	Budapest	153,0
2. Debrecen	4,9	Pécs	13,0	Pécs	11,8	Pécs	Pécs	3,86
3. Szombathely	4,3	Szombathely	12,3	Szolnok	6,8	Debrecen	Debrecen	3,29
4. Szeged	3,1	Szeged	11,2	Békéscsaba	6,4	Szombathely	Szombathely	2,55
5. Pécs	2,8	Debrecen	8,6	Szeged	5,6	Szolnok	Szeged	2,20
6. Miskolc	2,6	Miskolc	7,0	Debrecen	5,5	Szeged	Szolnok	2,11
7. Szolnok	2,6	Baja	6,5	Nyíregyháza	4,9	Nyíregyháza	Nyíregyháza	2,06
8. Kaposvár	2,5	Szolnok	6,3	Kaposvár	4,6	Békéscsaba	Békéscsaba	2,03
9. Békéscsaba	2,4	Nyíregyháza	6,1	Gyöngyös	4,1	Miskolc	Baja	1,95
10. Kecskemét	2,2	Székesfehérvár	5,2	Szombathely	4,0	Baja	Miskolc	1,76
11. Gyöngyös	2,0	Kaposvár	4,9	Győr	3,3	Kaposvár	Kaposvár	1,46
12. Nagykanizsa	1,8	Békéscsaba	4,8	Miskolc	3,3	Kecskemét	Kecskemét	1,41
13. Nyíregyháza	1,7	Esztergom	4,7	Nagykanizsa	2,7	Győr	Nagykanizsa	1,22
14. Baja	1,6	Eger	4,2	Kecskemét	2,4	Nagykanizsa	Győr	1,20
15. Esztergom	1,5	Győr	4,2	Székes-fehérvár	2,4	Székesfehérvár	Esztergom	1,09
16. Hódmezővásárhely	1,3	Nagykanizsa	3,9	Baja	2,0	Esztergom	Székesfehérvár	1,01
17. Győr	1,2	Kecskemét	3,8	Eger	2,0			

Forrás: Gál Z. szerkesztése Szőnyi 1937 alapján.

városokra pedig 13 % jutott. A gazdasági válság hatására jelentkező betételvonás, illetve a megtakarítási hajlandóság csökkenése jobban sújtotta a vidéki városokat, s amíg az állomány csökkenése 15 %-os volt a fővárosban, addig a törvényhatósági városok esetében ez közel 42 %-ra tehető, aminek következtében közel 10 %-kal nőtt a főváros részesedése az 1920-as évek végéhez képest is. Mindez a vidéki pénzüntézetek önállósága elvesztésének, fővárosi bankcsoportokba integrálódásának, illetve a vidéki pozícióvesztésnek is köszönhető. A bankokban és takarékpénztárakban elhelyezett takarékbetétek állományát tekintve Pécs⁴⁷ állt az első helyen 13 millió pengővel, majd Szombathely (12,3 millió), Szeged (11,2 millió), Debrecen (8,7 millió) következett (Budapesten 545 millió P volt a betétállomány nagysága).⁴⁸ A lakosság számához viszonyítva általában az „iparforgalmi” foglalkozási dominanciájú városokban volt a legnagyobb a takarékbetét állomány, illetve annak az egy főre vetített átlaga is.⁴⁹

Az egyik legmodernebb kereskedelmi banki üzletágnak számító folyószámlás tartozások tekintetében, a 91,4 %-os részarányt képviselő budapesti bankok esetében a folyószámla tételek a mérlegfőösszeg jelentős hányadát, mintegy 50–60 %-át tették ki. Vidéken a takarékbetét állomány még ebben az időszakban is meghaladta a folyószámlabetétek nagyságát. A fővároson kívül Pécs város bankjai rendelkeztek a legnagyobb folyószámla betétekkel, mintegy kétszer annyival, mint a rangsorban utána következő Szolnok pénzüntézetei. Debrecen ebben a tekintetben csak az 5. helyen állt, míg Szombathely a 9., Győr csak a 10., illetve Miskolc a 11. helyre szorult vissza. A takarékbetétek értékállóságának csökkenésével párhuzamosan a reálértéküket jobban őrző folyószámla betétek váltak a legfontosabb mérlegtétellé az inflációs korszakban.⁵⁰ A folyószámla üzletág meghatározó jelenléte Pécs esetében a fejlett hiteléhez kapcsolódó élénk ipari és kereskedelmi tevékenységet, illetve vagyonos polgárságot feltételezett, amely a bankszektor részéről kiegyensúlyozott vállalkozói számlakezelést

⁴⁷ Gál 2002: 38. Az 1924-ben megalakult Nemzeti Bank első hitelinformációs jelentésében a Pécsi Takarékpénztár mint az ország legelőkezőbb vidéki takarékpénztára szerepelt. Az 1925-ös mérlegadatokat az 1913-as bázisév adataival (4 millió korona) összevetve a Pécsi Takarékpénztár 1,7 millió koronás saját tőkéjét tekintve a legerősebb vidéki pénzüntézet volt, s pozícióját saját tőkéje 57,6 %-ának elvesztése ellenére is sikerült megtartania. Az inflációs időszakot jellemző pénzüntézeti expanzió, a saját és idegen tőkék nominális gyarapításának legfőbb eszközeül az alaptőke-emelés és a részvénytársasági érdekeltségek számának növelése szolgált. A többi várossal történő összehasonlításban azonban Pécs pénzüntézetének pozíciója jelentősen megerősödött a világháború előtti időszakhoz képest. Ez a kedvező pozíció részben abból is fakadt, hogy a hosszúra nyúló szerb megszállás ellenére is Dél-Baranya elvesztése csak kisebb területi és kapcsolatrendszerbeli veszteségeket jelentett a pécsi bankok számára.

⁴⁸ Szőnyi 1937: 44–45.

⁴⁹ Az egy főre eső betétállomány nagysága (pengőben): Budapest 542, Szombathely 346, Esztergom 274, Baja 234. (A szerző saját számítása. Szőnyi 1937: 44–45. és a *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1936. alapján.)

⁵⁰ Tomka 1996: 77.

igényelt. A takaré- és folyószámlaüzlet volumene alapján Pécs volt ebben az időszakban a legnagyobb idegen tőkével rendelkező vidéki városunk.⁵¹

A jelzálogüzletágban a fővárosi bankkoncentráció növekedése még látványosabb: Budapest aránya 1909 és 1934 között 54,2 %-ról (trianoni területen 74,9 %) 95,5 %-ra nőtt az országon belül. A főváros bankjainak a városi bankok hálózatán belüli részesedése 77 %-os volt 1934-ben. A városhálózaton belül 1925 és 1934 között a főváros koncentrációja 91,6-ról 93,5 %-ra nőtt, míg a vidéki városoké 8,4 %-ról 6,5 %-ra csökkent. Ebből az következett, hogy a jelzálogüzletágból lényegében kivonult a vidéki, kevésbé tőkeerős pénzüzetek többsége, így az lényegében a budapesti bankok által monopolizált üzletággá vált.

A tőkeerőben meggyengült vidéki pénzüzetek leginkább váltóhitelezésben használhatták ki a rövidlejáratú hitelkonstrukciók iránt az inflációs időszakban megnövekedett igényt. A városhálózaton belül 1909 és 1930 között – rendhagyó módon – a vidéki városok 28,8 %-ról 40 %-ra növelték részarányukat a regisztrált váltóüzletágból. Meg kell azonban jegyezni, hogy a világválság hatására arányuk a bankok és takarékpénztárak szegmensében 4 év alatt 30 % alá esett vissza (27,7 %).⁵² A váltóállomány – mint a legerjedtebb tradicionális, rövidlejáratú kereskedelmi hitelforma és legnagyobb arányú aktív mérlegtétel – a két világháború közötti időszakban is megőrizte viszonylag jelentős szerepét az ipari-kereskedelmi profilú vidéki városok hiteléletében. A fővárosi bankok mintegy 2/3-os, míg a vidéki városok közel egyharmados részesedést tudhattak magukénak 1921-re (1913-ban Budapest részesedése 35 %-os volt, ami a területvesztéssel 60 %-ra nőtt). Budapest részaránya az országos váltóállományból 1934-ben 64,4 %-os, a vidéki városoké 23 %-os volt. Megfigyelhető, hogy a főváros részesedése a városi váltóállományból 1925 és 1934 között tovább nőtt 63,7-ről 69 %-ra, párhuzamosan a vidéki városok 36,3 %-ról 31 %-ra való aránycsökkenésével. Az összes hitelintézettel számolva Budapest aránynövekedése a városokon belül a nevezett időszakban 68,2-ről 73,7 %-osra nőtt, míg a vidéki városoké 31,8-ről 26,3-ra csökkent.⁵³ A váltóállomány az 1920-as évek végétől gyors ütemben nőtt, s a válság időszakában is csak kisebb csökkenés figyelhető meg ebben az üzletágban. Bár a gazdasági világválság idején a takaré- és folyószámlabetétek mellett a váltókölcsönök is erőbben csökkentek a vidéki városokban, nagyrészt a fővárosi bankok által rendelkezésre bocsátott viszontleszámitólagi hitel híján. A válság hatását a vidéki városok bankjai ezért is érezték meg jobban. A fővárosi bankok vidéki affiliált intézeteik működését – különösen a vidéket jobban sújtó válságperiódusban – jegybanki források igénybevételel, viszontleszámított váltókkal finanszírozták. Pécs város bankjai rendelkeztek a legtöbb, rövidlejáratra kihelyezhető hitel felett (39,5 millió P), majd Debrecen, s tőlük lemaradva Szombathely, Szolnok és Szeged bankjai következtek a sorban

⁵¹ Gál 2002: 41.

⁵² Szőnyi 1937: 52.

⁵³ Szőnyi 1937: 53–55.

(Budapesten 1,1 milliárd P volt a váltóállomány). Miskolc itt is csak a 8., Győr a 12., Székesfehérvár pedig csak a 14. helyet foglalta el.

Az aktív üzletágak közül, a váltóhitelnél modernebb folyószámlahitel korszakunkban került előtérbe, a banki mérlegek vagyondalának második legjelentősebb tételeként. A fővárosi dominancia ebben az üzletágban is 90 % körüli. A vidéki városok között Szombathely, Debrecen, Pécs és Gyöngyös sorrend adódott, bár ezek mutatói is nagyságrendekkel elmaradtak a fővárosi bankok értékeitől, ugyanúgy, mint a 94,5 %-os budapesti koncentrációt mutató értékpapírtárca esetében. Vidéken egyedül Pécs város banki értékpapír állománya haladta meg az 1 millió pengőt.⁵⁴ A bankok jövedelmezőségi mutatói tekintetében Budapest hitelintézetei 78 %-os arányban részesültek a szektor országos nyereségéből, a vidéki városokra ebből 13,5 % jutott. Vidéken Pécs vezette a városok rangsorát 1934-ben, megelőzve Debrecent, Szombathelyt és Szegedet is.⁵⁵

A vagyonsmérleg főösszegének területi bontása jól érzékelteti a bankszektorban a két világháború közötti időszakban a helyi bankrendszerből (unit banking) a nemzeti piaci központú fiókbanki (branch banking) rendszerbe történő átmenetet, illetve a koncentrációs folyamatokat. A városokban koncentráldott a pénzügyintézetek eszközállományának 94 %-a, következésképpen a községekre mindössze 6 % esett. Még szembeűnőbb a városhálózaton belüli aránytalanság. Budapest 87,2 %-kal, a vidéki városok pedig mindössze 12,8 %-kal részesedtek az országos eszközállományból. A folyamatot vizsgálva 1925 és 1934 között a vidéki városok részarányának csökkenése (18,2 %-ról), illetve a fővárosi részarány növekedése (81,8 %-ról) figyelhető meg, ami egyértelműen mutatja a vidéki városok pozícióvesztését és a magyarországi bankpiac területi átrendeződését. Megállapítható, hogy a válság folyamatai a bankpiaci koncentráció folyamatait felerősítették, s egyértelműen a fővárosi bankszektor dominanciáját, illetve a vidéki piacok lassú hanyatlását segítették elő.

A Trianon következtében megbomlott térszerkezeti egyensúly nemcsak egy sajátos belső centrum-periféria viszonyt alakított ki az országon belül, amely – Budapest súlyának aránytalan megnövekedése és a főváros–vidék szakadék mélyülése mellett – napjainkig konzerválta bizonyos hátrányos helyzetű határmenti térségek periférikus jellegét, hanem megakasztotta a vidéki városfejlődés dinamikáját is. A pénzügyi központoknak új területi hierarchikus rendje alakult ki, amely leginkább a vidéki városok pénzügyintézeti funkcióvesztésének folyamatait tükrözte. Az elcsatolással a keleti országrészben megszűnt a regionális centrumok folyamatos láncolata: a megmaradt központok (Szeged, Miskolc és Debrecen) is veszítettek jelentőségükből és csak részlegesen feleltek meg feladataiknak. A Dunántúlon Pécs és Szombathely regionális pozíciójának jelentős erősödésével leginkább e két városra koncentráldottak a korábban erősebben szóródó funkciók (2. ábra).

⁵⁴ Szőnyi 1937: 33.

⁵⁵ Szőnyi 1937: 59–60.

A banki és takarékpénztári eszközállomány alapján a legnagyobb vidéki pénzügyi központtá Debrecen vált, amely már a történeti Magyarországon is a 4. legnagyobb bankközpontnak számított. Az összesített mérlegfőösszegek alapján 1934-ben Debrecen (65 millió P) ugyan megelőzte a második helyen álló Pécsset (55 millió P), azonban a legmodernebb üzletágnak számító folyószámlás tartozások és az értékpapírtárca esetében Pécs bankrendszerének minőségi vezető pozíciója – az összes hitelintézetet figyelembe véve is – kiemelkedő.⁵⁶

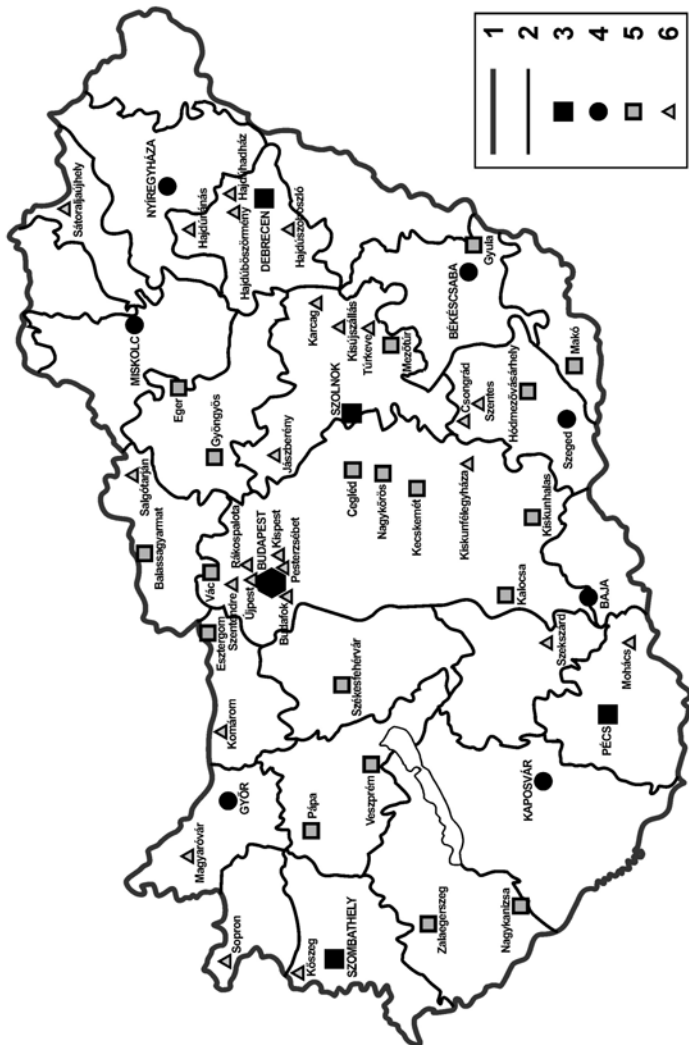
A városok pénzintézeti központi szerepkörét – a vonzáskörzetük számára végzett szolgáltatások volumene alapján kiszámolt – jelentőségükből, illetve a betét- és a vagyonmutatók, a pénzintézetek és a banki foglalkoztatottak létszámának figyelembevételével elvégzett klaszteranalízis segítségével jellemezhetjük. (2. ábra) Ennek alapján Pécs, Szombathely, Szolnok, Debrecen tekinthetők regionális központoknak. Közülük is Pécs és Szombathely regionális banki funkciói tűntek a legerősebbnek, ami a pénzintézeteik kiterjedt vonzáskörzetével és kiterjedtebb fiók- és partnerbanki hálózatukkal magyarázható. Szolnok az Alföld magterületeinek bankközpontjává vált, ami nem kis részben a régió perifériáin működő pénzügyi központok elcsatolásának, illetve a megmaradó határszéli központok jelentőségvesztésének a következménye. Ez utóbbi jellemezte Debrecen, de különösen Szeged pénzügyi piacait is, amelyek a határokon átnyúló kapcsolataik meggyengülésével a fővárosi expanzió legfontosabb célterületei lettek. A korábban jelentéktelenebb középvárosok (Békéscsaba, Kaposvár) is bekerültek a II. rendű vidéki bankközpontok sorába (Szeged, Nyíregyháza, Baja), a néhány korábbi, regionális központi jelentőségét elvesztő város mellé (Miskolc, Győr). A III. rendű központok között található a korábbi regionális központot, Székesfehérvárt, illetve a századfordulón is már lassabban fejlődő kis- és középvárosokat (Nagykanizsa), a szerényebb gazdasági háttérű megyeszékhelyeket (Esztergom, Veszprém, Eger, Gyula). A IV. rendű központok csoportjába a határváltozások egyértelmű kárvallottjai (Sopron, Sátoraljaújhely, Kőszeg, Magyaróvár) mellett leginkább az alföldi városok tartoztak.

A pénzintézeti központok, illetve a városi székhelyű pénzintézetek regionális eloszlását megfigyelve a két világháború közötti időszakban kialakult egy kelet–nyugati megosztottság, amelynek előzményei Trianon előttre nyúlnak vissza. A Dunántúl a bankhálózat és a forgalmi – azaz mennyiségi – mutatók tekintetében hátrányba került. Az 1934-ben működő 222 vidéki városi pénzintézet 70 %-a a keleti országrész városaiban koncentrálódott. Az északi régió részaránya 17,5 %, míg az Alföldé közel 53 % volt. A keleti országrészek felülreprezentáltságát jelzi, hogy a jelzálogos kölcsönök közel kétharmada a keleti

⁵⁶ Szőnyi 1937: 115. Békéscsaba és Szolnok 43,2, illetve 40,7 millió pengővel a 3–4. helyen állt a banki-takarékpénztári vagyon nagyság tekintetében. Az inflációs válságot sikeresen átvészelő Pécs és Szombathely az 1909-es eszköz nagyság szerinti rangsorban betöltött 18., illetve 19. helyéről nem kis meglepetésre a vidéki városok élmezőnyében stabilizálta pozícióját. A korábban kisebb vagyonú alföldi középvárosok (Nyíregyháza, Békéscsaba, Szolnok, illetve még Baja és Kaposvár) megelőzték a nagy vesztesnek számító Miskolcot és Győrt, amelyek nem tudták megőrizni korábbi előkelőbb pozíciójukat.

2. ábra

Magyarország városhierarchiája a pénzügyi szerepkör alapján, 1930*

*Az eszköz- és a betétfiók nagysága és a szektorban foglalkoztatottak száma alapján elvégzett klaszteranalízis eredménye.
Jelmagyarázat: 1 Országhatár, 2 Megyehatár, 3 Regionális bankközpont, 4 II. rendű bankközpont, 5 III. rendű bankközpont, 6 Kis jelentőségű bankközpont.

Forrás: Gál 2002.

régiókban koncentráldott, s azon belül is több mint a fele az Alföldön. Már az 1909-es pénzügyi szempontú városhierarchia vizsgálatokból is kitűnt, hogy az elmaradottnak semmiképpen sem tekinthető dunántúli régió nagyvárosai kisebb fejlődési dinamikát mutattak a századfordulón, mint a korábban perifériusnak számító keleti–délkeleti országrészek regionális centrumai és bankpiacai. A Dunántúl nem tudott lépést tartani az ország középső és keleti régióinak fejlődési ütemével, és sok szempontból csak a századforduló után lépett újra egy dinamikusabb növekedési pályára. A háború és a békeszerződés következtében azonban felértékelődött a dunántúli városok pénzügyi szerepköre, egyenes következményeként a legdinamikusabban fejlődő kelet-magyarországi regionális bankközpontok országhatárokon kívülre kerülésének.⁵⁷

A VIDÉKI BANKKÖZPONTOK UTÓVÉDHARCAI

A pénzügyi szektor strukturális átalakulási hulláma a vidéki bankpiacok belső viszonyaira is erős hatással volt, s a folyamat társadalomtörténeti aspektusai is érdekesek. Az 1920-as évek második felében például a magánbankokat már folyamatos likviditási nehézségek jellemezték, amelyek a nagyobb pénzügyi intézetek számára is előrevetítették a harmincas években a pénzügyi szektor egészét általában súlytó nehézségeket, mindez a gyengébb pénzügyi intézetek beolvastásához, a bankpiac egészét jellemző fúziós-koncentrációs hullámhoz vezetett. Az 1929–33-as világgazdasági válság több magánbankház csődjéhez vezetett. A magánbankházak hanyatlását végérvényesen a zsidótörvények pecsételték meg, tulajdonosainak nagy része a világháború áldozatává vált.⁵⁸

A nagybankok az ipari érdekeltségeik csökkentésével párhuzamosan növelték az „érdekeltségi körükbe” tartozó pénzügyi intézeteik számát, majd a világgazdasági válságot követően a vidéki városokat is erősen érintő fúziós hullám eredményeként beolvastották azokat. A két világháború közötti korszakban nemcsak Budapesten, de a nagyobb vidéki városainkban is szinte kizárólagossá vált a részvénytársasági pénzügyi intézetek dominanciája, s ezek a bankok egyre tekintélyesebb partnerbanki hálózat kiépítésével tovább erősítették pozíciójukat. A fővárosi bankok

⁵⁷ Nagy 2007: 45–47; Gál 2003: 239–240. Ezek a pénzügyi földrajzi elemzések is hozzájárultak a szemantikus „fejlett Dunántúl” és „elmaradott Alföld kép” változásához. Összességében azonban az Alföld – mint nagyrégió – a századfordulón a gazdagabb régiók közé sorolható, s mint a történeti Magyarország központi területe, – ha civilizációs szinten nem is – gazdasági lehetőségeiben és jövedelmében a 20. század elejére lényegében utolérte a Dunántúlt. Ugyanakkor nem beszélhetünk egységes alföldi városfejlődésről sem (a Nagyalföld is számos, eltérő fejlődésű mezo-régióra osztható), mint ahogy nem szabad a megszokott módon hivatkozni a dunántúli, felvidéki és erdélyi, tehát a nyugatias indíttatású városfejlődés, illetve az alföldi városfejlődés különbségeinek regionális meghatározottságára, hiszen az magán az Alföldön belül sem volt egységes gyökerű és kifutású, amire az innovációs zóna városainak dinamikus fejlődése a legjobb példa.

⁵⁸ Kövér 1997: 48; a magánbankárok három nemzedékének pécsi vonatkozásairól lásd Gál 2005a: 46–52.

erőteljes expanziója néhány városban jelentősebb eredményeket ért el (Miskolc, Debrecen), míg más helyeken a helyi pénzüzetek jól megválasztott stratégiával (Pécs) erősen őrizték integritásukat. A tőkeerősebb helyi bankok irányító pozíciói megmaradtak a helyi bankpiacon, vezető szerepük a helyi piac koncentrációjában nyilvánvaló maradt. A vezető pozíció megőrzésének elengedhetetlen feltétele volt a méretgazdaságos működés biztosítása, a tőkeerő növelése, amelynek egyik fontos eszköze a kisebb pénzüzetek felvásárlása és beolvasztása, az adott régió belüli expanzió volt. Több, korábban patinás vidéki pénzüzetet budapesti bankok affiliáltak, illetve néhányuk fiókintézeté alakult.⁵⁹ Más pénzüzetek jól megválasztott stratégiával megőrizhették piaci függetlenségüket. Pécsen a vidék egyik legerősebb pénzüzete, a Pécsi Takarékpénztár sikeresen megőrizte nemcsak saját maga, de a helyi pénzpiac önállóságát is (a városban csak az Magyar Általános Hitelbanknak volt fiókja, illetve a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknak és a Pesti Hazai Első Takarékpénztárnak leányintézetek). A tőkeerősebb pécsi bankok irányító pozíciói megmaradtak, vezető szerepük a helyi piac koncentrációjában nyilvánvaló volt. A koncentrációs folyamat következtében Pécs megyei és regionális szintű pénzüzeti funkciói – az egyre bővülő megyei és régió belüli banki kapcsolatok révén is – a két világháború közötti időszakban megerősödtek.⁶⁰

Egy másik tendenciaként felgyorsult a községek – mint pénzügyi telephelyek – pozícióvesztése a két világháború között. A hitelszövetkezeti szektor súlypontja továbbra is a nem városi jogállású településekre koncentrálódott.⁶¹ Az 1934-ben működő 904 hitelszövetkezet túlnyomó többsége, 91 %-a községekben működött, s taglétszámuk 82,5 %-a is oda koncentrálódott, míg a bankok és takarékpénztárak számából a községi szint csak 48 %-os részarányt hasított ki.⁶² A községek részaránya tehát intézettípusonként is változott: a banki-takarékpénztári eszközállományból 6,3 %-kal, a községi takarékpénztárakéból 18,1 %-kal, illetve az Országos Központi Hitelintézet integrált hálózatába tartozó

⁵⁹ A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank affiliált pénzüzeti hálózatába kapcsolta a legjelentősebb vidéki pénzüzetek egy csoportját, jelentős földrajzi diverzifikációt kialakítva az országon belül. A csoport tagjai voltak: a debreceni Alföldi Takarékpénztár, a Borsod-Miskolci Hitelbank, a pécsi Délmagyarországi Kereskedelmi Bank, a Békésmegyei Kereskedelmi Bank Békéscsabán, a Szolnoki Hitelbank, a Hódmezővásárhelyi Központi Takarékpénztár, Vasmegyei Mezőgazdasági Takarékpénztár. A Magyar Általános Hitelbank csoportjába a Debreceni Általános Forgalmi Bank, a kaposvári Dunántúli Bank, a Komárom Megyei Hitelbank és a szegedi Kereskedelmi és Hitelbank is beletartoztak.

⁶⁰ A Pécsi Takarékpénztár, a szomszédos vármegyékre kiterjedő affiliációs hálózatával, a Dél-Dunántúl regionális szerepkörű bankjává, „a vidéki bankélet pillérévé fejlődött”. A háborús időszak nehézségei, a koncentráltan jelentkező állami hiteligeny nyomán életbelépő hitelszigorítások, valamint a megszorítások nyomán fellépő tőkehiány és a gazdaságossági szempontok újabb egyesülési hullámot indítottak el a pénzüzeti szférában. 1943-ban a Pécsi Takarékpénztár beolvasztotta a Baranyai Agráripari Rt-t, de az érdekkörébe tartozó barcsi, szigetvári és mohácsi takarékpénztárak is egyesültek a helyi pénzüzetekkel.

⁶¹ A 1909-ben a hitelintézetek 65 %-a még a községekben működött, ez az arány 1925-re 55 %-ra csökkent.

⁶² 1934-ben a községekben működő pénzüzetek száma 1088 volt, ami 74 %-át tette ki az ország összes pénzüzetének.

hitelszövetkezetek eszközállományból 60 %-kal részesedtek. A mezőgazdaság, a falusi ügyfélkör támogatása, illetve a nem tisztán profitalapú működés növelte ez utóbbi pénzüzetek társadalmi jelentőségét. Amíg a hitelszövetkezetek községi kötődései miatt a hitelintézetek számát tekintve a községek továbbra is felülreprezentáltak voltak összhálózati részesedésüket tekintve, s számuk a bankokhoz képest csak kisebb mértékben csökkent korszakunkban, addig az előrehaladottabb konszolidációval megerősödő városi bankpiacok tőkeerejével a községek nem tudtak versenyezni.⁶³ Az eszközállomány tekintetében a községek részaránya az 1909-es 13,3 %-ról (trianoni területen 7,1 %-ról) 1934-re 6 %-ra esett vissza. Legmagasabb – 12,6 %-os – volt részarányuk a váltóüzletágban. A részvénytőke tekintetében 1934-ben 8,6 %-os, a takarékbetét üzletágban 9,4 %-os, míg a jelzálogos kölcsönök és a folyószámlás tartozások esetében mindössze 1,3 %, illetve 1,6 %-os volt súlyuk 1934-ben.⁶⁴

A világgazdasági válság hatására, 1931 júliusában Magyarországon is elrendelt bankzárlat, majd a betétkifizetés limitálása a vidéki pénzüzeteket is érintette.⁶⁵ A világgazdasági válság hatására a pénzpiaci tőkeképződés csaknem teljesen megállt, s a betétcsökkenés mértéke a vidéki pénzüzeteket a kisebb tőkeerő miatt általában súlyosabban érintette, mint a fővárosiakat. A kormányzat új gazdaságpolitikai irányelvei – a Pénzüzeti Központ állásfoglalásain keresztül – a hitelélet gazdaságosabbá tételének érdekében előirányozták, hogy „a túl nagy számban lévő és nem eléggé tőkeerős pénzüzetek számát fúziók útján apassza.”⁶⁶ Maga Imrédy Béla, pénzügyminiszter 1933. novemberi beszédében is „az életképtelen vidéki pénzüzetek beolvasztása mellett” tört lándzsát. Maguk a gyengébb jövedelmezőségű pénzüzetek is tisztában voltak azzal, hogy lecsökkent jövedelmezőségük következtében részvényeseik érdekeinek megvédése csak fúziók útján valósítható meg.⁶⁷

A korabeli vidéki városi elit legjelesebb képviselői érzékelték a vidéki bankélet beolvasztására tett fővárosi intézményfelvásárlási kísérletek veszélyét. Visnya Ernő, a Pécsi Takarékpénztár elnök-vezérigazgatója, a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének (TÉBE) alelnöke sikraszállt a vidéki pénzpiacok önállóságának fenntartása mellett, s célul tűzte ki a regionális pénzközponti szerepkörök erősítését. A bankszakember érzekelte vidék és főváros között a bankrendszeren,

⁶³ Szőnyi 1937: 32, 72. Amíg a hitelszövetkezetek száma 1925 és 1934 között 21 %-kal (1145-ről 904-re) csökkent, addig a bankoké és takarékpénztáraké 39 %-kal (911-ről 561-re).

⁶⁴ Szőnyi 1937: 116–131.

⁶⁵ Siptár 1989: 62. A pénzüzetekre külön terhet róttak a kormányzat által bevezetett ún. „gazdaadós védelmi jogszabályok”, amelyek a gazdálkodók kamatterheinek csökkentését, illetve a kamatvesztés 1 %-ának a pénzüzetekre történő áthárítását jelentették.

⁶⁶ Siptár 1946: 79.

⁶⁷ Siptár 1946: 84. A Pécsi Takarékpénztár igazgatósága 1934. április 30-án magába olvasztotta az 1910-ben éppen általa alapított Pécsi Kereskedelmi és Iparbankot, a bonyhádi, a sellyei és a szentlőrinci takarékpénztárakat, s a beolvasztott intézetek korábbi székhelyén bankfiókákat nyitott. 1938-ban a sásdi és a vajszlói takarékpénztárak is alaptőke-emelés nélkül fuzionáltak a Pécsi Takarékpénztárral. A pécsi székhelyű Dunántúli Bankba még 1937-ben beolvadt – a válság óta veszteséges – Pécs-Baranyai Központi Takarékpénztár.

a pénzügyi intézetek által közvetített pénzügyi transzferekkel kialakuló újfajta függőség, egyfajta „szűrő” modell működését.⁶⁸ A TÉBE pécsi körzetének alakuló ülésén – a régió és az ország prominens pénzügyi szakembereinek jelenlétében – elmondott beszédében a vidéki bankrendszer megerősítése és védelme érdekében emelt szót: „A vidéki betétüzlet fejlődésének akadályát országunk általános tőkeszegénysége mellett abban látom, hogy a vidék – e szegény tőkerezervoár – tartalmát három erős szivattyú apasztja.” A három legfontosabb tényezőként a Társadalombiztosítási Intézet által elvont közterhek Budapesten centralizált állományát, az Országos Központi Hitelszövetkezet (OKH) által, a megyék hitelszövetkezetein keresztül elvont tőkét, illetve a fővárosi bankoknak a vidéki városokban „mind sűrűbben megnyitott fiókintézeteit” említette. „Teljesen elég van téve a korlátlan teljesítő képesség elvének, ha egy vidéki városban, mint Pécsen az ország három legelső intézete, a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank és a pesti Hazai Takarékszövetkezet képviselve van. Nem sürgős szükség tehát az, minthogy az egyes városokban megtörtént [Debrecen – G.Z.], hogy számuk kilencre emeltesse. A vidék, mint vadászterület, osztassék fel és részesüljön egyenletesen és tervszerűen a fiókosítás áldásaiban. Itt a TÉBE-nek és a Pénzügyi Intézetnek együttes eljárása sikert és megnyugvást eredményezhet.” Visnyai hangsúlyozta a bankrendszeren és az állami központosított intézményeken keresztül megvalósuló tőke és forráselvonásoknak a vidék fejlődésére kiható hátrányos voltát: „Minden félreértés elkerülése végett én nem támadtam sem a Társadalombiztosítási Intézetet, sem az OKH-t, sem a nagybankokat. Én csak rámutattam arra, hogy hogyan és hova özőnlik a pénz vármegyénk és városunk gazdasági életéből és pedig az a pénz, amely eddig ebben a körzetben (régióban) dolgozott és termelt, s amelynek tehát, mint a múltban itt lenne a helye. Nem mi akarjuk elvenni mástól, hanem tőlünk veszik el mások. [...] A vidéki pénzügyi intézetek a helyi viszonyok közvetlen ismeretével előnyben vannak a fővárosi intézeteknél. A legtöbb vidéki intézet a megye, a város, a polgárság szeretetének sok ragyogó példáját adta, s ott áll a jótékonyk szolgálatában.”⁶⁹

Az 1930-as években azonban – a válság által indokoltnál nagyobb mértékű – állami befolyás a bankfelügyeleti rendszer erősítése révén egyre több felügyeleti jogosítvánnyal rendelkezett, s egyre inkább ellenőrzést szerzett a függetlenségükhöz hagyományosan ragaszkodó vidéki pénzügyi intézetek felett is.⁷⁰ A vidéki városok – Trianon után megroppant – fejlődésének támogatása érdekében a helyi pénzügyi intézetek a helyi gazdaság, illetve a városok fejlődését kellett, hogy szolgálják. „Célkitűzés, a vidéki városok anyagi és értelmi szintjének növelése érdekében egy

⁶⁸ Gál 2002: 47.

⁶⁹ *Dunántúl* 1929. január 29.

⁷⁰ Tomka 1996: 100. A bankfelügyeleti hatáskör szigorításai: kötelező havi kimutatások a Magyar Nemzeti Bank (MNB) és a Pénzügyi Intézet (PK) részére, a PK revíziós hatásköre, betétkamatok plafonjának állami szabályozása, a pénzügyi intézeteknek a PK által kezdeményezett kényszerfelszámoló, az MNB növekvő hatósági jogköre, a pénzügyi intézetek igazgatók személyének PK és a MNB általi jóváhagyási joga.

olyan városfejlesztő politikának megnyerni a kormányköröket, mely nem juttat mindent a fővárosnak, úgy reményünk lehet arra, hogy a vidéki városok, melyek békebeli [Trianon előtti – G.Z.] erőkezleteikből még mai is a haladás gócpontjai, – az anyagi jólét központjaivá is válnak. Ehhez azonban bizonyos gazdasági decentralizáció szükséges. A városok az összeomlás óta [1918 – G.Z.] csak a súlyos kamatterhű Speyer kölcsönt kapták. Kívánatos volna, hogy a magán-gazdaság megsegítését célzó kormányakció a nagy vidéki városok érdekeit is szem előtt tartsa és kielégítse, hogy a közmunkák megosztásánál [beruházásoknál – G.Z.], s a közintézmények elhelyezésénél a vidéki városok is kielégüljenek. [...S] akkor az egymással jólétben versengő vidéki városok teljes mértékben fogják kivenni részüket az ország teljes gazdasági konszolidációjának nagy munkájából.”⁷¹ A regionális központok fejlesztésének érdekében hangoztatott gazdasági-intézményi decentralizáció, illetve az állami beruházásokból való arányos részesedés elve időszerű napjainkban is, mivel a magyarországi városok versenye még ma is döntően a kormányzati támogatások, illetve a regionális szerepkörű intézmények megszerzéséért folytatott „küzdelemre” korlátozódik.

* * *

A két világháború közötti időszakban a magyarországi bankközpontok területi átrendeződésére ható tényezőket áttekintve megállapítható, hogy a hazai bankrendszer területi fejlődését a határváltozások közvetlen következményei mellett a nemzetközi trendeket kisebb-nagyobb időbeli késéssel követő területi koncentráció és szervezeti centralizáció folyamatai határozták meg. Az egységes pénzügyi piacnak és a pénzügyi intézményi hálózatnak a határváltozásokat követő feldarabolódása, az ígéretesen fejlődő vidéki pénzügyi központok elcsatolása csak részben volt okozója Budapest, illetve a fővárosi banki eszközkoncentráció aránytalan megnövekedésének. A megmaradt vidéki pénzügyi központok számát és jelentőségét tovább csökkentették a banktőke térbeli koncentrációjának a 20. század elejéig visszanyúló folyamatai. A bankpiac természetes koncentrációja következtében a vidéki pénzintézetek egyre nagyobb hányada olvadt be a legnagyobb fővárosi intézményekbe, vagy vált a legnagyobb bankcsoportok érdekelt ségi hálózatának részévé. Az egyfiókos bankrendszer helyébe korszakunk végére az országos kiterjedésű fiókhálózatra építő, fiókhálózati bankok integrálódó nemzeti bankpiaca lépett. A bankrendszer konszolidációját az első világháború alatt és az azt követő inflációs időszakban megerősödő állami beavatkozás tovább erősítette. A fővárosi nagybankok kiterjedt vidéki fiókhálózat kiépítésével háttérbe szorították az egyre szűkebb mozgástérrel rendelkező helyi-regionális bankközpontokat. Tanulmányunk nemcsak a vidéki városok pénzintézeti funkcióvesztésének folyamatait mutatta be, hanem a vidéki pénzügyi központok területi hierarchikus rendjének átalakulását is. A vidéki városok banki funkcióinak

⁷¹ Interjú Visnya Ernővel. *Pécsi Napló* 1927. január. 23. 4.

újrapozicionálásában jelentős szerepet játszottak a helyi pénzpiacok védelmében adott esetben ügyesen sáfárkodó tőkeerősebb helyi pénzintézetek, amelyek jól megválasztott stratégiával megőrizhették függetlenségüket helyi pénzpiacaikon.

FORRÁSOK

- Magyar Statisztikai Évkönyv.* Budapest, 1926, 1935, 1936.
Nagy Magyar Compass. (Szerk. Berényi Sándor.) Budapest, 1925–1938.
 Siptár Lajos 1946: *A Pécsi Takarékpénztár második ötven évének története 1895–1945.* (kézirat, Baranya Megyei Levéltár, K3593.)
 Vargha Gyula 1896: *A magyar hitelügy és hitelintézetek története.* Budapest.
Dunántúl 1929.
Magyar Statisztikai Szemle 1923.
Pécsi Napló 1927.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bácskai Vera 1997: A magyarországi városkutatás helyzete és feladatai. In: Sasfi Csaba – Németh Zsolt (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Városhierarchia tanulmányok.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 9–14.
 Bácskai Vera – Nagy Lajos 1984: *Piacörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
 Beluszky Pál 1990: A polgárosodásunk törékeny váza – Városhálózatunk a századfordulón, (Városhierarchia – Vázlat, tényképekkel). *Tér és Társadalom* 3–4. 13–56.
 Beluszky Pál 1999: The Hungarian urban network at the end of the second millennium. *Discussion Papers* 27. Centre for Regional Studies, Pécs, 2001.
 Buday László 1922: The Organization of capital. In: *Dismembered Hungary.* New York, 205–226.
 Buday László 1923: *Magyarország küzdelmes évei. (A megcsonkított Magyarország.)* Budapest.
 Christaller, Walter 1933: *Die zentralen Orte in Süd Deutschland.* Fischer Verlag-Passim, Jéna.
 Conzen, Michael P. 1979: The Maturing Urban System In the US. 1840–1910. In: Ward, David (szerk.): *Geographic Perspectives on America's Past.* Oxford University Press, New York, 253–274.
 Gál Zoltán 1997: A magyarországi városhálózat összehasonlító vizsgálata a banki betétforgalom alapján 1910-ben. In: Sasfi Csaba – Németh Zsolt (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Városhierarchia tanulmányok.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 50–68.

- Gál Zoltán [1998]: *A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón.* (Kandidátusi értekezés) Pécs.
- Gál Zoltán 1998b: A Felvidék városainak pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza.* Nyíregyháza, 455–474.
- Gál Zoltán 1999: A magyarországi városhálózat pénzügyi funkciói a századfordulón. In: Püski L. – Timár L. – Valuch T. (szerk.): *Politika, gazdaság és társadalom a XX. századi magyar történelemben I.* KLTE Történelmi Intézet, Új- és Legújabbkori Magyar Történelmi Tanszék, Debrecen, 227–249.
- Gál Zoltán 2000: A pénzügyi szervezetek szerepe az alföldi városok modernizációjában (az alföldi városok pénzügyi funkciói a 20. század elején). In: Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza.* Nyíregyháza, 321–343.
- Gál Zoltán 2002: Pécsi bankok aranykora: Pécs bankrendszerének története a XIX. század végén és a XX. század első felében. In: Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): *Iparosok és bányászok a Mecsekalján – gazdaságtörténeti tanulmányok.* (Pannónia Könyvek) Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 7–60.
- Gál Zoltán 2003: A dunántúli bankpiacok átalakulása a 19–20. század fordulóján. In: Frisnyák Sándor – Tóth József (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történeti földrajza.* Nyíregyháza–Pécs, 239–252.
- Gál Zoltán 2005a: A magánbankárok tündöklése és bukása: Pécsi magánbankárok története a kezdetektől 1945-ig. In: Szirtes Gábor – Vargha Dezső (szerk.): *Mozaikok Pécs-Baranya gazdaságtörténetéből.* (Pannónia Könyvek) Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 35–54.
- Gál Zoltán 2005b: The „golden age of the local-regional banking”: the spatial structure of the Hungarian banking system at the turn of the 19/20th century. In: *European Association for Banking and Financial History Bulletin* No. 2/2005. 19–30.
- Gál Zoltán 2006: „Golden Age of Regional Banking”: Financial functions of the Hungarian Urban Network in the Early 20th Century. In: Gál, Zoltán (ed.): *Discussion Paper Series.* (Hungarian Academy of Sciences No. 49.) Centre for Regional Studies, Pécs.
- Gerschenkron, Alexander 1984: *Gazdasági elmaradottság – történeti távlatból.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Good, David 1973: Backwardness and the Role of Banking in Nineteenth-Century European Industrialization. *Journal of Economic History* 33. 845–850.
- Gyáni Gábor (szerk.) 1995a: *A modern város történeti dilemmái.* Debrecen.
- Gyáni Gábor 1995b: Az ipari vállalkozás szerepe a dunántúli városfejlődésben. In: V. Fodor Zs. (szerk.): *Vállalkozó polgárok a Dunántúlon a dualizmus korában.* Veszprém, 7–18.
- Gyáni Gábor 1997: Iparosodás és urbanizáció Magyarországon. In: Sasfi Csaba – Németh Zsolt (szerk.): *Kőfallal, sárpalánkkal... Városháza történeti tanulmányok.* (Rendi társadalom – polgári társadalom 7.) Csokonai Kiadó, Debrecen, 15–25.
- Kövér György 1997: A pesti kereskedő bankár másodvirágzása és az iparfinanszírozás a 20. század első felében. *Replika* 25. 47–53.
- Nagy Mariann 2007: A Dunántúl és alrégiói Magyarország gazdasági szerkezetében – a 19. század második fele és a 20. század eleje. (Tanulmányok a 21. század elején élők számára). *Limes* 3. 35–60.

- Siptár László 1989: A száznégyszáz évig fennállott Pécsi takarékpénztár rövid története (1845–1948. december 30.) In: *A Hazai Első takarékpénztár megalapításának 150 éves, az OTP létrejöttének 40 éves évfordulójára kiírt pályázat beérkezett pályaművei*. Országos Takarékpénztár, Budapest, 42–72.
- Szádeczky-Kardoss Tibor 1928: *A magyarországi pénzügyintézetek fejlődése*. Közgazdasági Könyvtár, Budapest.
- Szónyi Gyula 1937: *A magyar városok hitelintézetei*. Statisztikai Közlemények, Budapest.
- Tomka Béla 1996: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története (1836–1947)*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Tomka Béla 1999: *Érdek és érdektelenség – A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913*. Debrecen University Press, Debrecen.
- Williams, Peter – Smith, Neil 1986: From Renaissance to Reconstructing the Dynamics of Contemporary Urban Development. In: Williams, Peter – Smith, Neil (szerk.): *Gentrification of the City*. London, 203–224.
- Zoványi, Gábor 1986: Structural Change in a System of Urban Places: The 20th Century Evolution of Hungary's Urban Settlement Network. *Regional Studies* 20. 47–71.

Hajdú Zoltán

A Kárpát-medence államosodási folyamatainak változásai és történeti földrajzi elemzésük

A Kárpát-medence a korai tudományos koncepciókban kezdetben topográfiai, majd később dominánsan természetiföldrajzi térfogalomként született meg. Az emberi történeti léptékkal hosszú időn keresztül kis mértékben változó – majd az ember természetátalakító tevékenysége révén a 19. századtól egyes elemeiben érdemien átalakuló – földrajzi térbe betelepülő, majd politikai szervezetei formát (államot) alakító társadalmak folyamatosan viszonyultak ehhez a domináns földrajzi feltételrendszerhez.

A medence szállásterületi, téruralmi, államtörténeti folyamatai rendkívül összetettek: népek, államok, birodalmak jelentek meg, és tűntek el. A hosszú történeti folyamatot legalább két (a magyar honfoglalás előtti, a magyarság jelenlétéhez kötött) korszakra kell tagolni. Mindegyik időszakra vonatkozóan lényegi kérdésként vehető fel, hogy az adott nép felismerte-e a medence földrajzi egységét, kísérletet tett-e az egész medencét egységbe foglaló uralmi tér kialakítására.

A magyar katonai, politikai elit a honfoglalástól kezdve fő vonásaiban bizonyíthatóan tisztában volt az ország alapvető területi sajátosságaival: a törzsenkénti letelepedés világos rendje, majd az egyházmegyék központjainak és területeinek a kijelölése, a királyi vármegyék részlegesen rekonstruálható konfigurációja egyértelműen erre vall. Az uralkodók többsége – Szent Istvántól kezdve dokumentálhatóan – személyesen is bejárta, megismerte az ország területének nagy részét.

A magyar uralmi tér, illetve állam területileg többször és jelentősen változott, a területi változásokat belső viszonyok, szomszédsági hatalmi változások, illetve nem egy esetben nagyhatalmi (mongol, török, német, szovjet) mozgások határozták meg.

A kialakuló magyar földrajztudomány, majd történeti földrajz számára (az államismereti irány túlsúlya, illetve az államfejlődés bonyolult történeti reálfolyamatai és a kialakult közjogi felfogások miatt) természetes módon vált kutatási céllá a történetileg változó államterület. Az államterület természeti és földrajzi összefüggéseinek elemzése a történeti folyamatok feltárásához képest megkétszerezte jelentőségét.

A magyar földrajztudomány államterülettel kapcsolatos kutatásai, törekvései és értékítéletei a köztörténeti folyamatok, az államterület helyzete változásának függvényében többször átalakultak. A magyar földrajztudomány a dualizmus időszakában a „birodalmi tudat” egyik érvényesítője és formálója, s emiatt a két világháború között a területi revíziós politika egyik meghatározó tudományos

képviselőjévé vált. 1948 után a magyar földrajztudomány mind oktatási, mind pedig kutatási tekintetben az 1947-ben kialakult magyar államterületre koncentrált, csak kiegészítő jelleggel jelent meg a Kárpát-medence átfogó kutatása.

Az államszocialista korszakban a térszemlélet jelentős részben az 1947-ben létrejött „határok között rekedt”. Ausztria és Jugoszlávia irányában vasfüggöny és aknázár, a többi szomszédos szocialista ország felé a jelentős részben zárt határ (egyfajta szocialista vasfüggöny) jelent meg.

A rendszerváltás után a történeti Magyarország, illetve a Kárpát-medence problematikája ismét erőteljesen megjelent a magyar közgondolkodásban, valamint a tudományos kutatásokban is. Az érdeklődés mögött alapvetően a több évtizedes hallgatás miatt kialakult feszültségek húzódtak meg.

Az európai uniós csatlakozás időszakában, majd azt követően felértékelődtek a határ-menti és az államhatárokon átnyúló kapcsolatok. A különböző pályázatok és fejlesztési programok megteremtették a korábban hátrányos helyzetű területek gyorsabb felzárkózásának lehetőségeit.

A KÁRPÁT-MEDENCE TÉRURALMI ÉS ÁLLAMTÖRTÉNETI FOLYAMATAI A MAGYAR HONFOGLALÁS ELŐTT

A Kárpát-medence esetében a tér története, és a különböző időszakokban megjelenő, kisebb-nagyobb területeken szállásterületet foglaló, téruralmat gyakorló, szervezetett politikai hatalmat (államot) létrehozó népek története részben egybekapcsolódott (az uralom idejére legalább), részben pedig elszakadt egymástól az uralom megszűnése, avagy a népesség elvándorlása után. Ez a sajátos történeti folyamat azzal járt, hogy egészében véve sokkal több nép kötődött valamilyen formában és időszakban a Kárpát-medencéhez, mint ahány etnikum jelenleg szállásterülettel rendelkezik a térségben. A térségben hagyományos „elsőbbségi” és „kizárólagossági” versenynek így valójában sokkal több szereplője lenne, mint ahány közösség ma verseng a különböző kérdéseket illetően.

A magyar honfoglalás előtti szállásterületi, téruralmi, illetve korai államalakulási és fejlődési folyamatokat az alábbiakban fogalmazhatjuk meg:

- a Kárpát-medence benépesülési folyamatai a paleolitikumtól kezdve szervesen egybekapcsolódtak az eurázsiai népességmozgásokkal (az autópálya-építésekkel kapcsolatos régészeti ismeretrobbanás néhány vonatkozásban feltehetően újírja a korábban megfogalmazott folyamatok egy részét),
- Kr. e. 5000-től kezdve folyamatos lett a népesség természethasznosító- és fokozatosan kiszélesedő módon átalakító jelenléte a medence területének nagy részén,
- Kr. e. 1800 körül megindult egy nagyobb mértékű bevándorlási hullám a medence területére, intenzívebbé vált a térhasználat,

- Kr. e. 550–580 körül nagyobb területekre kiterjedően megjelentek a szkíták,
- Kr. e. 400 körül a kelták szállásterületi nagytérégi rendszerbe vonták a Kárpát-medence szinte egész területét, a földrajzi nevek egy része tőlük származik,
- a Római Birodalom fokozatos behatolásával (Kr. e. 15-től kezdve) kialakult a medence osztott téruralma, a „civilizált nyugat és a barbár kelet” között,
- a rómaiak a dákok legyőzésével, Dacia provincia megszerzésével „u” betű jelleggel uralták a medence nagy részét,
- a Kr. u. 4. század szinte egésze a medencei uralomért folyó küzdelem Róma és a „barbárok” (markomannok, szarmaták, jazigok, kvádok, gepidák, gótok, vandálok, hunok, alánok stb.) között, melynek eredményeként a római hatalom fokozatosan gyengült, majd véglegesen kiszorult a Kárpát-medencéből,
- az „ázsiaiak téruralma” dominánssá vált a medence területeinek egyes részein, majd egészén,
- 425-től a Kárpát-medence az eurázsiai jellegű Hun Birodalom uralmi központja, mely 453-ban, Attila halála után darabokra hullott,
- germán népek (keleti gótok, gepidák, longobárdok) „átvonuló küzdelme” a medence részleges uralmáért csak időszakos sikerrel járt,
- 568-tól 796/805-ig az avarok csaknem a medence egészére kiterjedően stabil politikai téruralmat hoztak létre,
- a Frank Birodalom legyőzte az avarokat, peremterületi uralmat alakított ki a Dunántúl nyugati területein,
- a 9. század elejétől szláv és bolgár osztott szállásterület és téruralom alakult ki a medence nyugati, illetve keleti részein.

A rövid felsorolásból kiderül, hogy az alapkérdés a következő módon jelent meg hosszú időn keresztül:

- a medence elkülönült, többes belső szállásterületi „használata”,
- a térség részben osztott, szervezett politikai uralma,
- a medence külső birtoklása, beillesztve egy nagyobb birodalom keretei közé,
- a medencére támaszkodó szállásterület és politikai uralmi egység.

A korai időszakra nézve egyértelműen azt kell megfogalmaznunk, hogy a medence egészét (és csak azt) integráló hatalmi tér csak kivételesen, és időszakilag jött létre. A Kárpát-medence folyamatai beilleszkedtek az eurázsiai, illetve a szélesebb európai térség demográfiai, hatalmi változásaiba.

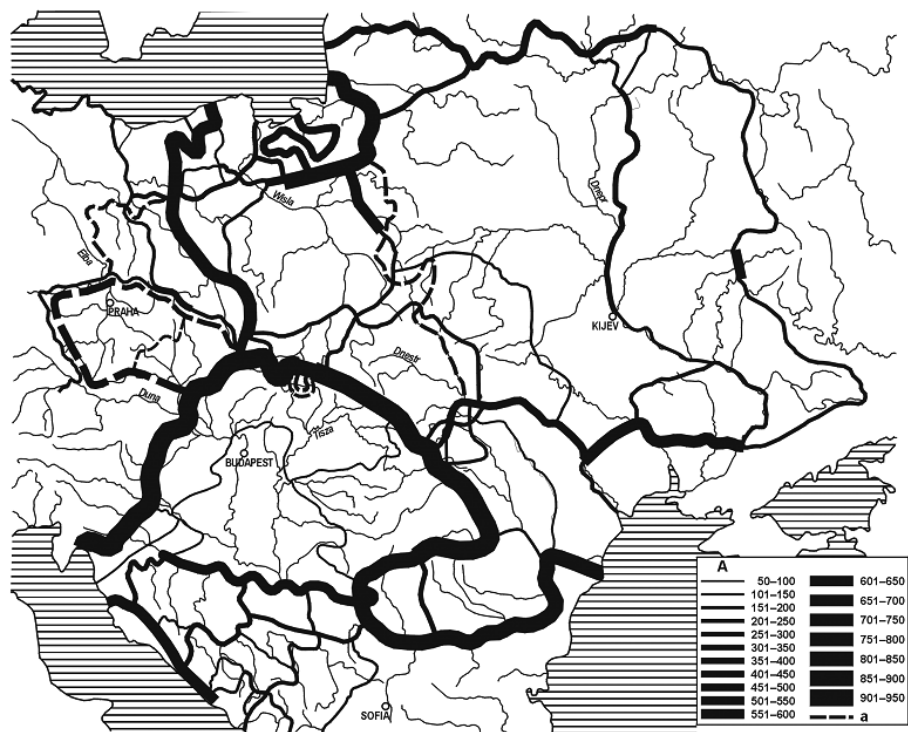
A „MAGYAR KORSZAK” ÁLLAMFEJLŐDÉSI FORDULÓPONTJAI 1918-IG

Európa, illetve a közép-európai nagyrégió történelmét szemlélve azt látjuk, hogy nagyon alacsony azoknak a területeknek az aránya, melyek kizárólag egyetlen állami szuverenitás alatt éltek meg történetüket, illetve történetük nagyobb részét. A tér szinte minden egyes darabjához több nép történeti kapcsolata, attitűdje, nosztalgiája, egyes esetekben nyilvánosan megfogalmazott területi igénye társult.

A határok gyakori változása miatt (1. ábra) és a feudalizmus dinasztikus és bonyolult függőségi viszonyai következtében a térségben rendkívül összetettek a történeti-közjogi kapcsolatok. A feudalizmus évszázadaiban egy ideig (a koronák gyakori közös bírása révén) szinte minden terület „ura és szolgája” is volt valamelyik szomszédjának. Ezért történetileg, gazdaságilag, politikailag és érzelmileg is nehéz és bonyolult a területi kérdések történeti elemzése ebben a térségben.

1. ábra

Az államhatárok állandósága Közép-Európában, 850–1918

Forrás: Rónai 1945.

A magyar állam szomszédsági környezete a nagyrégió általános fejlődési tendenciáinak megfelelően történetileg folyamatosan változott és újrendeződött (1. táblázat). A változások egyik meghatározó mozgató tartalma és eleme, hogy története folyamán a magyar államnak mindenkor volt nagyhatalmi, esetenként világhatalmi szomszédsága. A hatalmi szomszédsággal való történeti együttélésből fakadt az államhatárok gyakori változása. Közép-Európa államtörténete egyik meghatározó sajátossága, hogy a térség államai a „hatalmi libikóka” állásától függően térbelileg is gyakran és jelentősen változtak. A térség államhatár-állandósága történetileg relatív, bár egyes határszakaszok stabilitása szembetűnő.

1. táblázat

A mindenkori Magyarország szomszédsági környezete, 950–1914

Politikai térképződmény	950	1015	1100	1200	1270	1360	1400	1519	1648	1715	1740	1795	1815	1878	1914
Német Birodalom – Ausztria	+		+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Lengyelország	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+				
Halics – Lodóméria	+	+													
Oroszország	+	+	+	+	+							+	+	+	+
Besenyők	+	+													
Bulgária	+			+	+	+									
Szerbia	+			+	+	+	+							+	+
Horvátország	+	+	+												
Kelet-római Birodalom		+	+				+								
Kunország			+												
Tatár Birodalom				+											
Havasalföld					+	+	+								
Moldva						+	+								
Albánia							+								
Török Birodalom								+	+	+	+	+	+		
Velencei Köztársaság								+		+	+	+	+		
Erdélyi Fejedelemség									+						
Románia														+	+
Bosznia-Hercegovina														+	+

Forrás: Halász A. 1936 alapján Hajdú Z. (szerk.)

Az államtér változásai 1526-ig, a független magyar állam bukásáig

A magyarok feltehetően 862-ben jelentek meg először katonai erővel a Kárpát-medence területén, mégpedig „szövetségesi feladatok teljesítése” céljából. Ez azzal járt, hogy az egész nagytérség etnikai, politikai, hatalmi és földrajzi viszonyairól érdemi ismereteket szereztek. 892-ben ismét a keleti frank szövetségeselek „hívására” rombolták a Nagy Morva Birodalmat.

895-től megkezdődött a honfoglalás, melynek során az ázsiai jellegű kettős fejedelmi törzsszövetségi struktúrával rendelkező magyarság politikai szervezeti struktúráját fokozatosan „áttelepítette” a Kárpát-medence területére. Az új hazában szervezeten, tudatosan, törzsenként befelé integrálódóan, kifelé pedig elkülönülve települt le.

A honfoglalással a magyarság új földrajzi, szállásterületi környezetbe, valamint etnikai, politikai szomszédsági viszonyok került. Az új hazában a politikai és hatalmi erő kifejtés sajátos elemét jelentették a 899–970 közötti kalandozások. Ezek során a magyarság megismerte a szélesebb értelemben vett környezetének szinte minden hatalmi képződményét, s legtöbbször beavatkozott a közöttük lévő konfliktusokba.

A honfoglalástól kezdve a szállásterület, a téruralom, majd a törzsszövetségi rendszer folyamatosan kiterjed a medence alacsonyabb fekvésű térségeire, úgy, hogy a külső teret tudatosan elválasztják az „idegenektől”, létrehozzák a mélysegileg tagolt, védelmi jellegű gyepűrendszert. A gyepűrendszer területi struktúráját tekintve nyugati határaink mentén a leginkább ismert, s itt lehet tetten érni azt a folyamatot is adatok alapján a legpontosabban, ahogyan a sávós elhatárolódás vonalás államhatárrá alakul át.¹

A korszakot hagyományosan két időszakra (Árpád-kor, vegyes-házi választott királyok kora) tagolja a magyar történettudomány. Az államtér története szempontjából a tekintetben releváns e tagolás, hogy a „nemzeti monarchia” a megszerzett területeket „saját koronájához” csatolta, és az Árpád-ház kihalása után a magyar trónért versengő dinasztiák esetében már felvetődött a címek és területek kezelésének mikéntje és közjogi mibenléte kérdése.

Az európai keresztény közösségbe beilleszkedő új magyar királyság is eltérő politikát folytatott a különböző stratégiai irányokba:

- A honfoglalás után a magyar törzsek Nyugat-Európa felé jelentős katonai erő kifejtésre voltak képesek, majd erő kifejtésük hatóköre fokozatosan csökkent. (Ez leginkább a nyugati országhatárok visszavonásában követhető nyomon: a határ 913-ban az Enns, 1031-ben a Fichta és a Thaya, 1043-ben a Lajta és a Morva lett.) A magyar állam nyugat felé egyrészt az együttműködés szálait építette, hatalmilag azonban fokozatosan egyre inkább védekező pozícióba kényszerült.

¹ Kring 1934; Kalmár é. n.

- Az északi, vagy lengyel politika viszonylag békés, jóllehet a lengyel uralkodók kísérletet tettek a Morva- és a Vág-völgyének megszerzésére (1003–1018). Az északi stratégiai irányban az együttműködés és a rivalizálás egyaránt jelen volt, de hosszabb időszakot tekintve inkább a békés együtt és egymás mellett élés tekinthető a meghatározónak.
- A megalakuló magyar keresztény királyság északkelet felé inkább támadó, erejét érvényesítő képződmény, de igazán tartós hódításokat a Kárpáton túl nem ért el, mindössze a szláv fejedelemségek belső trónviszályaiba beavatkozva könyvelhetett el viszonylagos sikereket. Halics és Lodomeria elfoglalása mindig csak időszakos, helyzetük csak rövid ideig tekinthető stabilnak, bár a magyar uralkodók a két terület „tulajdonjogát” felveszik uralkodói címeik sorába.
- A keleti stratégiai irányba kifejtett törekvések több rétegűek. Erdély 1002-ben került egyértelműen István uralma alá, amikor az erdélyi Gyulát legyőzte, s ettől kezdve egyfajta sajátos kapcsolt rész jellege volt Erdélynek. Az erdélyi vajda az uralkodó kinevezettje, s személyes képviselője a területen. Az etnikai betelepítésekkel (szászok) és betelepülésekkel (románok) Erdély sok tekintetben sajátossá vált.
- A déli irány és határ kezdetektől a legnyitottabb, legbizonytalanabb és leginkább problematikus. 1136-ban Bosznia és Ráma meghódítása jelezte a magyar törekvéseket. III. Béla a bizánci politika eszközeit is felhasználva teremtette meg, illetve stabilizálta a „Magyar Birodalmat”, fogadtatta el azt a korabeli Európa egyik jelentős hatalmaként, ha nem is igazi nagyhatalmaként. A déli stratégiai irányban utódai is folytatták a terjeszkedést, 1202-ben Imre felvette a „Szerbia királya” címet is.

A kor értékrendje szerint a legsikeresebb a délnyugati stratégiai irányba kifejtett tevékenység. Magyarország Szent László, majd Könyves Kálmán uralkodásától kezdve a délnyugati stratégiai irányban kifejezetten területszerző politikát folytatott, s megkezdődött a kor szokásainak és nemzetközileg elfogadott technikájának érvényesítése mellett a királyi címek, illetve az uralmi terület bővítése. 1089-ben Szlavónia, 1091-ben Horvátország került a magyar korona uralma alá, úgy, hogy Kálmán 1102-ben felvette a „Horvátország királya” címet. 1105-től megkezdődött Dalmácia meghódítása, s a terület feletti uralomért folyó, több évszázados váltakozó sikerű és szereposztású küzdelem. A magyar–horvát kapcsolatok folyamatosan közjogi kérdésként vetődtek fel az együttélés évszázadaiban, sőt majd a felbomlás időszakában is.²

IV. Béla az 1241-es tatárjárás vérveszteségei ellenére újratemtette a térségen belüli magyar hatalmi alapállást, s megszilárdította a kapcsolt részek függő helyzetét, sőt a havaselvei hadjáratok után felvette a „Kúnország királya” címet is; 1255-ben „Bolgárország királya” lett.

² Bajza 1925; Cholnoky é. n./a, Cholnoky é. n./b; Szabó 1945; Szekfű 1917.

A „nemzeti monarchia” utolsó évében (1301) a magyar uralkodó címe (Magyarország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodoméria, Kúnország és Bolgárország királya) kifejezte a korábbi hódításokat, de a történetileg kialakult feudális uralkodói cím és a reálisan birtokolt tér már részben elvált egymástól.

A korszak politikai, katonai és tudományos elitje jól ismerte az ország területét (erről tanúskodik Anonymus munkája) és környezetének hatalmi, területi, politikai viszonyait. (Ha megnézzük a *Magyar Törvénytár* országhatárok bejárására, helyreállítására vonatkozó törvényeit, akkor azt látjuk, hogy az Árpád-korban már egyértelmű országhatár-fogalom létezett.) Ha nem is érthetünk egyet Baráth Tibor felfogásával, hogy az államépítésnek a korai szakasztól egységes filozófiája volt,³ de az nyilvánvaló, hogy egyfajta tudatos geopolitikai gondolkodás tetten érhető a területi folyamatokban és hatalmi törekvésekben.

A másik kérdés, amely figyelmet érdemel Baráth Tibor megközelítésében, az a Kárpáttér államtípusainak a tartóssága és a medence-kitöltés kapcsolata (medenceállam, nagyhatalmak peremszervezetei, tiszta peremállam). Az olyan állam volt történetileg a legstabilabb és legtartósabb, mely a medence egészére, és lényegében csak arra támaszkodott.

A „vegyes-házi királyok kora” (1301–1526) a tértörténet és közjogi felfogás szempontjából azért érdekes és érdemleges, mert az Árpád-ház, mint „nemzeti dinasztia” alatt az Árpád-házi uralkodóhoz és a magyar koronához rendelődtek a különböző területek, s így a feudális függések rendszere viszonylag egységes tartalmat kapott. Az 1526-ig tartó periódusban a „koronák közös bírása” már egyszerre dinasztikus és „modern birodalomépítési törekvéseket” is hordozott.⁴ Mindegyik dinasztia más államszervezési gyakorlatot, eltérő érdekérvényesítési irányt, gazdaságpolitikát stb. hozott a magyar folyamatokba.

Az Anjouk hatalmuk országon belüli megszilárdítása után részben folytatták a délnyugati stratégiai irányban az évszázados „nemzeti politikát”, s a Velencével való küzdelmükben a dinasztikus és a téripolitika egyaránt megjelent. A Nápoly irányába folytatott politika dinasztikus jellegű, míg a Tengeremellék megtartásában már megjelenik a geopolitikai elem, a tengeri kijárat szükségességének a felismerése is. A magyar–lengyel perszonálunió nem járt a két terület erőforrásainak egyesítésével, valójában csak Nagy Lajos személyére szabott kapcsolat volt. A török hódítással az 1375-ös évtől kezdve a délkeleti hűbéres tartományok ütközőzónává váltak Nagy Lajos „három tenger mosta” birodalma és a Török Birodalom között.⁵

A 15. század egésze a magyar állam szempontjából a változó eredményű, de stratégiai győzelemmel és vereséggel nem járó küzdelem a törökkel. Zsigmond látványos nemzetközi pályafutása és rangszerzése (Német-római Birodalom császára) nem járt közvetlen eredménnyel a török elleni harcokban.

³ Baráth 1943; Czirbusz 1902, 1919.

⁴ Herczegh 1987; Bátky–Kogutowicz 1921, 1925.

⁵ Miskolczi 1923.

Az államtér és az uralmi tér szempontjából rendkívül fontos elem az ún. „elzalogosítási ügyek”. A mindenkori uralkodó hatalma megszerzése vagy megtartása, anyagi erőforrások szerzése céljából az ország egy-egy részét, várát idegen államok zálogába adta. A 16 szepesi város lengyel zálogba került (1412), s mint ilyeneket az ország részének tekintették ugyan, de nem tekintették magyar közigazgatás alatt álló területnek. (Az 1720-as összeírás alkalmából nem is vették számba őket. A zálogba adott városok 1772-ben kerültek vissza a magyar koronához.⁶

Mátyás rövid ideig tartó tudatos, erőkoncentráló uralma és politikája látványos területi hódításokat hoz nyugaton, de tevékenysége a déli területeken korántsem annyira tudatos és eredményes. Mátyás „személyhez kötött” Magyar Birodalma (Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, Ráma, Szerbia, Galícia, Lodomeria, Kúnország, és Bulgária királya, Szilézia és Luxemburg hercege, Morvaország és Lausitz örgrófja) rövid életű volt, nem vált szerves politikai-uralmi térré. (A magyar nemesség megkísérelte Mátyás hódításainak egy részét a „korona birtokában” tartani a későbbiekben is, ezért II. Ulászlót kötelezte arra, hogy Morvaország, Szilézia és Lausitz az ország koronájától el nem idegenítendő (vö. 1492. 4. tc.).

A „vegyesházi-királyok” korszakának igazi nagy kérdése lényegében az volt, hogy Közép-Európa mely uralkodó háza fogja egyesíteni az erőforrásokat és koronákat, hol alakul ki (Bécs, Buda, Prága, Krakkó) a térség meghatározó politikai, gazdasági, szellemi és hatalmi erőközpontja.

Werböczy *Hármaskönyve* (első kiadása 1517-ben jelent meg) mindenre kiterjedően lerakta a magyar nemesi jogszemlélet és szokásjog alapjait. II. Ulászló címeiként megismételte a Mátyásnál már említett területeket és szóhasználatában „egész Magyarországon és az ebbe bekebelezett tartományokban és alája vetett részekben” mindvégig érzékeltette a területi struktúra összetett, birodalmi jellegét. Werböczyvel felgyorsult a „Szentkorona eszme” intézményesülése, bár elemeiben az jóval korábbi időszakra visszavezethető.⁷

Lázár deák térképének megszületése egyértelműen azt jelezte, hogy megvolt az országban az igény, hogy ne csak verbálisan, de térképileg megjelenítve is továbbörökítsék az ország területi struktúrájának tudatát, ismeretét.

A megosztott kárpát-medencei államtér problémái (1526–1699)

A török balkáni előrenyomulásával Magyarország fokozatosan elveszítette észak-balkáni befolyási övezetét, illetve a bánágok kiépített, mélységi jellegű ütköző területeit, az ország nagy része, majd szinte egésze vált nagyhatalmi, illetve világhatalmi konfliktus- és ütközőterületté.

⁶ Tomcsányi 1942.

⁷ Eckhart 1941.

Nándorfehérvár (Belgrád) és északi előterének elfoglalásával (1521) a török lényegében belépett a Kárpát-medencébe. Az 1526-os mohácsi csatavesztés után meginduló folyamatok (az ország két, majd három részre szakadása) részben a belső megosztottságok, részben pedig a külső – török, Habsburg – törekvések függvényében alakultak.

A magyar szellemi elit országgképéről (országismeretéről) Oláh Miklós püspök Brüsszelben írt munkája alapján alkothatunk képet.⁸ Egészében véve az ország egyházi, politikai, katonai elitje tisztában volt az ország területi jellegzetességeivel, a nagy folyók általi makro-területi tagoltságával. A politikai elit a maga döntéseit feltehetően az ország belső területi struktúrájának ismeretében hozhatta meg.

Az országon belül a politikai uralmi területek az 1540-es évektől kezdve folyamatos mozgásban voltak, a korszak nagy részében a hódoltsági területek terjeszkedése volt a jellemző, majd a korszak végén rövid idő alatt felszámolták a török medencebelső területi uralmát.

A kereszténység és az iszlám, a török és Habsburg hatalom közötti küzdelemben a Kárpát-medence középső és déli területei, és a magyarság szállásterületének magterülete szenvedte el a legnagyobb emberi és anyagi veszteségeket. A másfél évszázados küzdelem időszakában egyszerre jelent meg a bizonytalanság szinte a politikai, gazdasági, társadalmi, vallási stb. struktúrák minden elemében.

A török sikertelen bécsi támadása után megindult az ország felszabadítása, 1686-ban visszafoglalták Budát, majd 1699-ben a karlócai békében rögzítve (a Maros-Tisza köze kivételével) felszabadult az anyaország területe. A Kárpát-medence déli szegélye török uralom alatt maradt. (A Magyar Királyság teljes területének felszabadítása majd csak 1718-ban fejeződött be, s nyert nemzetközi megerősítést a pozsareváci békével.) A megosztott államtér és a török elleni hosszú és véres küzdelem a magyarság nagyfokú etnikai, gazdasági, politikai meggyengülésével járt. Ennek az időszaknak azonban volt egy pozitív hozadéka, a törökkel szembeni küzdelem erősítette a nemzeti identitást.

A Habsburg hatalmi térbe integrált magyar államtér (1699–1918)

A török alóli felszabadító háború után a Habsburgok az ország történeti területi struktúráját nem állították helyre. A bécsi udvar saját érdekű gazdaság-, népeség- és téripolitikát érvényesített, s a felszabadított területeket mint „új szerzeményeket” tekintették. A kor legsajátosabb térképződménye a közvetlenül a Haditanács alá tartozó Katonai Határőrvidék létrehozása volt az ország teljes déli határvonalai mentén.

Az igazi kérdés az volt, hogy Magyarországot sikerül-e beilleszteni az egységes Habsburg Birodalomba, avagy önálló „részbirodalmi képződmény” maradhat-e. A magyar nemesség (bár a Buda felszabadítása okán érzett hálából elismerte

⁸ Oláh 1985.

a Habsburg-ház férfiági örökösödési jogát a magyar koronára) folyamatosan ragaszkodott az ország alkotmányos és területi egységéhez, de ezt csak részben tudta érvényesíteni. Erdély önálló fejedelemségként, majd nagyfejedelemségként (1765) közvetlenül, s nem a Magyar Királyságon keresztül kapcsolódott a birodalmi központhoz.

A beintegrálás konfliktusokhoz vezetett, amelynek csúcsa a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) volt. Az önálló magyar államiság megteremtése (a Habsburg-ház trónfosztása – 1707) nem illeszkedett be szervesen a korabeli európai hatalmi folyamatokba, így nem járhatott sikerrel.

Az 1720/21-es összeírások egy szétdarabolt történeti államterületet regisztráltak: anyaország, az anyaországhoz tartozó katonai uralom alatt álló területek, az önálló Erdélyi Fejedelemség, Horvát-Szlavonország és a hozzá tartozó Katonai Határőrvidék.⁹ Az 1722–23-ban (Magyarországon, illetve Erdélyben elfogadott) Pragmatica Sanctio (női örökösödési jog elismerése) egyrészt biztosította Habsburg Birodalom egybentartásának közjogi lehetőségeit, másrészt megteremtette a részben autonóm belső magyar kormányzás feltételeit is. (Az időszak a „területi visszatérések” korszaka: 1772 – a 16 szeptemberi város visszakerülése, 1778 – Bánság, 1779 – Fiume és kerülete.)

A felvilágosodás, a nemzeti ébredési mozgalmak, a köztársasági eszme politikai megjelenése érdemi politikai mozgásokkal járt Magyarországon. A felvilágosult abszolutizmus – különösen II. József – a birodalom racionalizálása és egybentartása érdekében jelentős reformokat indított el, ugyanakkor jelentős részben „szemben menetelt” a korszakkal.

1791 már jelezte a magyarság és az országban élő nemzetiségek új típusú politikai megnyilvánulásait, „ébredési mozgalmait” (szerb kongresszus Temesváron, az erdélyi románok kérvénye). Az 1794. évi Martinovics-féle összeesküvésrel a francia forradalom hatásaként a köztársasági eszme erőteljesen megjelent az országban, de a mozgalomnak még nagyobb hatása volt a tekintetben, hogy politikai és alkotmánytervi szinten megjelent a nemzetiségek területi és kollektív jogainak elismerésére való törekvés is.

A magyar földrajztudomány a 18. századtól kezdve a legtöbb tekintetben követte a nemzetközi fejlődési tendenciákat. Bél Mátyás (1684–1749) a hazai történeti földrajz megalapítója, az ország földrajzi szemléletének első megfogalmazója. 1735-ben megjelent *Notitia* című művében fektetette le az ország közjogi szemléletének és regionális felosztásának és tárgyalásának alapjait.¹⁰ A több kiadásban megjelent *Compendium* c. művében¹¹ az általános részben a történeti-közjogi terület felsorolása (Croatia, Dalmatia, Rama, Servia, Gallicia, Lodomeria, Cumania, Bulgaria) mellett¹² a „szűkebb értelemben vett, tényleges”

⁹ Acsády 1896.

¹⁰ Bél 1735.

¹¹ Bél 1792a, 1792b.

¹² Bél 1792a: 3.

Magyarországot elemezte és írta le.¹³ Bél tudományos irodalmi hivatkozásainak döntő része közjogi, és történeti jellegű volt. A feldolgozásban mindenekelőtt saját korának állapotait mutatta be, de tudatosan történeti és közjogi folyamatba ágyazta azokat. A földrajzi elemzés területi rendjét meghatározta a közjogi, történeti szemléletre támaszkodó államismereti cél.

Szászky-Tomka János (1700–1762) „világleíró” latin nyelvű monográfiája¹⁴ még érdekesebb ebből a szempontból, hiszen a nemzetközi földrajzi feldolgozások nyomán egyeztetnie kellett felfogását Magyarországra vonatkoztatva részben a „nemzetközi tudományossággal”, részben pedig a magyar történeti, közjogi felfogással, állást kellett foglalnia az ország tagolását illetően. A kötet egy fejezetében, de elkülönített részenként tárgyalta Magyarország, Galicia, Lodomeria, Erdély kérdéseit, valamint az Illír Magyarországot.

A magyar nyelvű földrajzi szakirodalom Magyarország képe már megjelenésekor rendkívül fontos szemléleti alapokat rakott le. Szaller György a formálódó nemzeti szellem jegyében fogalmazta meg: „Egész Európában leg-gyönyörűsegebb, s leg-kedvesebb Ország, ha Fekvését, és Termékenységét szemléllyük, Magyar Ország. Leg-alább meg nem írágyli ez más Tartománynak se Egét se Földét; olly kegyes és szelíd az ő Ege, s bő termékeny Földrde”.¹⁵ A magyar földrajz történeti szemléletét a kezdetektől a történeti államtér jelentőségének kiemelése jellemezte: „XIV. és XV. Században 9. Országokat kormányzott a, Magyar Kormányshék, t. i. Magyar, Tót és Horvát Országokat, Rámát, Szerviát, Gallitziát, Lodomériát, s a Kun és Bolgár Országot mellyek egygyütt a, közép Időben Nagy Magyar Országnak hívatattak”.¹⁶

A „Nagy Magyar Ország” fogalma ettől a definiálástól kezdve később többféle tartalmat kap majd, de van egy közös elemük a későbbi meghatározásoknak, nevezetesen, hogy mindig nagyobb területet öleltek fel, mint a ténylegesen magyar uralom alatt álló területet.

A napóleoni háborúk rövid időre elszakítottak magyar területeket is (Illyria francia tartomány megalakítása 1809–1813), de lényegileg nem strukturálták át az ország területi viszonyait. (1822-ben az elcsatolt területek visszakerültek a Szent Korona uralma alá.)

Az 1825-tel kezdődő reformkor egyszerre vetett fel gazdasági, társadalmi, politikai, nemzetiségi, nyelvhasználati, közlekedési, folyószabályozási stb. kérdéseket, s az országgyűlés felülről próbálta meg az előrehaladást szabályozni.

Az ország történeti és recens struktúrájának a meghatározása minden vonatkozásában jelen volt a reformkori közgondolkodásban, részben a politikai vitákban is. Fényes Elek a feudális korszak végén arról értekezett, hogy Magyarország térfogalma rendkívül bizonytalan, az adatok sok tekintetben ellentmondásosak,

¹³ Bél 1792a: 45–318.

¹⁴ Szászky-Tomka 1777.

¹⁵ Szaller 1796: 2.

¹⁶ Szaller 1796: 4.

mert különböző értelemben használják az ország fogalmát.¹⁷ Legszorosabb értelemben csak az anyaországot értették alatta, szoros értelemben már hozzá sorolták Horvát- és Szlavonorságokat, s tágas fogalmába már beletartozott Erdély is. Legtágasabb értelemben mindazokat a tartományokat értették Magyarország alatt, melyek hajdan a magyar koronához tartoztak: „Legtágasabb értelemben a magyar birodalmat e következő országok képezik: Magyarország, Dalmatia, Horvátország, Tótország vagy Slavonia, Bosnyákország vagy Ráma, Rácország vagy Servia, Havasal- és felföld vagy Oláh- és Moldvaországok”.¹⁸

Az európai folyamatokba illeszkedő 1848. márciusi forradalom Magyarország esetében a nemzeti függetlenségi és a nemzetiségi kérdést egyszerre vetette fel. Erdély kimondta az uniót Magyarországgal, Horvátország bánja fegyverrel támadt a „központi kormányra”, a nemzetiségek (szerbek, románok, szlovákok) nemzeti gyűléseket tartottak, területi autonómiát követeltek. A kibontakozó szabadságharc időszakában önállósodó ország (a Habsburg-ház trónfosztása, Függetlenségi Nyilatkozat) a két kérdést nem tudta konfliktusok nélkül kezelni.

A szabadságharc leverése után berendezkedő abszolutizmus tudatosan széttagolta az ország struktúráját. Először (1849) a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság jött létre, amely a korabeli megközelítésben a bécsi kormányhoz közvetlenül kapcsolódó etnikai-területi egységként jelent meg. 1850-ben ideiglenesen, majd 1853-ban véglegesen átszervezték az állami és közigazgatási struktúrákat. 1860-ban a Szerb Vajdaság és Temesi Bánság visszakerült Magyarországhoz. A külső feltételek romlása és a belső kompromisszumok formálódása párhuzamosan alakult.

Az abszolutizmus időszakában az ország területi struktúráinak megismerése, illetve megismertetése tudományos (MTA) és politikai programmá vált. Hunfalvy János számára még lényegi kérdés, hogy mely területek tartoznak a Magyar Birodalomhoz, illetve valójában mekkora az.¹⁹ Áttekintve az államtest közjogi és történeti földrajzi problémáinak korábbi hazai és külföldi irodalmát, nyugtázta, hogy a „Magyarbirodalom” térfogalma történetileg bizonytalanul, sőt eltérő tartalommal jelent meg mind a hazai, mind pedig a nemzetközi földrajzi irodalomban. A birodalom kiterjedésének meghatározásában óriási különbségek voltak. Az eltérések jelentős részben abból származtak, hogy a külföldiek nem minden tekintetben értették a magyar politikai tér tagolódását, s nem ugyanazt értették a „Magyarország a legszorosabb értelemben”, a „Magyar Birodalom Erdély nélkül” és a „Magyar Birodalom Erdéllyel” térbeli kategóriák alatt.

Hunfalvy az 1860-as évekre vonatkozóan kénytelen a „tettleges magyar birodalom” és az „egész birodalom” tekintetében elemezni, hiszen saját korában a történetileg felfogott magyar államtér szétdarabolt volt, mégpedig a központi osztrák kormány érdekeinek megfelelően.

Az 1867-es kiegyezési törvény alapján Ferenc Józsefet „Magyarország és Társországi királyává” koronázták, és kompromisszumos jelleggel szabályozták

¹⁷ Fényes 1847.

¹⁸ Fényes 1847: 3.

¹⁹ Hunfalvy 1863.

a „magyar korona országai és az Ő Felsége uralkodása alatt álló többi országok között fennforgó közös érdekű viszonyokat”. Területileg, alkotmányosan, politikailag bonyolult struktúra jött létre.

Az 1868-as magyar–horvát kiegyezési törvény Magyarország és Horvát-, Szlavón- és Dalmátországok közjogi és igazgatási viszonyait rendezte. A törvény kimondta, hogy „Magyarország s Horvát-, Szlavon- és Dalmátország egy és ugyanazon állami közösséget képeznek”. Az államterület egységes, államhatárai csak a magyar államnak vannak, a Magyarország és a társországok közötti határ közigazgatási jellegű. (Horvátország sok tekintetben fejlett területi autonómiával rendelkező társországgá vált.)

A törvény tételesen felsorolta azokat a területeket, melyeket a társországok területéhez tartozónak ismert el. (A gondot az jelentette, hogy Dalmácia ténylegesen osztrák igazgatás alatt álló tartomány volt, ezért olyan kitételek is bekerültek a törvénybe, melyek „Dalmatia tettleges visszacsatolása” utáni következményekkel is számoltak). Magyarország a kiegyezési törvényben lemondott Alsó-Szlavóniáról a horvátok javára, ugyanakkor Fiume ügyében nem sikerült megegyezni, így az ideiglenesen a magyar koronához csatolt „külön test lett”, s ezt a státuszát a dualizmus egész időszakában megtartotta.²⁰

A nemzetiségek (szlovákok, szerbek, románok) bár követelték a területi autonómiát, nem kapták meg. Az anyaországon belül a politikai nemzet vált domináns kategóriává, melynek részét képezték a nemzetiségek is, de azok többsége ezt kevesellte.

Az 1878-as berlini kongresszus után a Monarchia megszálta és pacifikálta Boszniát és Hercegovinát. 1908-ban a két tartományt annektálták a Monarchiába. Az 1910. februári rendelkezésekkel a két tartomány önkormányzatot kapott, s Bosznia és Hercegovina lényegét tekintve osztrák–magyar közös tartomány (condominium) lett. A magyar kormány a tartományokhoz való viszonyt az ország címerében is megjelenítette, amikor 1915-ben a két tartomány címerét beillesztették a magyar állami középcímerbe.

A dualizmus időszaka abból a szempontból érdekes a kárpát-medencei állam-történet szempontjából, hogy a modernizáció, a gazdaság, az infrastruktúra kiépítésének tere egyrészt tágabb volt, mint maga a medence (Osztrák–Magyar Monarchia), másrészt a medence részintegrációként szerepel a modernizáció korszakában (történeti Magyarország).

A dualista korszak utolsó harmadában már nyílt elszakadási, elszakítási törekvések bontakoztak ki a Monarchián és a történelmi Magyarországon belül. A térképek a „nemzetiségi izgatás” eszközeivé váltak. Új határok jelentek meg a különböző országok tudományos és politikai irodalmában.²¹

A 20. század kezdetétől a század közepéig terjedően az ország közjogi struktúrája, területi nagysága, közigazgatása többször és alapvetően átrendeződött.

²⁰ Havass 1909; Cholnoky 1911, 1914, 1920; Cholnoky (szerk.) 1920; Hajdú 1995a, 1995b, 1996.

²¹ Wittmann 1918; Olay 1930; Edélényi-Szabó 1926.

A közigazgatási területszervezés az államhatároktól függően alakult a gyors változások időszakában (2. táblázat).

A magyar politikai földrajz nem volt Monarchia-párti.²² A dualista politikai struktúra trialistává átalakításának lehetőségei kiváltották a magyar földrajztudomány reagálását is.²³ Havass Rezső történeti és földrajzi szempontból egyaránt elutasította a Monarchia területi és hatalmi struktúrájának átalakítását. Havass számára Magyarország pozíciójának Monarchián belüli erősítése volt a cél, nem új versenytársak legitimálása.

2. táblázat

A magyar állam területének és közigazgatási felosztásának változásai, 1900–1947

Terület	Év	Terület (km ²)	Jelenlevő népesség	Megyék száma	Járások száma
Magyar Birodalom	1900		19 254 559	71	484
(Magyarország és Horvát-Szlavonország)		325 411			
	1918		20 886 487	71	513
A trianoni Magyarországnak (a Pozsonyi hídfővel)	1920		7 990 202	34	163
		93 073			
	1930		8 688 319	25	154
	1938	105 000	10 382 014	31	172
Az ú.n. megnagyobbodott Magyarországnak	1939	117 061	11 076 036	34	184
	1940	160 165	13 653 296	44	246
	1941	171 640	14 683 323	44	264
Magyarországnak (a Pozsonyi hídfő nélkül)	1947	93 011	9 316 613	25	150

Forrás: Hajdú 2005.

Prinz Gyula még a világháború kitörése előtt megjelent *Magyarország földrajza* című földrajzi monográfiájában sajátosan fogalmazza meg az Osztrák–Magyar Monarchia földrajzi struktúráját: „A magyar birodalom és az osztrák birodalomnak uralkodója egy, ennélfogva e két birodalom együttesen alkotja a Magyar–Osztrák monarchiát. A monarchia két állama szövetkezett közös védelemre és az idegen államokkal szemben közös fellépésre, s így földrajzi értelemben szövetséges államok. A Magyar–Osztrák monarchia az egyetlen állami szövetség, melynek államai gazdaságilag és nemzetileg különbözőek”.²⁴

A magyar államtér Prinz számára is bonyolult belső struktúrával bírt. („A magyar birodalom ma a birodalom törzséből, Fiume a törzshöz csatolt külön testből és Horvát-Szlavonországnak társországokból áll. Jogilag társországa Dalmácia

²² Prinz 1914, 1942, 1943.

²³ Havass 1909.

²⁴ Prinz 1914: 159.

is, e tartomány azonban tényleg az osztrák állam tartozéka. A magyar és az osztrák államok közös társországa Bosznia-Hercegovina”.²⁵) Nemcsak közjogi, de földrajzi szempontból is sok negatív elemet talált Prinz ebben a területi komplexumban. Szerinte a kérdés megoldása érdekében a Monarchia fővárosát Bécsből át kell helyezni Budapestre, s a közös állam nevét is „Magyar–Osztrák Monarchia” névre kell változtatni.

Az I. világháború előtt és különösen alatta Magyarországon, illetve a magyar földrajztudományban is megjelentek területszerzést célzó elképzelések, javaslatok. Nem tekinthető igazán szerencsésnek, hogy a Románia felett aratott 1916-os katonai győzelem után sor került a kárpáti határ „kiigazítására”, melynek során 3772 km² terület, 42 falu 22915 fővel került Magyarországhoz.

A Magyar Földrajzi Társaság által évtizedig sürgetett országismertető mű az I. világháború végén jelent meg, így eredeti célját, nevezetesen a külföld objektív tájékoztatását, már nem érthette el.²⁶ (A monográfia a teljes magyar politikai térről kívánt áttekintést adni, mégpedig a korabeli magyar közjogi felfogásnak megfelelően. A Magyar Korona Országait három egységbe (Anyország és Fiume, a Társországok, Bosznia és Hercegovina) sorolva dolgozták fel. A részletes elemzésben különbséget tettek a Társországok között: Horvát-Szlavonország csatolt, Dalmátország pedig mint nem csatolt társország került feldolgozásra.

A SZÉTSZABDALT MEDENCE ÁLLAMFEJLŐDÉSE

1918 után hosszú új korszak kezdődött a Kárpát-medence államtörténetében. Kezdetben a bizonytalanságok, majd a trianoni békeszerződés után a széttagozás vált meghatározóvá. A területi kérdések körüli tudományos és politikai viták sohasem voltak olyan élesek, mint a két világháború között. A világháború alatt újrendeződtek a medence államhatárai, hogy majd 1945 után új állami szereplőkkel gazdagodjanak.

A szétesés bizonytalansága (1918–1920)

1918 őszére minden háborús szereplő számára világossá vált, hogy a központi hatalmak elveszítették a háborút. A Monarchia nem tudott elszakadni Németországtól, a háborús vereség a Monarchiát rántotta a szakadékba. A Monarchia népei egymás után mondták ki szuverenitásukat, 1918 októberében Magyarország is szuverén országgá minősítette magát.²⁷

A tényleges területi uralom, és a nyilatkozatokban foglalt területi struktúrák a legkritikább esetben fedték egymást. A nagyhatalmak óriási lehetőséget kaptak

²⁵ Prinz 1914: 168.

²⁶ Lóczy Lóczy 1918.

²⁷ Teleki 1923; Palotás 1990.

a területi struktúra formálásában a békekonferencián és azon kívül is.²⁸ A fegyverszünetről a békeszerződésig hosszú, bonyolult, s részben nagyon véres út vezetett.

A Magyar Földrajzi Társaság 1918-as „Szózata”²⁹ már visszafogottabb a politikai tér meghatározásakor, már csak az Anyaország, Fiume és Horvát-Szlavonországok jelennek meg egységként és megőrzendő politikai térként.

A háborús vereség „előszelekor” Teleki Pál által létrehozott Békeelőkészítő Iroda megkezdte a béketárgyalásokra való felkészülést. Az iroda tevékenységének lett a következménye a történeti Magyarország gazdasági, társadalmi, politikai struktúráit szemléltető atlasz³⁰ és az ország első modern gazdaságföldrajzi monográfiája.³¹

Sem a polgári demokratikus forradalom, sem pedig az 1919-es évben rövid időre hatalomra jutó proletárdiktatúra nem volt képes az ország területi integritását megvédeni, bár a Tanácsköztársaság 1919 tavaszán még katonai és politikai sikereket ért el a Felvidéken (létrehozta a Szlovák Tanácsköztársaságot), de végül is a túlerő és a hatalmi politika győzött a rövid bizonytalan periódus után.

Nemzetközileg legitimált struktúra, területi revíziós politika (1920–1938)

A trianoni szerződés 1920. június 4-én véglegesítette és nemzetközi jogilag garantálta a felszabdalt történeti Magyarország új határait (2. ábra, 3. táblázat).

A magyar állam és a magyar etnikum szállásterülete szétदारabolódott a szomszédos államok között, Magyarország medence-országból medence-feneki országgá vált. Az utódállamok területileg, hatalmilag részévé váltak a Kárpát-medence területének, elsődleges céljuk a megszerzett területek megőrzése, nemzetközi (Nemzetek Szövetsége) és többoldalú garanciákkal (kis-antant) történő körbeábrázása volt. 1923-ban az új szomszédosági környezetben Magyarország szinte kiszolgáltatottan állt (4. táblázat).

A magyar földrajztudomány rendkívül kényes és tragikus helyzetbe került. Teleki Pál 1921-ben már úgy tekintett az országra, hogy Horvát-, Szlavónország „leválását” elismerte, s csak az anyaország területét osztotta fel – már annak szétदारabolása után – új közigazgatási egységekre.³²

Fodor kiindulópontja a teljes két világháború közötti magyar földrajztudomány alapállását és térszemléletét meghatározta azzal, hogy megfogalmazta: „Könyvem egész fonalán mindvégig a csonkítatlan Magyarországgal foglalkozom... Csonkamagyarország gazdasági földrajzának megírása önmagában való ellentmondás”.³³

²⁸ Ormos 1983.

²⁹ n. n. 1918.

³⁰ Edvi Illés–Halász 1921; Halász 1928, 1936.

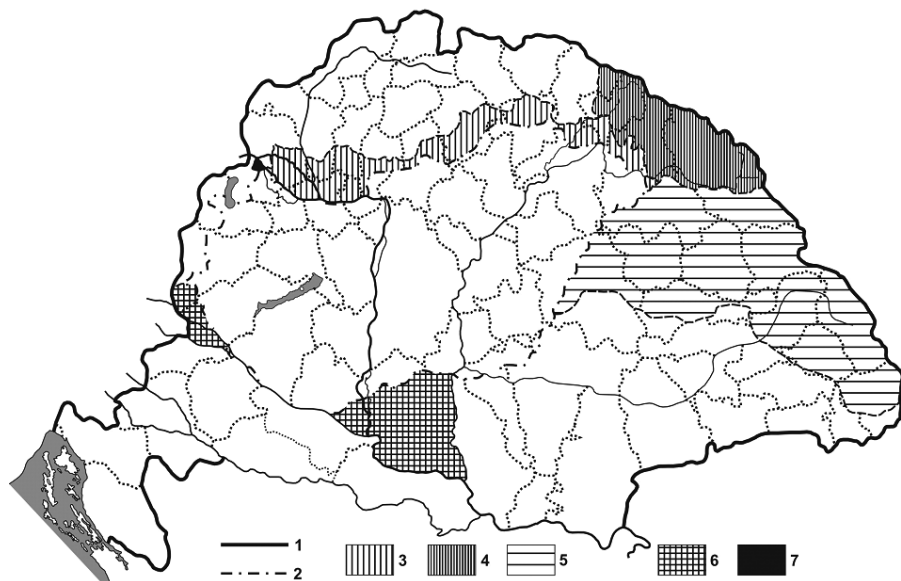
³¹ Fodor 1924, 1926, 1928, 1937.

³² Teleki 1923, é. n. [1934], 1936, 1937

³³ Fodor 1924: 9.

2. ábra

Magyarország államhatárainak változásai a 20. században

Forrás: Saját szerkesztés.

1: történelmi országhatár; 2: 1921. és 1947 utáni országhatár; 3: 1938. évi területgyarapodás; 4: 1939. évi területgyarapodás; 5: 1940. évi területgyarapodás; 6: 1941. évi területgyarapodás; 7: 1947. évi csökkenés

3. táblázat

*A Magyar Birodalom feldarabolása a környező államok között,
a trianoni békeszerződés szerint*

Az 1910. évi népszámlálás alapján

Ország	Terület		Lélekszám	
	(km ²)	(%)	(fő)	(%)
Románia	102813	31,6	5237911	25,1
Sz.H.Sz. Királyság	63370	19,5	4149840	19,9
Csehszlovákia	61646	18,9	3516815	16,8
Ausztria	4020	1,2	292631	1,4
Lengyelország	589	0,2	24880	0,1
Olaszország	21	0,0008	49806	0,2
Összes elszakított	23459	71,4	13271353	63,5
Magyarországnak megmaradt	92952	28,6	7615134	36,5
Magyar Birodalom	325411	100,0	20886487	100,0

Forrás: Az 1920. évi Népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása. KSH Budapest, 1929.

4. táblázat

Magyarország és szomszédai, 1923

Ország	Terület (km ²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km ²)	Magyarok száma (millió fő)
Magyarország	93 010	8,5	92	7,147
Ausztria	83 833	6,5	78	0,0104
Csehszlovákia	140 394	13,6	97	0,702
Románia	294 967	16,2	55	1,481
Jugoszlávia	248 987	11,9	48	0,457

Forrás: Bátky-Kogutowicz 1921, 1925 alapján saját szerkesztés.

Prinz Gyula szakítani kíván mind a történeti, mind pedig a politikai uralmi területekkel, s a magyarság hazáját kívánja meghatározni: „...a kiszabott terület, amelyről ez a mű szól, nem politikai uralmi terület, nem történelmi regnum és nem politikai törekvés eszményi országa”, hanem „...hideg tárgyilagossággal csak egy földrajzi országot kutatunk, a magyarság földjének országát... [...] Az összes, mindenfajta határvonalak szintéziséből merítjük ki egy természeti tájegység határvonalát, azután pedig bemutatjuk, hogy meddig ér benne a magyarság, meddig töltötte azt ki és meddig alakította ki magyar földde”.³⁴

Cholnoky Jenő folyamatosan világossá tette álláspontját: „Az egész könyvön végig »hazánk« elnevezéssel illetem a történelmi Magyarországot. Nem ismerjük el a megcsonkítás jogosultságát és észszerűségét, s kétségtelennek tartjuk, hogy az ezeréves Magyar-Birodalom előbb-utóbb ismét helyre fog állni, mert ezt a földrajz kérérlhetetlen törvényei követelik”.³⁵

Prinz később világos különbséget tett az ország és az állam, az országhatár és az államhatár között: „Az ország természetes területegységet, az államterület ellenben adott időpontban való uralmi terület egységet jelent... [...] A magyar országhatár, a természetes magyarországi területegység határa... [...], az államhatár pedig az éppen aktuális 1942-es államterület határa.”³⁶

Az ideiglenes, részleges újjárendezés, részbeni nagyhatalmi garanciákkal

1938 márciusában Németország bekebelezte Ausztriát (Anschluss), ezzel különösen Burgenland birtoklása révén a Kárpát-medence közvetlen, nagyhatalmi szereplőjévé vált. Ettől az időszaktól kezdve lényegileg befolyásolta a térségen belüli gazdasági, politikai, katonai változásokat.

³⁴ Prinz–Teleki–Cholnoky é. n.: I/10.

³⁵ Cholnoky é. n. [1937]: 7.

³⁶ Prinz 1942: 15.

1938–1941 között Magyarország számára minden év új területgyarapodást hozott. 1938-ban az I. bécsi döntéssel a Felvidék déli, döntően magyarok által lakott része került vissza, (az új államhatár jelentős mértékben nyelvi, etnikai határ is volt), 1939-ben önálló katonai akcióval Kárpátalja területe, mellyel az ország ismét soknemzetiségűvé vált, s a rutén népesség területileg szinte homogén szállásterülettel rendelkezett a Kárpátokban és közvetlen előterében. 1940-ben a II. bécsi döntéssel Észak-Erdély került magyar fennhatóság alá, mely nagyrészt etnikai határ volt, de mellyel ismét jelentős nemzetiségi tömegek kerültek az ország új határai közé. 1941-ben Jugoszlávia formális felbomlása után a délvidéki területek visszacsatolására került sor, mely ismét nagy számban eredményezett nemzetiségi lakosságot.

1938–1941 között minden évben változott így az ország területe, népességszáma, közigazgatási struktúrája stb. Egészében véve a Kárpát-medencén belül szinte „mozgó határok” alakultak ki, a folyamatokat Németország mozgatta első sorban.

A területváltozásoknak csak részleges nagyhatalmi garanciái voltak, az érintett utódállamok is csak fogcsikorgatva fogadták el a határok változását. Mindenki számára világos volt, hogy a világháború kimenetele fogja eldöntetni a határok sorsát.

A „lebegés” bizonytalanságai (1944–1947)

Magyarország megpróbált kilépni a világháborús szövetségi rendszerből, de ez a „kiugrási kísérlet” nem sikerült. Az ország ismét a vesztesek oldalán fejezte be a világháborút. Nem csak Magyarország, de szomszédjai közül Románia, a független Szlovákia is a vesztesek oldalán állt valójában.

A szovjet csapatok szállták meg (szabadították fel) a Kárpát-medence nagy részét. Alapvetően a sztálini területszerző, imperialisztikus politika érvényesült a térségben.

Kárpátalja kétoldalú csehszlovák–szovjet megállapodás, illetve „népszavazás” eredményeként a Szovjetunióhoz került, Észak-Erdélyben a szovjetek katonai közigazgatást vezettek be, rövid ideig bizonytalan volt a terület további sorsa. Jugoszlávia újraszervezte és újradefiniálta önmagát. Ausztria négyhatalmi megszállás alá került, a Magyarországgal szomszédos területeken szovjet megszállás volt.

A béketárgyalások előtt elvileg és gyakorlatilag is sok vitatott terület volt Közép-Európában.³⁷ Magyarország csak nagyon óvatosan, s elsősorban Románia irányában vetette fel a határmódosítás lehetőségeit. (A szláv államok felé nem tett törekvéseket érdemben a határok módosítására.)

³⁷ Bulla–Mendöl 1947; Radisics 1946; Rónai 1945, 1947; Kollányi 1991; Nagy 1993; Fodor 1948.

1947 februárjában a párizsi békeszerződés végül a trianoni határokat rögzítette, azzal, hogy Pozsony „védelme” érdekében a pozsonyi hídfő három községét Csehszlovákiához csatolta.

A széttagolt Kárpát-medence a megosztott Európában

1947–1991 között a Kárpát-medence állami feldaraboltsága „befagyott”. A térségben jelen voltak a „rendes szocialista országok” (Szovjetunió, Csehszlovákia, Románia), az el nem kötelezett Jugoszlávia (melynek megítélése a korszakban széles ellentétek között ingadozott), valamint a megszállt, majd 1955 után önállóvá, és semlegessé váló Ausztria.

A hidegháború kezdeti időszakában a megosztottság szinte a hermetikus elzárás viszonyaihoz vezetett. Valójában két „vasfüggöny” ereszkedett le, egy nyugat felé, s egy a Szovjetunió felé, mely a lakosságközi kapcsolatépítések és mozgások tekintetében volt „csak” vasfüggöny, az ideológia, az anyag és a katonai erők mozgása szempontjából „nyitott határ” volt. Alig volt „magánjellegű” személyforgalom az államhatárokon keresztül.

A II. világháború után kialakult új szomszédsági környezet (5. táblázat) meghatározó eleme az volt, hogy a Szovjetunió „belépett a Kárpát-medencébe”, a szomszédok közül Csehszlovákia, Románia „a béketábor” tagja lett, Ausztria 1955 után semleges tőkés szomszédává vált, míg Jugoszlávia „el nem kötelezett” szocialista szomszéd lett.

5. táblázat

Magyarország és szomszédai, 1950

Ország	Terület (ezer km ²)	Népesség (millió fő)	Népsűrűség (fő/km ²)
Magyarország	93,0	8,5	92
Ausztria	83,8	7	83
Csehszlovákia	127,8	13,2	103
Románia	237,5	17,5	74
Jugoszlávia	255,4	17,8	70
Szovjetunió	22403,0	200,2	9

Az 1960-as évek elejétől kezdve fokozatosan oldódtak a görcsök, de a kapcsolatok normalizálása csak rendkívül lassan haladt. A nyitásban jelentős szerepet játszott Magyarország. A „piros útlevél” (szocialista) bevezetésével a magyarok viszonylag szabadon utazhattak a térségben. Önmagában az útlevél nem volt érvényes a Szovjetunióra és Jugoszláviára. (Természetesen Ausztriára sem.)

A Kárpát-medence új államai 1991 után

Az államszocialista rendszerek összeomlása alapvető belső társadalmi, gazdasági, politikai struktúráváltozásokhoz vezetett. Jugoszlávia szétválási folyamatai 1991 nyarától felgyorsultak, Horvátország, Szlovénia függetlenné vált, s függetlenségét fokozatosan ismerte el a nemzetközi közösség. A volt egységes Jugoszlávia helyén egyszerre három új szomszédállamunk keletkezett, melyek eltérő módon voltak érdekelték, de mindannyian érintettek voltak a Kárpát-medencében.

A Szovjetunió 1991 karácsonyán formálisan „önfeloszlátást” hajtott végre, változatlan államhatárok mellett, a független Ukrajna vált északkeleti szomszédunkká.

1993. január 1-jén Csehszlovákia „bársonyosan szétvált”, új északi szomszédunk a független Szlovákia lett. A szomszédsági környezetben a szomszédos országok fővárosaiból némileg sajátosan látják a magyar határt, eltérő az egyes országok medencén belüli érdekeltsége, érintettsége.

1995-ben Ausztria az Európai Unió tagjává vált, így új integrációs nagytér jelent meg a Kárpát-medencében. Magyarország, Szlovákia, Szlovénia 2004 májusában vált az EU tagjává, Románia pedig 2007-ben. (A többi ország csatlakozásának időpontja kérdéses.) A medence így ismét erőteljesen megosztott (EU – nem EU), de folyamataiban egyre inkább meghatározóvá válik az EU.

Magyarország államhatárai mindegyik szomszédos ország számára jelentőséggel bírnak (3. ábra), de sok tekintetben más jelentenek a határokon átnyúló együttműködést illetően. 2007. december 21-étől a schengeni határok életbe lépésével Szlovénia, Ausztria, Szlovákia felé megszűnt a határellenőrzés, Románia felé megmaradt, de belső határként enyhült, míg a kívülmaradók (Horvátország, Szerbia, Ukrajna) irányába erősödnek a határellenőrzési funkciók.

Valójában Magyarország kárpát-medencei érintettsége, érdekeltsége a legerősebb, az ország medence-feneki, alvízi egység. Szlovákia egész területe úgyszintén a Kárpát-medencén belül fekszik, de területének nagyobb része felvízi jellegű. A többi ország (Ausztria, Ukrajna, Románia, Szerbia, Horvátország, Szlovénia) medencén belül eltérő nagyságrendű (ezek közül Romániában a legjelentősebb), de mindegyik érintett a medencén belüli együttműködések építésében.

* * *

A Kárpát-medence politikai térszerveződési folyamatai a kezdetektől rendkívül összetett módon alakultak. A 895-tel kezdődő „magyar korszak” is több, lényegi különbségeket mutató időszakra tagolódik. Magyarország térfogalma és a mindenkori magyar állam által uralt államterület történetileg alakult ki és fejlődött, a változás és a stabilitás korszakokként sajátosan jelent meg az elmúlt több mint 1100 évben. A kezdetektől kialakult a térrel való azonosulás azon tudata, hogy a honfoglalás időszakában, illetve folyamatában megszerzett „eredeti” terület, majd ehhez viszonyítva a további „hódítás jogán” szerzett terület társult.

3. ábra

Állambatárok és fővárosi „látószögek Magyarország szomszédsági környezetében, 2006

Forrás: Hajdú Z. (szerk.) 2006.

1526-ig a Magyar Királyság környezetének egyenrangú hatalma, a belső folyamatoktól, trónviszályoktól, felkelésektől, uralkodóház-váltásoktól stb. függően esetenként gyengébb, többségében azonban a legtöbb stratégiai irányban erősebb, mely képes volt meghatározott érdekeit érvényesíteni. A magyar politikai vezetés nem a szűkebb értelemben vett Kárpát-medence területében gondolkodott, hanem folyamatosan kísérleteket tett arra, hogy annál szélesebb uralmi területet hozzon létre.

A magyar állam és népesség történetének „életrajzának” egyik tragédiája, hogy sem az északkeleti (mongol), sem pedig a délkeleti stratégiai irányból jelentkező rövid, illetve hosszú távú világhatalmi kihívásnak, a török hódításnak nem tudott ellenállni. Nemcsak vereséget szenved, s korábbi hatalmi alapállása megszűnt, hanem területe is felosztottá, világhatalmi ütközőzónává alakult.

A török elleni felszabadító háborúk után az ország beilleszkedett a Habsburg-ház európai hatalmi terébe, de ez a beilleszkedés nem mindenki számára vált elfogadottá és elfogadhatóvá. A közjogi vitákon túl ezt jelezték a nemzeti-függetlenségi felkelések, s köztük kitüntetetten a Rákóczi- és az 1849-es szabadságharc.

Az I. világháborús vereség után történeti területének maradványain függetlenné váló Magyarország nem tudott igazán örülni a teljes szuverenitás kivívásának, hiszen az együtt járt korábbi részben valós, részben pedig vélelmezett hatalmi állásának eltűnésével. A trianoni békeszerződés szétdarabolta

a Kárpát-medencébe épülő történeti Magyarországot, mely medence országból medence-feneki országgá vált. A szomszédos országok és hatalmi központjaik (Bécs, Prága, Bukarest, Belgrád) elsősorban saját medencebeli területük fejlesztésében voltak érdekeltek, Magyarország alvízi országgként az egész medence problémáját is szíven viselte.

A II. világháború előtt és alatt a medencében új államterületi rend jött létre, mely a rövid idő alatt nem tudott igazán szervessé válni. 1945 után új hatalom, a Szovjetunió is megjelent a medence északkeleti szögletében. Moszkva elsősorban kapcsolattartó és felvonulási terepként tekintett a Kárpátaljára (számukra a Kárpátokon Túli Területekre).

1991-től Jugoszlávia, a Szovjetunió, majd 1993-ban Csehszlovákia szétesése hozott újabb fordulatot a medence államföldrajzi képében.

Az Európai Unió a térség meghatározó szereplőjévé vált, így a medence jelentős részben egy nagyobb kooperációs térbe került. Magyarország államhatárainak minden szakaszán egy, de leginkább több eurorégiós szerveződés él, amelyek fokozatosan elvezethetnek egy új Kárpát-medencei egységhez.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Acsády Ignác (szerk.) 1896: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában, 1720–21.* (Magyar Statisztikai Közlemények, Új Folyam, XII.) Budapest.
- Bajza József 1925: *A magyar–horvát unió felbomlása.* Franklin-társulat, Budapest.
- Baráth Tibor 1943: *Az országépítés filozófiája a Kárpát-medencében.* Nagy Jenő és Fia, Kolozsvár.
- Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly (szerk.) 1921: *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre.* Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- Bátky Zsigmond – Kogutowicz Károly (szerk.) 1925: *Kogutowicz zsebatlasza az 1926. évre.* Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztálya, Budapest.
- Bél Mátyás 1735: *Notitia Hungariae novae historico geographica.* Vienna.
- Bél Mátyás 1792a: *Compendium Hungariae Geographicum.* Landerer, Pozsony, Pest (4. kiadás)
- Bél Mátyás 1792b: *Compendium regnorum Slavoniae, Croatiae, Dalmatiae, Galliciae, et Lodomeriae, magnique principatus Transilvaniae Geographicum.* Landerer, Pozsony, Kassa.
- Bulla Béla – Mendöl Tibor 1947: *A Kárpát-medence földrajza.* Egyetemi nyomda, Budapest.
- Cholnoky Jenő (szerk.) 1920: *A magyar béketárgyalások, I–III.* M. Kir. Külügyminisztérium, Budapest.
- Cholnoky Jenő 1911: A tartós államalakulásokról. *Magyar Figyelő* 1. 71–76.
- Cholnoky Jenő 1914: Magyarország természetes déli határa. *Magyar Figyelő* 4. 432–437.
- Cholnoky Jenő 1920: Magyarország területének épsége tudományos földrajzi szempontból. *Új Magyar Szemle* 3. 285–293.

- Cholnoky Jenő é.n. [1937]: *Magyarország földrajza. A Föld és élete*. Franklin-társulat, Budapest.
- Cholnoky Jenő é. n./a: *Hazánk és népünk egy ezredéven át. (A magyarság hajdan és most.)* Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Cholnoky Jenő é. n./b: *A Kárpátoktól az Aldunáig. (Nagy-Magyarország írásban és képben.)* Somló Béla Könyvkiadó, Budapest.
- Czirbusz Géza 1902: *Magyarország a XX. évszáz elején*. Polatsek, Temesvár.
- Czirbusz Géza 1919: *Antropo-geographia, III. Geopolitika*. Franklin-társulat, Budapest.
- Eckhart Ferenc 1941: *A szentkorona-eszme története*. MTA, Budapest.
- Edelényi-Szabó Dénes 1928: Magyarország közjogi alkotórészeinek és törvényhatóságainak területváltozásai. *Magyar Statisztikai Szemle* 6. 648–714.
- Edvi Illés Aladár – Halász Albert 1921: *Magyarország gazdasági térképeiben*. Pallasz Nyomda, Budapest. (6. kiadás.)
- Fényes Elek 1847: *Magyarország leírása*. Beimel, Pest.
- Fodor Ferenc 1924: *Magyarország gazdasági földrajza*. Franklin Társulat, Budapest.
- Fodor Ferenc 1926: *A szülőföld- és honismeret könyve*. A Magyar Népművelés Könyvei, Budapest.
- Fodor Ferenc 1928: A trianoni békeszerződés földrajzi megvilágításban. In: *Igazságot Magyarországnak*. Magyar Külügyi Társaság, Budapest, 347–386.
- Fodor Ferenc 1937: *Magyar föld, magyar élet*. Szent István Társulat kiadása, Budapest.
- Fodor Ferenc 1948: *A magyar lét földrajza*. MTA Könyvtár Budapest, Kézirattár. I. kötet szöveges rész, II. kötet ábrák.
- Hajdú Zoltán 1995a: A magyar államtér változásainak történeti és politikai földrajzi szemlélete a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Tér és Társadalom* 3–4. 111–132.
- Hajdú Zoltán 1995/b: Geopolitical restructuring of East-Central Europe: Hungary as an example. In: Tykkylainen, M. (szerk.): *Local and Regional Development During the 1990's Transition in Eastern Europe*. 5–18.
- Hajdú Zoltán 1996: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények* (XLIV.) 137–150.
- Halász Albert 1928: *New Central Europe in economic maps*. Gergely Bookseller, Budapest.
- Halász Albert 1936: *Középeurópai államok. Európa – Európa. I.* A szerző kiadása, Budapest.
- Havass Rezső 1909: A trianoni államterület földrajzi szempontból. *Földrajzi Közlemények* 9. 380–390.
- Herczegh Géza 1987: *Magyarország külpolitikája (896–1919)*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Hunfalvy János 1863: *A Magyar Birodalom természeti viszonyainak leírása. I.* Magyar Tudományos Akadémia, Pest.
- Kalmár Gusztáv é. n.: *Magyar geopolitika*. Stádium, Budapest.
- Kollányi Károly 1991: *A Kárpát-medence Európában*. HungAvia – Kráter, Budapest.
- Kring Miklós 1934: A magyar államhatár kialakulásáról. In: *A bécsi gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve. IV.* Budapest, 3–26.

- Lóczy Lóczy Lajos (szerk.) 1918: *A Magyar Szent Korona Országainak földrajzi, társadalomtudományi, közművelődési és közgazdasági leírása*. Magyar Földrajzi Társaság kiadása – Kilián Frigyes utóda, Budapest.
- Miskolczi Gyula 1923: *Magyarország az Anjouk korában*. Szent István Társulat, Budapest.
- n. n. 1918: A Magyar Földrajzi Társaság Szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. *Földrajzi Közlemények* 7–9. 289–320.
- Nagy László 1993: *Magyarország Európában. (A honfoglalástól a közelmúltig)*. Honffy Kiadó, Budapest.
- Oláh Miklós 1985 [1530]: *Hungaria*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Olay Ferenc 1930: *Csonka-Magyarország határaitól*. Franklin-társulat, Budapest.
- Ormos Mária 1983: *Padovától Trianonig*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Palotás Zoltán 1990: *A trianoni határok*. Interedition, Budapest.
- Prinz Gyula 1914: *Magyarország földrajza. A magyar föld és életjelenségeinek oknyomozó leírása*. Magyar Földrajzi Társaság Rt., Budapest.
- Prinz Gyula 1942: *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadó, Budapest.
- Prinz Gyula 1943: *Hat világrész földrajza*. Renaissance Könyvkiadó, Budapest.
- Prinz Gyula – Teleki Pál – Cholnoky Jenő é. n. [1937]: *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz. I–III*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Radisics Elemér (szerk.) 1946: *A Dunatáj. I–III*. Gergely Rt., Budapest.
- Rónai András (szerk.) 1945: *Közép-Európa atlasza*. Államtudományi Intézet, Budapest–Balatonfüred.
- Rónai András 1947: Területi problémák Közép-Európában. In: *Magyar Földrajzi Zsebkönyv* 65–85.
- Szabó Pál Zoltán 1945: Horvátország és mai részei a magyar történelemben. In: *Földrajzi Zsebkönyv*. Magyar Földrajzi Társaság, Budapest, 210–233.
- Szaller György 1796: *Magyarország földleírásának rövid foglalattya egygy hozzá tartozandó ujonnan rajzolt mappával egygyütt*. Schauff János, Pozsony.
- Szászky Tomka János 1777: *Introductio orbis antiqui et geographiam*. Landerer, Pozsony–Kassa.
- Szekfü Gyula 1917: *A magyar állam életrajza*. Budapest.
- Teleki Pál é. n. [1934]: *Európáról és Magyarországról*. Budapest.
- Teleki Pál 1923: *The evolution of Hungary and its place in European history*. The McMillan Company, New York.
- Teleki Pál 1936: *A gazdasági élet földrajzi alapjai. I–II*. Centrum, Budapest.
- Teleki Pál 1937: A tájfogalom jelentőségéről. *Budapesti Szemle* 129–141.
- Tomcsányi Mór 1942: *Magyarország közjoga*. Kir. Magy. Egyetemi Nyomda, Budapest. (4. kiadás.)
- Wittmann Endre 1918: *A nemzetiségek önrendelkezési jogának multja és jövője*. Franklin-társulat, Budapest.

Keményfi Róbert

„Kulturális hatóerőnk” mitikus történeti földrajzi háttere

A magyar Mezopotámia képzete

Az etnikai, nyelvi protoközösségek, a nemzeti eredettudat formálódásának időszakában, majd a modern nemzetépítésben – jellemzően e folyamatba késve vagy nem önálló államisággal belépő népek történeti képzetében – olyan ideológiai rendszerek jelentek meg, melyek segítségével saját kultúrájuk „életképességét”, ősiségét gyakran az emberiség ősi civilizációs bölcsőihöz igyekeztek visszavezetni.¹ Ebbe az ideológiai hálóba helyezhető el a „magyar mezopotamikus gondolat” is, amely elképzelés a következőképpen összegezhető:

Az ősi folyami civilizációkkal, illetve a Dél-Urál, a Kaszpi-tenger, az Aral-tó, a Tien-san közötti terület, a Turán népeivel fennállt kapcsolat, és e turáni gondolatból kinőtt sumer–magyar nyelvrokonság olyan, azóta elfeledett titkos, a kozmoszt teljességében értelmezni képes tudás birtokába juttatta a magyarságot, amely műveltség népünket az egyetemes civilizációt létrehozni képes kultúra-teremtők közé emelte. Minden társadalmi „gondunk”, történeti tragédiánk abból származik, hogy az akadémikus gondolkodás, illetve a politikai döntéshozók ezt *nem* ismerték/ismerik el, holott a magyarság „nem itt tartana”, ha ezt az „ősi kulturális hatóerőt”, „magas műveltséget” (pl. a rovásírást) ismét a nemzetünk felemelkedése szolgálatába állítanánk.²

Ám nem csupán a féltudományos, illetve „ezoterikus történetírásban” jelent meg a szaktudományi kritika által megcáfolt mezopotamikus idea, hanem feltűnt e gondolat a két világháború közötti honi földrajzban is. A geográfiában szintén felbukkant a „Turán” magunkkal hozott örökségének, az ott megismert

¹ Háttérként a kérdéstről lásd Szűcs 1997. – A tanulmány az OTKA T 046185, T 049349 számú pályázat támogatásával készült az MTA DE Néprajzi Kutatócsoport tudományos programja keretében.

² Legújabban lásd Ács–Farkasinszky–Kiss–Tábori–Zászlós 2006. – Az elmélet legkülönbözőbb szálai széles körben megismerhetők az ún. „magyar portálok” segítségével. A teljesség igénye nélkül: <http://www.hunnia.org/>; <http://hunnia.phpnet.us/>; <http://www.magyarok.org/c.html>; <http://dobogommt.hu/dobogo/main.php>; http://www.maghar.hu/maghar_uj/index.html; <http://www.angelfire.com/realm3/hmult/nepek/mjezus.htm>; <http://www.magyarok.netfirms.com/>; <http://www.mariaorszaga.hu/>; <http://www.magyarok.org/c.html> – Nem sorolom a honlapokat, a megfelelő kulcsszavak begépelés után (pl. sumer–magyar nyelvrokonság, Turán, rovásírás) a Google keresőprogram ontja a hasonló tartalmú weblapokat. Nyomatott formában a kérdéstről összegző kritikai elemzést ad: Komoróczy 1976. – A történész Baráth Tibor idevonatkozó elméleteiről, lásd Paksa 2006.

kultúra ma is felismerhető, térfolyamatokat befolyásoló hatásának feltérképezése.³ Mi több, e gondolat mellett a magyar földrajz – jóllehet nem minden részletében kidolgozott tanként – *magát a Kárpát-medencét láttatta sajátos „magyar Mezőpotámiaként”*.

ESZMETÖRTÉNETI HÁTTÉR

A történeti mítoszképzés főbb általános jellegzetességei és ezen belül a témakör magyar sajátosságai a hazai alapkutatások eredményeinek köszönhetően egyre letisztultabbak.⁴ Jóllehet a „puha” társadalom- és bölcsészettudományi vizsgálatokban egzakt besorolási kategóriákat nem igazán lehet megállapítani, a történeti mítoszképzés fő tendenciái mégis körvonalazhatók.⁵

A történeti mítoszok egyik karakterisztikus vonása az adott nép, nemzet, etnikai, politikai közösség a sajátjának tekintett *térrel*, térbeli szerkezetekkel (például természeti és kultúrtájjal, állammal, vidékkel, régióval), illetve hellyel kialakított viszonyának értelmezése.⁶ Ez az a sajátosság, amely miatt a földrajztudomány történetét, képzeteit sem hagyhatjuk figyelmen kívül a nemzeti eredetmítoszok, tévhitek elemzésénél. A 19. század második felében ugyanis az európai földrajz megtalálta és letisztázta pontos vizsgálati tárgyát. Központi kérdéssé vált az embert körülvevő természeti, illetve saját maga az ember formálta és/vagy alakította (külső) *környezet* részletes elemzése, térbeli összefüggéseinek értelmezése: „A geográfia, mint térbeli tudomány, a (földi) jelenségvilágnak *csak* térbeli viszonyaival, röviden térbeliségével foglalkozhatik.”⁷

A földrajzi tudományfilozófiában megjelent tehát a *tér* mint a geográfia egy-egy alapkérdésköre, mely fokozatosan, több évtizedes átmenettel két nagy területre, a fizikai és az emberföldrajzi részre vált szét. Mindez a tárgyköri és ágazati letisztultság azt eredményezte, hogy a geográfia mindkét ágán a térre irányuló objektívnek vélt elemzéseivel, fizikai és emberföldrajzi konstrukcióival maga is aktívan részt vett a nemzeti „történeti tér” legitimációjában.

A huszadik század fordulóján a honi földrajz még „kényelmes” helyzetben volt. Semleges tudományos hangon elemezhetette a Kárpát-medencében – mint egységes társadalmi és fizikai egységben – lezajló térfolyamatokat. A korszak geográfiai tankönyvei, tanulmányai „természetes kerekded egészként”⁸ beszélhettek az államterületről, és fogalmazhatták meg a „magyar államtér egyenlő

³ Teleki 2000: 9–13. Prinz Gyula egyenesen büszke is volt rá, hogy ázsiai utazásai alatt látta magát Turánt, tehát a honi emberföldrajzi elemzéseiben nyugodtan támaszkodhat az ott szerzett tapasztalatokra. (Prinz 1943: 280.)

⁴ Lásd Miskolczi 2004; Romsics 2005 egyes tanulmányait, illetve: Schöpflin 2003: 68–91.

⁵ Az egyes típusokról lásd Schöpflin 2003: 72–80; Romsics 2005: 21.

⁶ A tér, táj, régió, hely problematikájához elméleti összegzésésként: Nemes Nagy 1998.

⁷ Strömpl 1921: 100.

⁸ Prinz 1914: 163–178.

Kárpát-medence” elvét.⁹ Sőt! A vélt „közép-hatalmi” státusunk alapján a magyar földrajz még az államhatárokon átlépő, a Balkán felé irányuló terjeszkedési célt is felmutatott a „geográfiai szükségszerűség” elve alapján.¹⁰ Ebben az időszakban a honi tértudomány nemzetépítő, a „nemzet térbeli kereteit kijelölő” (mintegy mítoszteremtő) szerepét jórészt a *centrifugális térszemlélet erősítésében, mi több idealizálásában jelölhetjük meg*. A földrajz az államtérben, azaz a Kárpát-medencében a magyar, tehát a központi „szállásterületek” szemszögéből tekintett szét. „A minden szálán egységgé szervezett geográfiai tér egyenlő magyar vezetés” elvének mítosza hatotta át a századforduló tértudományát.

Ám e centrikus térolvasatoknak a látens nemzeti érdekek mellett volt egy másik alapvető oka is, nevezetesen az, *hogy hiányoztak a Kárpát-medence nemzetiségi peremterületeit érintő geográfiai alap kutatások*. A korszak nagy tudományos földrajzi és – a határozott ásványi anyagokra irányuló alkalmazott feltárásokat leszámítva – geológiai programjai az ország belső térségében folytak (pl. Balaton és környéke). A honi földrajznak – az általános jellegzetességeken kívül – tulajdonképpen „fogalma sem volt” egy-egy nemzetiségi terület fizikai és emberföldrajzi viszonyairól, és nem követték nyomon az e vidékekről szóló, nem magyar szerzők által írt szakirodalmat sem.¹¹ A hiány pótlásában a szintén „terepen mozgó” tudomány, a néprajz sem volt igazán a magyar geográfia partnere, mert a néprajzi-földrajzi műveltség együttes talaján álló kutatók (pl. Hunfalvy János [1820–1888], Jankó János [1868–1902]) a centrumtól távolabb eső nemzetiségek által lakott vidékeken is elsősorban a magyar szórványok életviszonyait kutatták.¹² A „baj bekövetkezése” (Trianon) után, azaz a húszas években ismeri fel a honi geográfia e fogyatékoságát. Akkor kezdődik a (nyugodtan leírhatjuk) „kapkodás”, és akkor kerül sor intézetek, sajtófigyelő-szolgálatok megszervezésére (pl. magának az Államtudományi Intézetnek a létrehozására – 1926) azzal a céllal, hogy e szervezetek a szomszédos országok statisztikai, földrajzi, történeti adatszolgáltatásait, megjelent publikációit figyelemmel kísérik, gyűjtsék, elemezzék és értékeljék.

Ebből a tudományos helyzetből arra a kérdésre adandó válasz is egyenesen következik, nevezetesen: volt-e (lett volna-e) alternatív geográfiai gondolkodásra lehetőség Trianon után, vagy szükségszerűen lépett a honi földrajztudomány a revízió ügyét minden eszközével, elméleti vértezettségével szolgáló útra?

A válasz egyenesen következik a geográfiánk megelőző évtizedeinek történetéből, azaz a földrajz tulajdonképpen *nem* került 1920-ban válaszütt elé, *ugyanis addig eleve hiányzott bármiféle alternatív gondolkodás*.¹³ A kutatók *ugyanazt*

⁹ Hajdú 1996: 137–150; uő. 2001a: 51–64 és Hajdú 2001b; szintézis jelleggel: Hajdú 2006a: 390–417.

¹⁰ Györffy 1916: 20, idézi: Makkai 2003: 101–122. Lásd továbbá: Makkai 1996: 341–381; Hajdú 2006b: 69–74.

¹¹ Itt köszönöm meg hálásan Szabó Józsefnek a témakörben folytatott, a tudománytörténeti horizontomat szélesítő beszélgetésünket.

¹² Ennek okairól lásd Kósa 1989: 11–29, 198–242; Szabó 1980.

¹³ A részletes tudománytörténeti képet ehhez lásd Fodor 2006.

folytatták, amit 1919–20-ig, csak most már társadalmi igazolást, fontosságot is kaptak etnocentrikus látószögükhöz.

A huszadik század első évtizedeiben az állam „tökéletesen szerves” területi egybetartozását megkérdőjelező komolyabb érv nem jelenhetett meg. A korszak földrajza szerint tehát államterünk megközelítette az „ideális”. Ezt a „kellemes”, az „önmagát geográfiailag is legitimáló” államalakulat-helyzetet rengette meg a trianoni döntés, hiszen a békeszerződés alapjaiban törte össze az állam területi formációját.

Ha volt is tehát az előző évtizedekben „valamiféle” holisztikus geográfia, azaz a magyar államtérben a nem magyar nyelvű lakosságot is egyenlő térformáló erőként számon tartó látens államnemzeti látószög, az 1918–1920-as években ennek „terhét” a magyar földrajz végleg letehetette.¹⁴ *Ettől kezdve a magyar földrajz a teljes tudományos erejével „A Magyar Űgyet” szolgálhatta, e fő célkitűzésének mindent, azaz kérdésfelvetéseit, az e kérdéseket megválaszolóló módszertani készletét és a kutatási eredményeként kapott teoretikus elgondolásait alárendelt.*¹⁵

Ennek az új szerepkörnek, elvárásnak az eredményeképpen a honi tértudomány is felsorakozott – mintegy „sorstudományként”¹⁶ – a magyarságtudományok közé. Habár a magyarságtudományok központi magját a néprajz mint a „hamisítatlan, gyökeres magyar kultúra” letéteményesét, a parasztságot vizsgáló tudomány képviselte,¹⁷ illetve a magyarságtudományok elsősorban társadalmi/kulturális diszciplínák együttesét jelentik, a két világháború közötti időszak honi geográfiáját is idesorolhatjuk. Hiszen a földrajz mindkét ága olyan érvrendszert dolgozott ki, amely a társadalomföldrajzi érvekkel (emberföldrajz) párhuzamosan *természettudományi szigorúsággal* (fizikai földrajz) igyekezett igazolni a magyar államtér és a magyar államhatárok sérthetetlenségét, *a magyar kultúrának szinte a természeti környezetbe való mély beágyazottságát*. Amint a magyarságtudományok a magyar nemzet „kulturális állapotának” válságából keresték a kiutat, úgy a geográfia a magyar kultúra szétesett léttérét igyekezett töretlen egységben láttatni, és e kultúra térkereteinek ismételt legitimációt szerezni:

„A geográfia egyben nemzeti és nemzetközi tudomány is; általános tudományos célkitűzései mellett vannak tisztán nemzeti feladatai is: a hazai föld tudományos feltárása és nemzet és ország egymással való mindennemű kapcsolatának megvilágítása, valamint a nemzeti műveltség tudományai közötti méltó hely betöltése”¹⁸

Ha egy kicsit tovább lépünk erről a pontról, akkor az is belátható, hogy ez a tudományos szerep egyre *meredekebb* elképzelések táptalajaként szolgálhatott.

¹⁴ Eszmetörténeti háttérként lásd Gyáni 2003: 60–81.

¹⁵ Az „új, magyar” földrajzi szemlélet elvi alappontjait lásd A Magyar Földrajzi Társaság szózata... 1918: 289–320.

¹⁶ Bibó István kifejezése. (Bibó 1986: 553.)

¹⁷ Kósa 1989: 198–210.

¹⁸ Fodor 2006.

A német szakirodalmat napra készen nyomon követő honi geográfia a Versailles-ban elszenvedett „sokk”-ra adott német válaszokat kettős értelemben látta. Egyrészt az ott született elképелéseket a magyar földrajz a Kárpát-medence viszonyaira honosította, másrészt pedig bátorítást is látott bennük: igen, a német példa nyomán jó úton járunk mi is akkor, ha így, a magyarság térszervező ereje alapján elemezzük a kialakult helyzetet.

Természetes, hogy ez „a térképzési folyamat” megteremtette a maga fogalmi és módszertani készletét is. A magyar politikai tér tájelméleti indoklására, a kettő – politika és táj – közötti szoros összefüggés bizonyítására a kor geográfusai számos természetföldrajzi érvt sorakoztattak fel.¹⁹ Sőt! Az egységes államtér jogossága a „jól látható” és alapvetőnek vélt domborzati és folyórendszer mellett a „mélyben” gyökerezik, azaz *földszerkezeti alapokon, a Tisián* (lásd alább) nyugszik.

Amint arról egy korábbi tanulmányban már írtam,²⁰ ha röviden kellene összegezni a magyar geográfia két világháború közötti látószögét, akkor azt a leginkább a következő mondatokkal adhatjuk vissza:

A honi geográfia az 1930-as évekre már nem kerülhette meg a határozott „tér szerkezeti állásfoglalást” a trianoni döntéssel kapcsolatban, azaz kénytelen volt saját viszonyát is megfogalmazni az előállt helyzethez. Ezt a földrajzi állásfoglalást úgy összegezhethetjük, hogy tulajdonképpen *nincs megváltozott állapot*. Semmilyen fizikai és/vagy emberföldrajzi ok nem indokolja a geográfia számára, hogy a kimetszett új államtérrel mint földrajzi egészről beszéljen. Ez a hozzáállás azt is jelenti, hogy („nekünk, a trianoni helyzettel szembesülő geográfusoknak”) *fordítva kell* gondolkodnunk:

Nem az új országot kell leírunk, térbeli folyamatait elemeznünk, hanem az előző állapot stabilitását, egységét kell további érvrendszerekkel és az előállt helyzet tarthatatlanságával bizonyítanunk. A földrajznak az a feladata, hogy egyszerűen „túlnézzen” a mai (kisszerű) állapoton, és ezzel párhuzamosan nagyobb geográfiai összefüggések nézőpontjából láttassa a terület és az állam megfeleltetését. Ne engedje tehát, hogy az állam a területében birtokot, és ne a néppel elválaszthatatlan egészét alkotó *testet* lásson.²¹ Ezért ad például Prinz Gyula a *Magyar föld, magyar faj* című többkötetes munka elején *Magyarország a földrajzban* címmel majd negyvenoldalas átfogó, a későbbiekben, önálló fejezetekben részletesen kifejtendő vázlatot a Kárpát-medence egységéről.²²

Ha végigtekintjük a kor földrajzi szakirodalmát, kirajzolódnak a *magyar nemzet- vagy államtér megszerkesztésének egyes szálai* annak a törekvésnek a következményeként, amely *szimbolikus* társadalmi jelenségekből igyekezett *reális* tereket fogalmazni. A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezte fel” a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját nemzeti tér” kiterjedését és

¹⁹ Lásd a kérdéshez számos idézettel a 9. jegyzetben már említett Hajdú-tanulmányokat.

²⁰ Keményfi 2006a: 418–438.

²¹ Nem szó szerinti idézet Prinzről: Prinz 1938: 360.

²² Prinz 1936: 15–63.

e tér határának fontosságát. *Megjelentek azok az érvrendszerek, amelyek igyekeztek a nép és a fizikai tér (természeti környezet) közötti kapcsolatot keresni, a kettő nehezen megfogható rejtélyes viszonyát (nép–tér) történeti távlatokba helyezve feloldani, elvitathatatlan képzetként felmutatni.* Ennek eredményeként a magyar tudományos rendszerben is feltűntek tehát a földrajzi mítoszok, avagy megszületett a „mitologikus geográfia”. A geográfiai mítoszok és a történeti legendák között azokban az ideákban van kapcsolat, amelyek a kulturális és/vagy társadalmi folyamatok és a környezet (tér) közötti összefüggésekre irányulnak. A fentebb már idézett schöpflini történeti mítosz-osztályozó rendszer pontjai²³ közül a földrajz elsődlegesen az adott nép (jelen esetben a magyar) történeti terének idealizálásban, mi több, szakralizálásában vett részt.

E geográfiai mítoszképzés eszközkészletének egyik központi eleme éppen egy olyan tényező, amely a földrajzban a legnehezebben értelmezhető, illetve térben leképezhető: *az idő*. Holott tudjuk: „Az idő a kartográfusok gondja.”²⁴ „A vonalak és a középpontok áthelyeződése, a megkonstruált és vitatott történelem mind összetettebben kényszerít rá az összefüggésteremtő olvasásra.”²⁵ Mennyiben vagyunk tehát képesek a történelmet földrajzzá lényegíteni? A két fogalom összetartozik az instabilitás jelölésében.

Az idő térképi megjelenítése (vizualizálása) a mai napig megoldatlan feladata maradt a kartográfiának.²⁶ Napjaink posztmodern geográfiája igyekszik e problémát a térképek értelmezésének új filozófiai alapokra való helyezésével megoldani. A kettős arculat – személy és funkció – viszonyrendszerben tekint ez a megközelítés *retorikai szöveggént* is a térképre, hiszen a térkép egyrészt a szerkesztője értékrendjét, álláspontját tükrözi, másrészt a térképnek nemcsak az alkotója, hanem a tőle független, esetleg általa meg sem célzott működése is meghatározza e „szöveg” olvasatát.²⁷ Jóllehet a térképek textuális megközelítése az alapvető kvantitatív jellegüknél fogva igen korlátozott²⁸, a „térkép mint szöveg”-elv mégis hasznos tekintést nyújthat a térkép *kódolt* jelentésbeli rétegeibe. A nyomtatott képi információ is részben a szavaktól függ,²⁹ tehát a térkép ugyanúgy „rászorul” az ábrázolás hagyományait, a szerző őszinteségét, objektivitását, a térkép mögött „kialakult” konszenzust demisztifikáló, a szerkesztés kontextusát, célját, értelmét kritika alá vevő olvasatra, mint az irodalmi, filozófiai vagy tudományos szövegek.

²³ A pontok röviden Romsics (2005: 21) nyomán: 1. egy-egy meghatározott terület idealizálása; 2. a szenvedő és szenvedésével önmagát és másokat is megmentő-megváltó nép topozsja; 3. egy-egy népet sújtó különleges szörnyűségek kollektív tapasztalatán alapuló mitológia; 4. a kiválasztottság tudata; 5. a katonai kiválóság túlhangsúlyozása; 6. az újjászületés és a megújulás mítoszai; 7. származás, elsőség legendái; 8. a közös származás és rokonság feltételezésén alapuló csoporttudat pozitív és negatív előítéletei.

²⁴ Velikić nyomán idézi Faragó 2005: 37.

²⁵ Faragó 2005: 37.

²⁶ Großser 2007: 75–90.

²⁷ Mező 2006: 275–289.

²⁸ Horányi 2006: 44–45.

²⁹ Gombrich 2003: 97.

A huszadik század első felének honi földrajza *megfordította* az ok-okozati összefüggéseket. Nem a térben/területen zajló események időbeli változásáról beszélt, hanem a tér *alapján* beszélt a „csak így végbemehetett” időbeli folyamatokról! A térkeretek *tartósságával, állandóságával*, azaz „az idő legitimál” elvvel igyekezett tehát bizonyítani a benne zajló társadalmi/kulturális folyamatok tökéletességét, ideális voltát. Ám *éppen ez* a megközelítés a teremtésmítoszok időszerkezetének is *alapvető* sajátossága! Hiszen a mitikus időstruktúrában „az »előtte« területe mindannak, ami »utána« lett, őskora és forrása.”³⁰ Az empirikus időt meghatározzák a kezdeti vagy előidőben lezajlott események, mivel „a mitikus múlt azonban nem egyszerűen régmúlt kor, hanem a teremtés különleges kora [...]”³¹

Az alapvetően téves „időbeli tartósság által megszerkesztett térben meghatározott folyamat” elve a Trianon utáni magyar geográfiában több elmélet megfogalmazásában érvényesült. A honi földrajz a volt államtér egybetartozásának bizonyítására mind a történeti, mind a *geológiai* (!) időperspektívát alkalmazta.

Időtávlatok a földrajzi mítoszokban

Történelmi idő évszázadok, maximum évezredek	A földtörténeti (geológiai) és történelmi idő összemosása évmilliók, sőt évszázmilliók „teremtett környezet”
Elsődlegesen munka- (pl. termelési) és emberföldrajzi (pl. etnikai, kulturális, közlekedési, települési) térfolyamatok idealizálása	– államterületi kérdések: geológiai alap, relief – tájbeosztás egyenlő államterület elv: relief – néplélek: éghajlat – kultúrateremtő erő: folyóhálózat – „természeti táj, csillagászati kép, talajvíz stb. nemzeti kultúrát/államot szül” elve

A történelmi időben zajló idealizált térfolyamatokra hadd említsem példaként a múlt század első felében, főként a békedöntések körüli években zajló „etnikai kartográfiai harcot”, melyben a legváltozatosabb statisztikai idősorokkal, ábrázolási módszerekkel (például a méretarány, a színek megválasztásával) igyekeztek Közép-Európa átszabott és újonnan született nemzetállamai saját érdekeiket megjeleníteni, etnikai térfolyamataikat történeti távlatokkal legitimálni.³² Mivel ezek az ideák a történelmi időben, azaz az emberi jelenlét idején belül maradnak, módszertani készletük, adatbázisuk, céljuk alapján értelmezhetők, behatárolhatók. Sokkal komolyabb geofilozófiai problémát vet fel viszont a *földtörténeti időtávlatnak és a történelmi folyamatoknak az összemosása*. Ez az a pont, ahol a földrajztudomány átmenetisége, azaz kettős, természet- és társadalomtudományi jellegének gyengesége, támadhatósága kiütöközik. Hiszen ezekben az elgondolásokban a kor földrajza, a fizikai földrajzi viszonyokra és az emberföldrajzi

³⁰ Meletyinszkij 1985: 221.

³¹ Meletyinszkij 1985: 222.

³² A terület jól feltárt lásd pl. Kocsis 1996: 167–180; Keményfi 2004.

(alapvetően tehát társadalmi) folyamatokra irányuló szükségképpen *eltérő* tudományos gyakorlatot vegyítette. *Ebből a kettős, meghasonlott szemléletből egyenesen következnek a téves geofilozófiai ideák, és táptalajt szolgáltatnak a földtörténetben gyökerező mítoszteremtésnek.*

Társadalmi jelenségek értelmezése, természettudományi alapokon nem más, mint – profán szóhasználattal – „fából vaskarika” készítése. A 19. század végének tudományfilozófiája ugyanis már pontosan tisztázta a természettudományok és a szellemtudományok egymáshoz való viszonyát. A természettudományok minden korábbi várakozást meghaladó fejlődésének bölcséleti értékű magyarázata iránti igény eredménye volt a 19. század utolsó harmadára kibontakozó neokantianus irányzat. Az a kulcskérdés, nevezetesen, hogy lehetséges-e objektív társadalomtudomány, a neokantianusok által felvetett és alaposan körüljárt téma:

„A 19. század utolsó harmadában a német filozófia egyik kiemelkedő törekvése volt a szellemtudományok tudomány-paradigmájának pontosítása. Felismerésük, mely szerint a tárgykijelölés, valamint a módszertan a szellemtudományok esetében radikálisan eltér a természettudományok gyakorlatától, szisztematikus kimunkálásra szorult. A szellem (*Geist*) fogalma a hegeli szubjektív idealizmus hagyományainak követésére és részben meghaladására utal, amennyiben a szellemtudományok tárgyát mindig reflektált kognitív tartalomként határozza meg és elkülöníti a természettudományok objektív törvényszerűségekre épülő tárgykijelölési eljárásától. Wilhelm Windelband [...] megfogalmazta,³³ hogy egy tárgy vizsgálatakor a kutató két egymással szembeállítható stratégiai pozíciót foglalhat el. A *nomotetikus* szemlélet, azaz egy tárgyra jellemző törvényszerűségek megállapítását célzó kutatói magatartás mellett létezik az *idiografikus* beállítódás, a tárgy partikuláris különeműségét megalapozó tulajdonságainak leírására irányuló kísérlet.”³⁴

Azaz a természettudományok az egyetemes mozgástörvényekre, a természeti események osztályozási rendszereire és ez utóbbiak kísérletekkel igazolható, reprodukálható megértésére irányuló útját nem lehet társadalmi/kulturális *egyedi* helyzetek elemzésére alkalmazni. A bádeni iskola a szellemtudományok tárgyát tehát mindig *reflektált, állandóan változó* tartalomként határozta meg és elkülönítette a természettudományok *objektív törvényszerűségekre* épülő tárgykijelölési eljárásától. *Nem lehet tehát a kétféle megközelítést és kutatási gyakorlatot összemosni.*

El kell tehát döntenie a geográfusnak, hogy mit kutat: társadalmi vagy természeti térfolyamatokat, környezetet. Ha ez a döntés megszületett, ehhez az elhatározáshoz kell igazítania a kutatási nyelvet. Geofizikai alakulás, domborzati, éghajlati változások nyelve a szigorú természettudományi elveken alapuló matematika, ha viszont nemzetek, államok, etnikumok, kultúrák térszerkezeit

³³ Wilhelm Windelband (1848–1915) e tárgyban híressé vált rektori székfoglaló előadásának teljes szövegét lásd http://www.fh-augsburg.de/~harsch/germanica/Chronologie/19Jh/Windelband/win_re

³⁴ Biczó 2004: 145–160. Lásd még Ullmann 2007: 991–993.

elemzi a földrajzkutató, akkor a társadalomtudományi kutatási gyakorlathoz és a filozófia nyelvéhez kell nyúlnia. Ez az elvárt magatartási mód azt jelenti, hogyha például a komplex, természeti és társadalmi folyamatok által alakított tájat kutatjuk, akkor a geográfusnak mindig figyelemmel kell lennie arra, hogy a táj mely vetületét vizsgálja. Társadalomtörténeti tájfolyamatok eredményének (pl. antropogén felszínformák, csatahelyek, várostérszínek) értelmezésére legkülönbözőbb levéltári forrásokat, építész-történeti adatokat használhat. *Ha azonban ezt a megközelítésbeli szakadékot nem vesszük figyelembe, akkor a két kutatási praxis együttes látószöge a teremtésmítoszok megalkotásának tipikus táptalaját adja.* Az empirikus vagy történelmi folyó idő ugyanis nem tud mit kezdeni a természeti folyamatok roppant koraival, *csak* a fizikai törvényeknek engedelmeskedő geológiai formálódás eredményeként kialakult földméli és földfelszíni alakzatokkal. Azaz, ha mai és/vagy történelmi eseményeket igyekszünk e morfológiai jelenségekkel magyarázni, ok-okozati összefüggést megállapítani, akkor *szükségképpen át kellene lépniünk* egy másik idősíkbá.³⁵ Ám mivel ebben az esetben *sem* tudnánk világos kauzális kapcsolatot létesíteni az „itt és most” létünk és természeti környezetünk alakulásának százmillió évei között – hogyan is lehetne társadalomtudományi értelmezési rendszerünk arra a korra, amelyben még nem volt semmiféle emberi/társadalmi jelenlét³⁶ –, az összefüggés megtalálására csak egy lehetőség marad: *a „teremtett tér” tanának elfogadása.* „Ekkor már beszélhetünk” az empirikus időhorizontunktól távoli, „idők kezdetén” a MI (jelen esetben a magyar) történelmünk számára megalkotott térszínről, földtani alapokról, folyóhálózatról, hiszen eredetmagyarázatunk már kiragad minket az emberi, azaz a saját történelmi időnkéből és „átrepít” bennünket a Nagy (szakrális) Időbe.³⁷ Azaz földrajzi környezetünket megalkotó események *szükségszerűen* határozták meg történeti földrajzi folyamatainkat, illetve alakították ilyenéné térszerkezetünket: „Tegyük fel továbbá, hogy a természeti törvények léteznek, akár valami hipotetikus értelemben, akár abszolút vagy viszonylagos realitás értelmében. A mitikus tudat szempontjából *ezek szintén a felsőbb erők megnyilvánulásai.*”³⁸ Prinz Gyula „a Kárpát-medence mint egységes államtérnek teremtett föld”-elvet *szó szerint* ki is mondja a Trianon előtti országterülettel kapcsolatban: „Az Erdélyi-havasok ellenben egyetlen testű, nagy tömör fal [...] az Úr (sic!) is határnak teremette.”³⁹

³⁵ A fenti gondolatmenetet a kivételek természetesen árnyalják, azaz a mortenseni „kvázitermészetes” felszínformálódás (emberi tevékenység által beindított természeti folyamatok), illetve a történeti időben lezajló gyors lefolyású morfogén események (pl. hegycsuszamlások), ám ezek a folyamatok a geográfia természeti környezetbe ágyazott államföldrajzi elképzeléseit nem változtatják meg.

³⁶ Hiszen Kant felismerése szerint „A tér és az idő nem dolgok, hanem »rendek«; csak »emberi álláspontokról« beszélhetünk róluk; képzetünk pedig »a priori« – avagy »tisztá« – szemlélet.” Idézi: Tengelyi 1995: 95.

³⁷ Nem szó szerinti idézet: Eliade 1997: 72.

³⁸ Loszev 2000: 216 (kiemelés az eredetiben), részletesen: 210–223. Lásd háttérként: Regéczi 2002: 319–321; Lévi-Strauss 2001: I. 164–183.

³⁹ Prinz 1936: 30.

Jóllehet a kor honi tudományfilozófiájában is megjelent a társadalmi/kulturális, illetve a természeti folyamatok eltérő ismeretelméletének a kérdése, mi több, éppen a *Földrajzi Közlemények* lapjain már 1917-ben megjelent a geográfia tárgyát, és ezáltal a szellemtudományokhoz való viszonyát meghatározni kívánó írás,⁴⁰ a honi földrajzot ez a gondolat nem érintette meg. A természet- és a szellemtudományi vizsgálati szemlélet összekeveredése – inkább el nem különülése – a huszadik század első felének honi geográfiájában a filozófiai ismeretek hiányán kívül abból is adódott, hogy a korszakban a geográfia ágazati (differenciált metodikai készlettel, elméleti hálókkal rendelkező ember- és fizikai földrajzi) elkülönülése még nem teljesen zajlott le. *Ugyanazok* a kutatók voltak még képesek magas szintű természeti földrajzot művelni, akik emberföldrajzi vizsgálatokat is végeztek, sőt kötetnyi terjedelmekben szintetizáltak (pl. Prinz Gyula, Cholnoky Jenő). Ebből a holisztikus geográfiából természetes módon, szinte kódolva következtek a tudományági át- illetve félrecsúsítások, tévedések.⁴¹ Sőt, Prinz Gyula meg is fogalmazta a földtani- és a társadalmi időhorizontok között meglévő ok-okozati kapcsolatot. A geológiai és a történelmi idő együttkezelése nem tévedés, hanem a földrajz számára *szükséges* vizsgálati út!

„De a földtan hozzászoktat bennünket és az emberiséggel foglalkozó tudományokat, hogy ne törődjünk velük. Képzletben is alig elérhető időtartamokat, évmennyiségeket hallottunk a földtanból, s ebből azt következtettük, hogy még ezeréves államaink és népeink életét sem befolyásolják a nagy ciklusok. Meg kell győződnünk arról, hogy ez *tévedés*. Ezek a ciklusok hatalmas tényezői már az évszázadoknak is.”⁴²

A honi földrajz fő áramlata tehát Friedrich Ratzel determinizmusában látta meg azt a gondolatot, amely a gyakorlatban az ideális államtér számára „megadott” természeti környezet teljes kitöltésével valósulhat meg. Ratzel az elméletalkotásban az emberi társadalmak és a természeti környezett együttes vizsgálatára helyezte a hangsúlyt. A német geográfus annak a meggyőződésének adott hangot, hogy az emberi tevékenység és az emberi szervezeti formák a környezet által meghatározottak. Determinista nézete rányomta bélyegét későbbi műveire is. A politikai földrajzról (1897) írt művében kifejti, hogy az államok Földön elfoglalt *helyzete* (Lage) meghatározza az adott ország politikai erejét, szerepét. Ratzel elméletének másik pillére a kultúra/nemzet alkatának földrajzi megszabottsága.⁴³ (Nem véletlen, hogy Ratzel egyes téziseit, tévedéseit a tudományos rendszeréből

⁴⁰ Lásd Fitos 1993. Fitos Vilmos (1875–1955) az, aki már 1917-ben a néprajz/földrajz kapcsolattartól például egyértelműen kimondta: „Az ethnológia [...] lélektani tudomány, amely kizárólag az emberrel foglalkozik s a rajta kívüli fizikai környezetet csak mint pszichológiailag magyarázható hatásoknak forrását veszi figyelembe [...] Más lesz tehát az embernek környezetébe való geográfiai és más annak ethnológiai beállítása.” (Fitos 1917: 362–392.)

⁴¹ Fodor 2006.

⁴² Prinz 1936: 46. (Kiemelés tőlem – K. R.)

⁴³ Az elv részletes bemutatását lásd Ratzel 1898; Ratzel: 1999: 162–234. – A magyarországi határsáról: Hajdú 1998: 93–104; továbbá: Pataki 1999: 159–161.

kiragadva a 20. század első felének német államférfiai és geopolitikusai a gyakorlati politikai célok szolgálatába állították.⁴⁴)

Azonban a Charles Darwint, Herbert Spencert hivatkozó Ratzel tételeiben nem valamiféle Abszolútum által teremtett felszín, hanem az evolúció törvényszerűségeinek megfelelően fejlődött („teremtődött”) környezet és ennek megfelelően alakuló államtér szerepel. Ebben az ideában tehát maga a természet az organikus államszervező. Jóllehet a modern magyar nemzetszerveződési út a 19. század végén, 20. század elején a liberális elveket fokozatosan feladta, és a magyar politikai elit egyre inkább a „német típusú” nemzetépítési szempontokat tartott szem előtt,⁴⁵ ám az egységes államtérnek történelmünkben – szemben a német nyelvterület regionális (pl. választófejedelmi, tartományi) tagoltságával, belső határaival – mindig *megkülönböztetett* szerepe volt. A „Szent István” ezer éves országának mint „Szakrális Egésznek”⁴⁶ a gondolata 1920 után különösen felerősödött.⁴⁷ Azaz a honi tudományos életben az államtér eredetképzetében nemcsak a ratzeli „a természet Magyarországot a teljes organikus korreláció által egységes élettartományként teremtette meg”⁴⁸ elve volt jelen, hanem az az idea is, hogy „valami több”, „valami Nagyobb Erő” működött közre a magyar nemzet természeti terének kialakításában. Maga a kor magyar geográfiaja is érzékeltette az államtér felfogásával kapcsolatban a német és a magyar földrajz „lelkületi” és szemléleti különbségét:

„A finn-ugor vérséget beszívta a föld. De itt maradt nyelv, s ennek megmaradásában az élettér hatása nagyszerűen jut felszínre. Ratzeli elméletből kiindulva téves az út, mely nyelvnemzet elterjedéséhez akar életteret idomítani [...]. De ezt némi biztonsággal tehetjük ott, ahol a nyelvelterjedés természetes földrajzi téregységhez idomult. [...] A magyarság elterülése az élettér lapos tányérján [...] az élettér tömörségét bizonyítja. [...] Tovább menve, a szentistváni állameszme [...] lényegében más társadalmi élet és szerkezet [...] a sokra képes [...] kirobbanó lendület mind külön élettér jelenlétére vallanak. Nem arra, hogy mindezekhez keresni kell életterük határait, hanem arra, hogy mindezeket természetes fejlődésben sajátos külön magyar élettér szülte.”⁴⁹

Ez a szemléleti különbség abból is adódik, hogy az egységes német állam természetföldrajzi megszervezése, fogalmazzunk inkább így, fizikai földrajzi bizonyítékrendszerének kidolgozása, közel sem támaszkodhatott olyan egyértelműnek tűnő és egzaktt pillérre, mint a magyar államteret övező hegykoszorú (például éppen a legkényesebb keleti német határoknak kellett valamilyen „természet

⁴⁴ Lásd például azt a tanulmánykötetet, amelyet Karl Haushofer geopolitikai prekonceptióval állított össze az akkori német érdekek alátámasztására a jóval korábbi Ratzeli életműből. (Ratzel 1941.)

⁴⁵ Lásd ehhez Szarka 1998.

⁴⁶ Helyek, terek szakrális kiemelésének folyamatairól, típusairól lásd Anttonen 1994; uő. 1999: 9–22 és 2000: 271–282; Bartha 1995: 11–24.

⁴⁷ Részletesen lásd Zeidler 2001 és 2002.

⁴⁸ Prinz 1938: 373.

⁴⁹ Prinz 1942: 128–130.

adta építmény”).⁵⁰ Korabeli terminussal élve tehát a németységnek a térszínre nagy befolyást kellett gyakorolnia, hogy azt (táji, állami szervezettségben) a magáénak vallhassa. Ezzel ellentétben a magyarságnak erre az erőfeszítésre nincs szüksége, az alkatával inkább simul az adott (már meglévő, vagy „adatott” *ideális*) tájhoz:⁵¹

„Elvitathatatlan tény tehát, hogy a csupán két kapuval bíró, de egyébként úgyszólván hézagtalan hegyláncok falaival alkotott medencecsoport természetformálta egy testet, egy épületet alkot. Nem a beléje költözött népek határozták meg ennek az épületnek méreteit szállásterületeikkel. A földrajzban mindentől függetlenül jut kifejezésre Európa szívében egy tekintélyes természeti épület domborzata. Olyan ez az épület, mint egy óriási avargyűrű, melynek tojásdad alakja nyolcszáz kilométer hosszú és ötszáz kilométer széles. *Még a Holdnak távlatából is élesek az ország természeti épületeinek körvonalai* (sic!). Semmi sem természetesebb, mint az, hogy az élet alkalmazkodott az épülethez, s benne külön otthonot talált, benne sajátossá lett.”⁵²

A földrajzi mítoszok tulajdonképpen nemzetünk otthonosságát szolgálták, és azt, hogy a magyarság államtere nem maradhat a trianoni állapotban, hiszen a nemzet életének minden fontos eseménye az ősi kozmikus erők által kialakított földrajzi környezetben zajlott le. A mítoszok a léttérünk tökéletességét tanítják, azaz a tökéleteset a természetben és *ezáltal* tökéletességet a társadalmi térfolyamatokban.⁵³

Természetesen nem lehet a mai kor mércéjével és értelmi-érzelmi világának szűrőjén át nézni a majd háromnegyed évszázada született tudományos elméleteket, fogalmakat. Az egykori elképzelések pontos értelmezéséhez átfogó eszmétörténeti kép felvázolására – például a korszak földrajzi vitáinak, kutatási témáinak, a geográfusok személyes motivációinak,⁵⁴ szakmai kritikáinak értékelésén keresztül – lenne szükség. Annyit azonban a jelen tanulmány keretei között is ki kell emelnünk, hogy a földrajz államtér-elképzelései a korszak tudományosságának általános vélekedését tükrözték. A magabiztosságát visszaszerző magyar földrajz a harmincas évek második felére egyre határozottabban ismét Magyarország geopolitikai helyzetéről, léttéréről beszélt.⁵⁵ Sőt! A földrajz a magyarság felé éppen az első bécsi döntésben játszott szerepével sikerüzenetet is küldött, hiszen a politikai és geográfus Teleki Pál vezetése alatt álló Államtudományi Intézet etnikai térképei, adatbázisai alapján megvalósult „etnikai egyenlő államhatár”-elv szinte maradéktalanul érvényesült a határozatban.⁵⁶ Azaz a földrajz („végre”) mintegy be tudta társadalmi szerepét hasznosan tölteni, és képes volt legitimálni a harmin-

⁵⁰ A német geográfia államtér-elképzeléseit, illetve a két világháború közötti időszak és a nemzeti-szocializmus német földrajzáinak bemutatását, mítoszainak kritikai elemzését lásd Schultz 1980, 2007: 13–37; Jünger–Pfromm–Schulze–Göbel 1989; Heske 1988. Szintézisként: Rössler 1990.

⁵¹ Prinz 1938: 421.

⁵² Prinz 1936: 16–17. (Kiemelés tőlem – K. R.)

⁵³ Polányi 1992: 253.

⁵⁴ Lásd pl. Hajdú 2000: 224–233.

⁵⁵ Lackó 1981: 298–340.

⁵⁶ Részletesen lásd Rónai 1989.

cas évek végén egyre karakterisztikusabban (lásd *Magyar föld, magyar faj* című munka köteteit) kifejtett államföldrajzi elképzeléseit. Az „eredmények” ellenére továbbra is igaz, hogy a földrajzunk állam, illetve nemzetter konstrukciói már a korban is kiestek a tudományos gondolkodás értelmezési tartományából.

Éppen ezért látom a *mai (!)* társadalomföldrajzban ismét felbukkanó pszeudotudományos gondolatokat igen veszélyesnek, történeti tájak, és e tájakban lezajló folyamatok természetföldrajzi alapú legitimációit az ezoterikus szférába vezető hamis útnak. Hadd említsem meg itt negatív példaként e tendenciára a magyar nyelvű földrajztudomány *egészét (!)* reprezentáló nagy lélegzetű konferenciák harmadik alkalmát összegző, az MTA FKI által jegyzett kiadványban megjelent írást, amely a Kárpát-medence vízrajzában *geometriai teremtett rendet* és ráépülő társadalmi szervezetet látat, hiszen:

„[...] A Duna legkülönlegesebb szakasza a Pilist és a Visegrádi-hegységet szív alakban ölelő Esztergom-Budapest szakasz. A megszerkesztett rendszer Origója, ennek a szív alakzatnak a közepében helyezkedik el. Érdekes egybeesés, hogy a Duna szív alakot formáz, miközben a Pilisben található a Föld *szív csakrájának* nevezett kisugárzási pontja, amire a Dobogó elnevezés is utal. A Pilis jó működéséhez, bizonyára a Duna víztömege is jótékonyan járul hozzá, amely ráadásul rajzolatával árulkodik arról, hogy a *lelkiséget* erősíti [...] Megállapítottuk, hogy az egyiptomi geometriai összefüggérendszer a Kárpát-medence egyes részeire is alkalmazható, illetve mindkét helyszínen ráleltünk egy vízre utaló jellegzetes alakzatra, melyet a műholdas felvételek mutatnak. A feltárt összefüggések arra engednek következtetni, hogy a vízrajzunkban valamiféle *tudatosság* nyomai fedezhetők fel.”⁵⁷

Szakmánk *felelőssége*, hogy ilyen írások *ne* jelenhessenek meg. Ezeket a „tanulmányokat” az önmagát egyre egzaktabb tudományként definiáló, a „kemény” adatok feldolgozását matematikai és közgazdasági apparátusok segítségével értelmező, téranalízist szolgáló algebrai konstrukciókkal dolgozó társadalomföldrajznak ki kellene gyomlálnia. Ne virágozzék minden virág! A tudományfilozófia pontosan bemutatta azt az utat, amelyen az asztrológia egykori „szigorú tudományból” folklórrá vált.⁵⁸ Csillagképek térvetületeivel,⁵⁹ a „magyar ég, magyar talaj-, folyóvíz és magyar táj” összefüggéseiről vallott nézetek mint szimpla folklórlenségek összegyűjtésével már csupán a szellemi néprajz foglalkozik.

⁵⁷ Burucs 2006. (Kiemelések tőlem – K. R.) Itt köszönöm meg Ilyés Zoltán e tanulmányomhoz nyújtott segítségét, gondos lektori munkáját, és azt, hogy gyűjti nekem az ehhez hasonló, azaz tudományosan jegyzett kiadványokban (!) megjelenő ezoterikus írásokat.

⁵⁸ A kérdésről éppen a politikai mítoszokkal kapcsolatban lásd Cassirer 1997: 47–48.

⁵⁹ Toroczkoí Wigand 1914: 270–285.

FÖLDTÖRTÉNETI IDŐBŐL TÖRTÉNELMI KÉPZETEK

A geográfiai mítoszok elemzésénél a történeti földrajz alatt az egykori természeti táj történeti rekonstrukcióját érthetjük és így a táj valamikori történeti folyamatokat *indukáló* szerepéről beszélhetünk.⁶⁰ Ebben az összefüggésben értelmezhetők a történeti földrajz részterületeként a magyar politikai/nemzeti tér tájelméleti indokhálójának szálai. Terjedelmi korlátok miatt csupán utalnék a fenti táblázatban jelzett pontokra. Ide sorolható az államhatár-tartósság mitikus elképzelése, a „természeti tájbeosztás egyenlő államtér”-elv érvényesítése, illetve a Tisia-masszívum ideája.⁶¹ Ám a korszak földrajza maguknak a nemzeti/történelmi mítoszoknak is egzakt, államföldrajzi szerepet tulajdonított,⁶² azaz a mai szemmel nem kérhetjük számon az államteret legitimáló elképzeléseket a két világháború közötti időszak geográfiáján. *Ezek az ideák is felvállaltan hozzátartoztak a korszak földrajzi gondolkodásához.* Éppen ezért csupán azt tehetjük, hogy egyrészt megfelelő távolságtartással leírjuk az elképzelést, másrészt kellő körültekintéssel megpróbáljuk feltárni azokat a mozgatórugókat, amelyek az adott kutatót, adott történelmi időben elvezették az elmélet megfogalmazásához.

A „magyar Mezopotámia”

Amint arról fentebb már szóltam, az 1930-as évek közepére a honi földrajz-tudomány számára a békedöntés óta elegendő idő telt el ahhoz, hogy kidolgozza érvrendszerét a trianoni döntés geográfiai hatásának tudományos elutasítására, tarthatatlanságára. A földrajzi válasz-szintézis (*Magyar föld, magyar faj*) három kötete elegendő helyet biztosított a Kárpát-medence egységét hirdető bizonyítékok kidolgozására. A sorozat harmadik kötetében Prinz Gyula majd félezer oldalon elemzi a magyar államtér természet- és történeti földrajzi szerveződését, változatlanosságát. Az emberföldrajzi érvek mellett, mintegy ezek alapjául a medence fizikai geográfiai környezetét mutatja be részletesen. Az egységes geológiai, éghajlati, morfológiai bizonyítékrendben kapott helyet a Kárpát-medence folyóhálózatának államtér-szervező ereje, hatása. Prinz a témakör (államtér–folyórendszer összefüggés) kidolgozásakor az első kötetben a Kárpát-medence folyójárását bemutató Cholnoky Jenő tollából származó, alapvetően fizikai földrajzi összegzésre támaszkodhatott. A nemzetközi szakirodalmat is olvasó Prinz elképzelései alapvetően a német tudományosságban publikált álláspontokra támaszkodnak. Prinz nem csupán a jegyzetapparátusban jelzi a forrásmunkákat, hanem egy-egy lényeges, hangsúlyos gondolat átvételénél a törzsszövegben is utal a hivatkozott

⁶⁰ Lásd ezt a megközelítést összegzően: Jäger 1969; Ilyés 2001. Az angolszász, társadalomtörténeti orientációjú kutatásokról lásd Tímár 2003: 341–370.

⁶¹ Az államhatár-tartósság mítoszaról: Keményfi 2006b: 325–329. A természeti tájbeosztás államföldrajzi jellegéről: Keményfi 2006c: 28–31; a Tisiáról Keményfi 2006a: 418–438.

⁶² Prinz 1942: 151–154.

tanulmányra, könyvre. Prinz azt is mindig jelzi, hogy milyen módon ültette át a magyar viszonyokra az adott német elképzelést, illetve sok esetben el is utasít német gondolatokat, vagy mint eleve használhatatlan teóriákat, vagy pedig úgy, hogy azok a magyarság térbeli jelenségeire nem alkalmazhatók.⁶³

A folyórendszer mint külső államszervező tényező

Ratzel organikus államtanában a folyóhálózat és a hozzákapcsolódó vízgyűjtő terület egyik alappillérként szerepel. A folyamrendszer meghatározó államszervező erővel rendelkezik.⁶⁴ Amint arra már fentebb utaltam, Ratzel tételének ezen államszervező természeti szálára a német geográfiának „különösen szüksége” volt az egységes német államterület jogosságának fizikai földrajzi legitimációjához, hiszen az északi tengerrel, a nyugati és déli egyértelmű hegykerettel ellentétben a keleti természetföldrajzi határvonalat csak valamely folyó jelölheti egyértelműen ki. *Az a kérdés viszont, hogy ennek a szerepnek melyik folyó felel meg, alapvető jelentőségűvé vált a geográfiában még a második világháború után is,*⁶⁵ hiszen a 19. század második felében létrejött fiatal német egység államterét az első világháborút lezáró békeszerződés megtörte, a második világháborút követő pedig tovább csökkentette. A versailles-i sokkra adott német földrajzi válaszokban egyre inkább felértékelődött a folyóhálózat (vélt) államterületet szervező ereje.⁶⁶ Átütő sikerrel mutatta be a 20. század első felének német földrajza a folyórendszerek és állami térformációk, mi több, irányítási jellegek között fennálló összefüggéseket. A geográfusok a folyamok alapján térképre vetített rajzolatokkal értelmezték a németiség *egyedi* helyzetét Európában. A koncepció pontosan meg tudta mutatni, hogy a tájalkotó geofaktorok (például relief, talaj, éghajlat) sorában a német karaktert, történelmi múltat és jelent milyen módon határozta/határozza meg a folyóhálózat is. Franciaországban, Oroszországban, Nagy-Britanniában központi irányítású államteret szervezett a centrális folyórend.

Ezzel szemben Németországot *nem* lehet központi államszervezetté építeni. A tartományi megosztottság hosszú évszázados történelmi sajátossága a nyelvterületnek. Párhuzamosan létező, *egyenlő rangú* terekből épül fel az állam. Ezt támasztja alá a folyórendszer is, hiszen a déli, az északi és a kelet-porosországi államrészek között nincs folyóvízi kapcsolat! E vízgyűjtőterületeket csak mesterséges összekötő csatornákkal lehet egységes államtérre (Konvergenzraum) emelni.

⁶³ Prinz 1938: 469–475. Jóllehet Prinzet túlzott német elkötelezettséggel vádolták (Prinz 1943: 278–288), a fenti szellemben Prinz erősen megsúrta és kritikával illette a germán geopolitikai elképzeléseket is. Határozottan elvetette például a német vezetésű Közép-Európa koncepciót is. Úgy fogalmaznék, hogy amit a magyar ügy érdekében hasznosnak ítélt, azokat a térkoncepciókat átvette a német nyelvterület geográfiájától és a honi viszonyokra formálta át, de amelyek megítélése szerint akár a magyar „létteret” is fenyegető veszélyt rejtettek magukban, azokat igen határozottan elvetette.

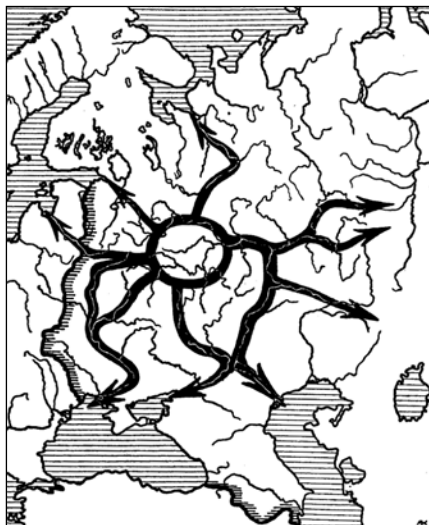
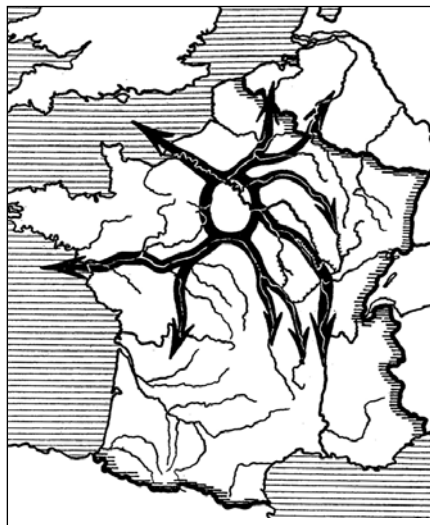
⁶⁴ Ratzel 1896; uő. 1909: 169–204.

⁶⁵ Elba-Odera-Neisse-Visztula kérdéskörére, kartográfiai megjelenítésére: Lotz 2007: 67–73.

⁶⁶ Schultzs 2007: 22–23.

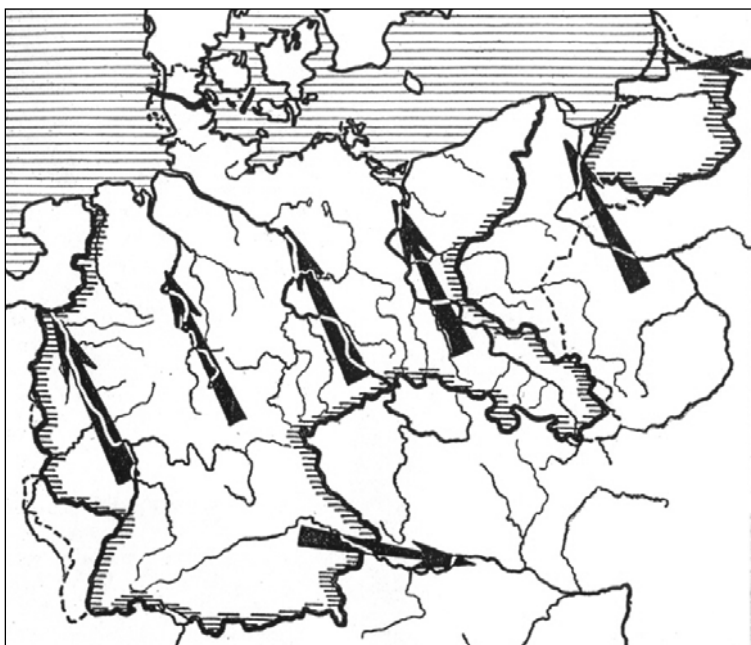
1a–c. ábra

A francia, az orosz és a brit centralizmust segítő folyóhálózat
 (Obst 1925: 29, 31–32.)

2. ábra

*A németországi folyórendszer mint akadály a német centralizmus előtt
(Obst 1928: 33.)*

Ám ennek a rendszernek van egy nagyon fontos következménye. A decentralizmus – ellentétben a központtal bíró népekkel – sokszínű német kultúrát hozott létre az államtérben. Nincs kiemelt központ, *nincs* tehát német *periféria* sem! A versailles-i német államtér újraszervezésénél a politikai elitnek erre a természetföldrajzi karakterrel legitimált jellegzetességre figyelemmel kell lennie.⁶⁷ Ez a gondolat már tulajdonképpen a „mezopotamikus”-ideát is magában rejti. Jóllehet a tanulmány – mintegy felépítményként – kitér az államtér gazdasági, közlekedési viszonyaira is, a német *kultúrát* alapvetően a folyórendszerek *eredményének* tartja. Nagy, egymástól független folyamok, vízgyűjtő területek változatos, de *egyenletes (magas) színvonalú* mintázatra alakították a német kultúrteret.

Ha egymás után kézbe vesszük a két világháború közötti időszak bármely nagyobb lélegzetű magyar geográfiai összegzését, az az érzésünk, mintha ugyanannak a könyvsorozatnak a következő darabját olvasnánk. Habár a szerzők természetesen mások, ám a földrajzi gondolkodás teljesen egylényegű volt. A természeti és államtér összefüggésének kérdését az elmúlt évtizedek földrajzi tudománytörténete számos idézetre támaszkodva már alaposan feldolgozta.⁶⁸

⁶⁷ Obst 1928: 27–40.

⁶⁸ Lásd a 9. lábjegyzetet, illetve tipikus példaként Cholnoky 1929, 1937.

Az egységes, államtérnek „teremtett” természetföldrajzi környezetnek alapszájai között szerepel a Kárpát-medence vízhálózata is:

„A medencék közül a magyar a legnagyobb. A Kárpátok főélei mentén a domborzat világosan meghatározza a vízválasztót. [...] minden folyó a medencén belül egyesül a Dunával [...] Az északi centripetális (központ felé törekvő); súlypontja az Alföld, minden folyó és forgalom ide lejt, ide folyik. [...] Mindebből szükségszerűen következik, hogy a központi és a peremi tájak szoros gazdasági symbiosisban élnek és népeik politikailag is egymásra utaltak”⁶⁹

Ezt az álláspontot számos, hasonló szemléletű idézettel lehetne gazdagítani, hiszen a korszak általános vélekedését tükrözi. Az államtér és folyórendszer közötti összefüggést bővebben Prinz Gyula vizsgálta, hiszen:

„Az ország földrajzi egységének egyik legszebb kifejezése folyóvízi hálózatának térbeli alakja. Ha igaz az, hogy a magyar föld éppenúgy a szomszédságától elütő természeti egység, mint amilyen élesen elhatárolt népi egység például a magyarság, akkor ennek a vízrajzi hálózatban is kifejezésre kell jutnia”⁷⁰

Elemzéseit két fő szála oszthatjuk. Az egyik a szimpla, deskriptív szál, amely a „Milyen?” egyszerű kérdésre keresi a választ. Prinz ezekben a fejezetekben, bekezdésekben részletesen bemutatja a Kárpát-medence folyóhálózatát. *Leíró részeiben Prinz a medence belsejének morfológiai jellemzésnél a mezopotamikus kifejezést az eredeti, görögül meghonosodott értelemben („folyók közötti ország”) csupán egyszerű jelzőként használja.* Külső, látható tényként, folyókkal szabdalta, folyamközökben gazdag országként beszél a történeti Magyarország belső természetföldrajzi teréről: „Nagy folyók mezopotámikus országában, mint amilyen Magyarország, az átkelés-helyeknek szerepe nagy.”⁷¹ Vagy például: „Itt az Alpok, a Duna és a Dráva mezopotámiájában a térszín nagyobb gazdagságának hatása érvényesül.”⁷²

Sokkal összetettebb elemzést kívánnak viszont Prinznek azok a gondolatai, amelyekben a folyóhálózat és a magyar államtér/kultúra belső, *genetikus* kapcsolatát (azaz a „Miért ilyen?” kérdésén keresztül) értelmezi.

A folyórendszer mint belső államszervező tényező

Amint arra a fenti bekezdésben utaltam, az elgondolás benne volt a korszak német földrajzának a levegőjében is. A háborút és ezáltal területeket veszítő német

⁶⁹ Teleki 1936: 418–419.

⁷⁰ Prinz 1938: 189.

⁷¹ Prinz 1938: 68.

⁷² Prinz 1938: 177.

térképzetekben látott a honi geográfia is a Kárpát-medence egységére alkalmazható érvrendszert. A mezopotamikus-idea genetikus elve a következő:

Nagy folyamok alluviális (folyók által szállított hordalékkal feltöltött) síkságai olyan természetföldrajzi fekvűt, azaz alapot képeznek, melyek – hasonlóan az ősi folyó völgyi civilizációkhoz – az adott medencében élő *nemzeti* kultúrák számára is a kulturális *kiemelkedés* feltételét teremtik meg. E kedvező fizikai környezet az egyik lényegi tartópillére a peremen, azaz nem az ehhez hasonló, előnyös terepen élő népekhez viszonyított *kultúrfölény* elérésének:

„Az élet belül nyilvánvalóan duzzad, a széleken inkább magárahagyatottan tengődő. Eddig is – a történelem tanúsága szerint – minden elsőrangú művelődési központ *a maga idejében ismert földfelületnek központja* közelében volt. [...] A színpad közepét, s ezzel az élettér törzsét az Alföld alkotja.”⁷³

Tipikusan ilyen medence (és egyben tehát „alluvium-lakó”) nemzet a magyar, azaz kulturális hatóerők (terjeszkedés) és asszimilációs (népességet egyesítő) képességünk a fizikai léttérünk által meghatározott, „megadatott” tulajdonság:

„A magyar szállásterületek, továbbra is gyengítetlenül, forrásai maradtak a magyar népben rejlő ősi erőnek, mely ugyanazokon a területeken évszázadokon át és minden pusztítás után újra és újraéledt.”⁷⁴

A mezopotamikus idea a *Magyar föld, magyar faj* című geográfiai szintézis államföldrajzi elméleti rendszerébe tulajdonképpen észrevétlenül, magától értendő módon simul be. Prinz ugyanis olyan egységes teoretikus rendszert alkotott a magyar államtér és a fizikai hátér közötti viszony elemzésére, amelyben a geológiai alap, a hegykoszorú, az éghajlati viszonyok, a relief államszervező szerepe mellett teljes természetességgel „tudjuk elfogadni” a folyóhálózat ugyanazt a gondolatot szolgáló – „táj államot szül” – értelmezést. Sőt! A természeti környezet államszervező erejének bizonyításában Prinz Gyula soha nem csupán egyszerű határvonalakra gondolt, hanem az állam formátuma mögé mindig *elhelyezte a nemzeti kultúrát* is. A német szakirodalom nyomán köti össze a táji geofaktorokat (pl. éghajlat,⁷⁵ kőzetalap [lásd Tisia]) és a nemzetkarakterológiát, illetve beszél ezen az ingoványos elméleti alapon a magyarság kulturális képességeiről. Ebből a megközelítésből egyenesen következik tehát az is, hogy a medence folyóhálózata olyan kulturális *csíráterület*, amely a megfelelő alakítás nyomán elsőrendű tájegység.⁷⁶

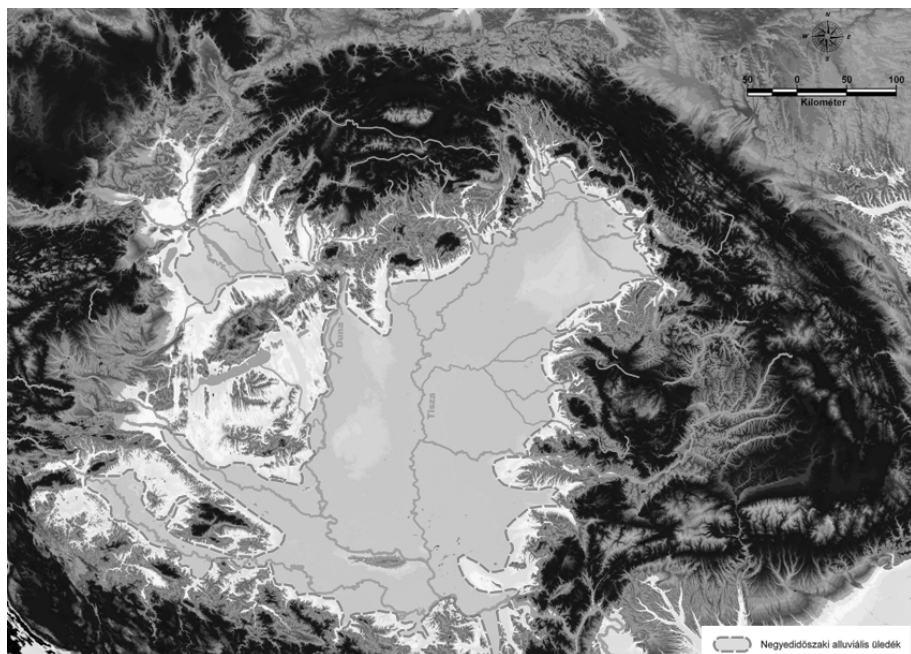
⁷³ Prinz 1938: 24, 45. (Kiemelés az eredetiben.)

⁷⁴ Kogutowicz 1930: 100.

⁷⁵ Például Prinz 1936: 28–29, 32.

⁷⁶ Prinz 1936: 18.

3. ábra

A Kárpát-medence negyedidőszaki alluviális területe és határa

Prinz az államföldrajzi álláspontját nem csupán a harmadik kötetben bontja ki, hanem a történeti országtér természeti rajzának elemzésénél is utal felfogására. Így üt át a folyóhálózat részletes leírásában a magterület mezopotamikus jellegének hangsúlyozása:

„Ha semmi mást nem mondunk, csak azt, hogy szinte maradék nélkül az egész ország vizei egyetlen fenékpontra futnak össze, a vízrajzi egységet máris kifejeztük. Ilyen tulajdonságokkal rendelkező és ekkora terjedelmű ország kevés a Földön. Földünknek ez különleges, egész polgárosodásunkra kiható értéke”.⁷⁷

E jellegből számos társadalmi/kulturális folyamat vezethető le, például az asszimiláció.⁷⁸

A magyar kultúra és a folyóhálózat kapcsolati rendszerének teljes kibontására *Az államföldrajzi kép* című kötet nyújt Prinz számára elegendő helyet. Az államtér felépítését, jellegét bemutató egyes alfejezetekben Prinz több ponton is ír a folyóhálózat kultúrateremtő erejéről, a magyarság felemelkedésében játszott szerepéről:

⁷⁷ Prinz 1936: 189.

⁷⁸ Prinz 1936: 55.

„[...] földrajzi hatásoknak nagy szerepüknek kellett lenniök a népi szerkezet jellege mellett. A germánok az Alföldön csak harcosok tudtak lenni, de telepések akkor még nem [...] De éppen ilyen jól lehet látni azt is, hogy a legnagyobb katasztrófák után is, a pontus-turáni eredetű népek az Alföldön megtudták őrizni népi egységüket.”⁷⁹

Illetve:

„Azért kell ezeket a földrajzban a történelemből kiszedegetnünk, mert vizeinket be kell állítanunk a cselekvő erőknek a sorába, ha az ország polgárosult állapotának képét helyesen megrajzolni óhajtjuk. Mert a történelemből is kitűnik, amit a földrajz másként feltételezni sem tud, hogy az ország népe ősidőktől fogva életkapcsolatban volt a vizeivel.”⁸⁰

Prinz az államszerveződésben lényeges szerepet tulajdonít az egykori „turáni pásztorkodó” életmódunk folyóvízi alkalmazkodásának. Az ártéri gazdálkodási formák, fok- és csatornahálózat megteremtése, azaz az „ősi, eredeti mezopotamikus gazdálkodási modell kialakítása”⁸¹ elősegítette a honfoglalási szállásterületek gazdasági megerősödését és „kulturális hatóerejének” növekedését, hiszen a földrajzi jelleg, a vízszintes nagy lapály térszín „az alluviális magyarságot” ingressziós jellegből *kulturálisan* transzgressziós néppé emelte. A kívülről (ingresszió) a Kárpát-medencébe jött magyarság ugyanis *nehéz fajsúlyú* síkságlakó néppé vált azáltal, hogy a folyóvízi fedőrétegeket megülte, művelés alá vonta.⁸² A Pannonföldön és az Alföldön élő magyarság így *kulturális összekovácsoló erő birtokába* jutott, hiszen jórészt integrálni, mi több asszimilálni tudta az ide érkező népeket, illetve az egységes, medenceperemi idegen néptömböket a magyarság a kultúrájának diffúziójával fel tudta lazítani. Prinz az ősi folyami kultúrák viszonyrendszerében ad plasztikus összegző értékelést arról, hogy milyen módon érvényesült egyrészt fokról-fokra a folyóvízi hálózat a magyarság életmódjában, másrészt a folyóvízi alkalmazkodás hogyan nyitotta meg az utat a későbbi polgárosodás számára, ami által végeredményben nőtt népünk kulturális ereje:

„Mindenekelőtt Magyarország területének népeket egyesítő földrajzi ereje nem régóta olyan erős, mint azt a térképszemlélet után ítéljük. Az összekovácsoló erők tekintetében messze mögötte maradt a kifejezetten folyami (pl. Egyiptom, Mezopotámia, Kína, Anglia) államterületeknek. A belső medenceterületet ugyanis a folyam-sávok ősi mocsarassága és természeti nagy szegénysége darabolja széteső sávokká [...] A belső medenceterület (tudniillik a magyar tér – K. R.) összekovácsoló ereje abban a mértékben nő, amilyen mértékben halad a föld megmunkálása és a közlekedési akadályok elhárítása. Minthogy a hegykeretben ez sohasem tud emelkedést tartani

⁷⁹ Prinz 1938: 164.

⁸⁰ Prinz 1938: 107.

⁸¹ Klíma 1983. A modell bemutatása: Frisnyák 1990: 5–28; Csüllög 2002: 185–188.

⁸² Prinz 1938: 187, 250–251.

a medencével, az összekovácsoló erő a polgárosodás emelkedésével kapcsolatban és annak hatása alatt a medencében sokkal gyorsabban nő, mint ahogy a hegykeret akadályozó ereje csökken.”⁸³

Prinz a folyóvizek államszervező erejét két oldalról láttatja. Az alluviális sík állam és kulturális „teret összekovácsoló erejétől” elkülöníti a folyóknak mint közlekedési útvonalaknak inkább gazdaságföldrajzi megítélését. A medence mezopotamikus jellege nem jelenti azt, hogy a folyók összekapcsoló jellege is ugyanolyan meghatározó volt, mint az általuk feltöltött síkoké.⁸⁴

Ha Prinz Gyula elképzelésének, azaz a folyók államföldrajzi, illetve kultúra-teremtő jelentőségének növekedési folyamatmodelljét szeretnénk összegezni, azt a következő módon tehetjük meg: A honfoglalás elsődlegesen az eróziós domb-ságokat, a Pannonföldet érintette. Majd a nomád/turáni népesség fokozatosan művelés alá vonta az Alföld ártéri és löszsíkságait, amely életmódbeli alkalmazkodás növelte kulturális hatóerőnket (például asszimiláló adottságunkat), államszervező képességünket.⁸⁵

A kultúra/társadalom térbeli beágyazottságának, tagoltságának kérdése, tér és kultúra/társadalom kölcsönös viszonyának mibenléte a magyar tudományosság mélygyökerű sajátossága. A német kutatások, elméletek talaján mozgó „nemzeti tudományokat” a táj és a kultúra, sőt a táj/tér és a történelmi/politikai események (népiségtörténet) összefüggésének elemzése a huszadik század első felében lényegileg meghatározta, amely szemléletmódtól csak igen nehezen tudtak és tudnak e tudományok a mai napig megszabadulni.⁸⁶

Fokozottan igaz ez az elméleti megkötöttség a kulturális jelenségeket, folyamatokat, kölcsönhatásokat elemző néprajzra. A paraszti életmód ilyen fokú környezeti/térbeli beágyazottságának hangsúlyozását, elméleti kidolgozását nem az ismeretek bővüléséből adódó magyarázatok adták, hanem éppen ezeknek az értelmezéseknek a hiánya indokolta. Úgy értem, *hogy a néprajz annyira szimpla leíró tudomány volt az első szintézisének időszakában, hogy az alapkutatások sokszor az egyszerű környezeti háttér felvázolásával magyaráztak olyan életmódbeli jelenségeket is, amelyeket a korszakban nem vagy csak szórványosan folyó társadalomnéprajzi kutatások pontosan (gondolok itt jelen esetben a geográfia teljes mellőzésével is) és helyesen értelmezni tudtak volna.* A környezet/tér-kultúra összefüggésének leírása nem tölthette be a társadalmi folyamatokat magyarázó elméletek helyét. A népi műveltség, életmód abszolút táji meghatározottságától és a táji kötöttség helyett

⁸³ Prinz 1938: 328.

⁸⁴ Prinz 1938: 101, 327–328. Azaz a folyók államföldrajzi szerepe igen bonyolult: Prinz 1938: 321.

⁸⁵ Prinz 1938: 159, 182, 187.

⁸⁶ A népiségtörténetről, a korszak tér és történelmi/etnikai folyamatok összefonódásáról összefoglalóan lásd Csíki 2003: 93–100, 114–121; Erős 2000; Erős 2005; Bolgár 2006: 43–72. Német háttér: Ö. Kovács 2004: 410–43.

társadalomtörténeti szempontokat (például polgárosodás) előtérbe helyező kutatások csak az utóbbi évtizedekben honosodtak meg a néprajztudományban.⁸⁷

A „terekben/tájokban etnikumok mint kultúrateremtő népek”-elv igen hasznosnak bizonyult a magyar néprajz, történelem és a földrajz számára is a két világháború között, és e tudományterületek művelői igyekeztek a magyar kultúra „magterületének” tökéletes kultúraalkotó képességét geográfiai, néprajzi, történelmi érvrendszerrel is alátámasztani. *A mezopotamikus-idea tökéletesen kifejezte – mintegy modellálta – a magyarság léttéréhez (a természeti környezethez) szoros kötöttségben értelmezhető életerejének hatósugarát.* Az elképzelés szerint a centrum tehát olyan természetföldrajzi feltételekkel rendelkezik, amely a rajta kialakult kultúrának hódító „kulturális diffúziós erőt” is kölcsönöz. Minél inkább távolodunk az ideális természeti környezettől, annál inkább kerülünk a magkultúra perifériájára is egyben („kulturális silányodás”). Kezdetét vette annak az elméleti hálónak a kidolgozása, amelynek fő tétele így hangzott: ahhoz, hogy a Kárpát-medence Magyarországtól elcsatolt magyar és nem magyar (!) határterületei kulturálisan életben tudjanak maradni egyszerűen szükségük van a magyar magkultúrára, a „Belső-Magyarország” kultúrát diffundáló erejére.

A geográfus Prinz az elképzelését a nemzetközi, természetesen főként földrajzi szakirodalom német munkáinak háttérébe ágyazta. Azonban Ratzel nem csupán a földrajztudományra gyakorolt meghatározó hatást, hanem a *kulturális antropológiai* elképzelésekre is. Az evolucionista kutatók ebben az időszakban a komplett teoretikus kidolgozottsággal még nem értelmezett diffuzionizmust mintegy segédelmétként alkalmazták.⁸⁸ A két elképzelés ötvözése eredményeként jelent meg az a teória, miszerint az adott térben/környezetben magasabb rendűvé emelkedő kultúrák a szomszéd népek alacsonyabb szintű műveltségébe beszivároghatva azt fokozatosan meghódítják. Prinz Gyula is ennek a jelentésnek megfelelően vette „nyugodtan” át (hiszen elterjedt nemzetközi teóriáról van szó) a diffuzionizmust, és ebben az értelemben alkalmazta a Kárpát-medence emberföldrajzi folyamatainak magyarázatára. Azonban: „Ez a fajta diffuzionizmus, amely hordozóinak ütőképességére épít, a népvándorlás folyamatába jól illett, és még mindig készségesen illeszkedik a nacionalista [...] ideológiákba, különösen Európa keleti határvidékein [...]”⁸⁹

Prinz Gyula a magyar kultúrfölény diffúziós erejéről megfogalmazott geográfiai elmélete nem volt tehát idegen nem csupán a magyar korszellemtől, hanem a nemzetközi tudományos élettől sem. *Csak hogy Prinz éppen abban az időszakban folyamodott ehhez az elvhez, amikor az angolszász nyelvterületek kulturális antropológiája a diffuzionizmus számos megoldatlan kérdését vetette fel, mi több, az antropológia mainstream diffuzionista elméleteit megfogalmazó kutatók igyekeztek – többek között éppen Ratzelt meghaladva – azokat az elképzeléseket kigyomlálni, melyek a földrajzi környezet egyértelmű kultúraalkotó képességét emelték ki.* Ez az érdemi

⁸⁷ A néprajzi térbeliség kérdésének elemzését lásd Kósa 1998: 11–36.

⁸⁸ Taylor 1993: 215–221

⁸⁹ Wolf 2000.

kritikai hang annak köszönhető, hogy a 20. század első évtizedeinek diffuzionista irányzatai (amerikai kulturális areák tana, brit diffuzionizmus, a német kultúrkör elmélete) a terepmunka széles spektrumú eredményei alapján kidolgozták az elterjedés tan puha elméleti rendszerét, terminológiai hálóját. Franz Boas a táj/környezet egyértelmű kultúraalkotó képességét kiemelő szélsőséges, Elliot Smith és William Perry megfogalmazta „Idée fix” elképzelését⁹⁰ ugyanúgy cáfolta, amint a kulturális relativizmus elvének megfogalmazásával a kultúrák minőségi alá és fölrendezettségét és az ebből adódó diffúziós erőt, illetve a másik oldalon az asszimilációra való hajlamot.

Habár a korszak magyar néprajzi szakirodalmában ezek a diffuzionista viták, új elméleti irányzatok egy-egy könyvrecenzió, tanulmány formájában fel-felbukkantak (pl. Beöthy Leó, Cs. Sebestyén Károly, Fél Edit, Gunda Béla, Marót Károly, Szendery Ákos tollából), Prinz az angolszász nyelvterületnek nem csupán e szélesebb horizontú antropológiai szakirodalmát, hanem a geográfiai írásait sem követte nyomon.⁹¹ Fentebb azt írtam, hogy igen, magyar „geográfiai korszellem” volt a kultúrfölény gondolata, *ám az angolszász diffuzionista elméletek hiányosságának nem feltétlenül kellett volna a mezopotamikus-elv prinzi államföldrajzi alkalmazásához elvezetnie*. Prinz ugyanis a trianoni döntést követően a geográfusok közül először reagált szigorú gazdaság- és közigazgatási szükségyszerűség-elv alapján a békedöntés területi következményeire. Sőt. A helyzet gyors felismeréséért, illetve az új államter közigazgatási beosztásának kísérletéért Prinzt baloldali gondolkodóként méltatták.⁹² Azaz Prinz teóriáit párhuzamok és ellentmondások jellemzik. Mi több, Prinz gondolkodását – hasonlóan az említett közigazgatási elképzeléseihez – a folyórendszer térszervező erejének értelmezésénél is diszharmonia jellemzi. Úgy fogalmaznék, hogy amikor Prinz szigorú gazdaság- vagy munkaföldrajzusként gondolkodik *pontosan* látja e potamikus-elv buktatóit:

„A legeltető gazdálkodásból élő nép térszemlélete a folyóhálózatra támaszkodik és erdőszélre támaszkodik. Ebből azonban még nem következik a nagyvonalú potamikus szemlélet [...] A folyóköz tehát nem nagyobb, a tízezres (négyzetkilométer) kategóriába helyezett táj fogalma volt, hanem a térképi irányítás előtti időkben csakis kisebb, az ezres kategóriába helyezett fogalom [...]”⁹³

⁹⁰ Az elmélet szerint a kultúra kialakulása egyszeri, véletlenszerű és genetikusan meghatározott az emberiség történetében. A Nílus mentén keletkezett és innét terjedt el az egész világon. Az elméletet és a cáfolatát lásd Boas 1975; illetve uő. 1997: 146–155. A kérdésről tudománytörténeti képként lásd Gunda 1980: 9–21.

⁹¹ Ha végigtekintjük Prinz Gyula munkásságát azt láthatjuk, hogy leszámítva egy-egy francia munkát Prinz alapvetően a német szakirodalomra támaszkodott, illetve német munkákat recenzált. Prinz Gyula életművét lásd http://www.neumann-haz.hu/muvek/tudomanytortenet/1_Tudort_bibliografiak/Prinz/Prinz_bibl.pdf

⁹² Lásd Hajdú 2001b; Keményfi 2006a: 418–438.

⁹³ Prinz 1938: 296. Lásd még Prinz 1936: 189.

Csakhogy amikor Prinz Gyula „makroszintű” államföldrajzusként beszél a Kárpát-medencéről, hajlamos ezeket a túlzó elképzeléseket az államtér földrajzi legitimációja szolgálatába állítani.

Ha a gazdaságföldrajzi érvek ellenére tehát meg is fogalmazta Prinz a makroszintű potamikus államföldrajzi elvét, két magyar terület semmiképpen sem fér bele az ideába, nevezetesen a Székelység tere és a moldvai külső „nemzettest”. Mi a helyzet tehát a nem alluviális síkon élő magyarsággal? Prinz megadja a választ: „Ezer év hagyományain felnőtt székely nemzedékeinek is több a grancsár vonás, mint a magyar, s közelebb áll az oláhhoz és a többi grancsárhoz, mint egyéb nyelvrokónához.”⁹⁴ A moldvai magyarság pedig – mivel az „ezeréves” államtéren kívül élt – a korszak geográfiai gondolkodásából egyszerűen *kiesett*. Egyetlen mondatot sem olvashatunk a szintézisben a moldvai magyar nyelvű népesség térszervező erejéről, térformáló képességéről.⁹⁵

„Kedves/otthonos (heimisch) Mezopotámiák” a mentális térben

E témakörnél azonban végezetül szót kell ejteni a fentebb leírtaktól függetlenül a Kárpát-medencében igenis létező „mezopotamikus” megnevezésekről is. Csakhogy ezekben az esetekben *nincs szó* szélsőséges kultúrfölényről, „diffúziós hatóerőről”, csupán a táji karakter, a „folyóköziség” tudományosan nehezen megfogható „otthonosságának” kifejezéséről. Az erdélyi németység *a két Küküllő között* jelöli így, azaz a szászok által lakott Haferland és Weinland történelmi tájak felelnek meg az „erdélyi Mezopotámiának”.⁹⁶ Családi eredettörténetekben, sorokban, a szász közösség identitásában játszott/játszhat szerepet a tájhoz kötött kedves emlékeket magában foglaló megnevezésként a kifejezés:

„Wer waren die Halmens? Unsere Halmen-Vorfahren stammten aus Bogeschdorf im siebenbürgischen Mesopotamien, dem Zwischen-Kokel-Gebiet, also aus dem Weinland. Aber das ist eine lange Geschichte...”⁹⁷

Találunk példát arra is, hogy a táji jelleg mintegy „romantikus összképét” idézik fel a mezopotamikus jelzővel, és úti célként csalogatnak idegeneket ugyanerre a vidékre turisztikai propaganda anyagok, például Bukarestben megjelent, erdélyi szász területeket német nyelven bemutató „Komm mit” kiadványok. A Juliana Fabritius-Dancu által jegyzett füzet a következő ábrával és szövegrésszel utal a „Küküllők Mezopotámiájára”:

⁹⁴ Prinz 1937: 283–284.

⁹⁵ Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy ennek mi volt az oka, túlmutat a jelen tanulmány keretein. Lásd ehhez: Benda 2003: 7–59; Pozsony 2005.

⁹⁶ Áron 1982: 108; Kádár 1941: 14–15.

⁹⁷ <http://halmen.org/vorfahren/vorfahren.html> (2007. december)

„[...] Obgleich die Ziele unserer diesjährigen Reiseroute alle im Zwischenkokegebiet liegen – in „Mesopotamien“, dem sächsischen Zweistromland, wie es scherzhaft genannt wird –, hatten sie in der Vergangenheit recht unterschiedliche Rechtsverhältnisse, die sich natürlich auch auf Ausmass und Ausschmückung ihrer Sakral- und Wehrbauten auswirkten.[...]”⁹⁸

4. ábra

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Anttonen, Veikko 1994: *Ihmisen ja maan rajat. „Pyhä” kulttuurisena kategoriana*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Anttonen, Veikko 1999: Nation and its Territory as Ritualized Space: Examining the Concept of the Sacred as a Boundary Marker in Finland. In: Bartha, Elek-Keményfi, Róbert (szerk.): *Ethnographica et Folkloristica Carpathica* 11. Publications of the Department of Ethnography at the University of Debrecen, Debrecen, 9–22.
- Anttonen, Veikko 2000: Sacred. In: Braun, Willi – McCutcheon, T. R. (ed.): *Guide to the Study of Religion*. Cassel, London – New York, 271– 282.

⁹⁸ Kép és szöveg: <http://www.karpatenwilli.com/komi8609.htm>

- Ács László – Farkasinszky Tibor – Kiss Irén – Tábori László – Záhonyi András – Zászlós Levente 2006: *Hol vagy, Mezopotámia?* Sárosi és Fiai Kiadó, Budapest.
- Áron Péter (Binder Pál) 1982: Erdély történelmi tájneveinek adattára és népeinek táj-szemlélete. In: Kálmán Béla – Sebestyén Árpád (szerk.): *Magyar nyelvjárások XXIV.* Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen, 101–132.
- Bartha Elek 1995: A szakrális tér néprajza. In: Lőrincz Zoltán (szerk.): *A szakrális építé-
szet ma hazánkban.* Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola, Szombathely, 11–24.
- Benda Kálmán (szerk.) 2003: *Moldvai csángó-magyar okmánytár.* Teleki László Alapít-
vány, Budapest.
- Bibó István 1986: A magyarságtudomány problémája. In: uó. *Válogatott tanulmányok
1945–1949. II.* Magvető Kiadó, Budapest, 553–568.
- Biczó Gábor 2004: Radcliffe-Brown és a filozófiai antropológia. In: Borsos Balázs –
Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Feketén, fehéren.* L'Harmattan, Budapest,
145–160.
- Boas, Franz 1975: *Népek, nyelvek, kultúrák.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Boas, Franz 1997: Az etnológia módszerei. In: Bohanan, Paul – Glazer, Mark (szerk.):
Mérföldkövek a kulturális antropológiában. Panem, Budapest, 146–155.
- Bolgár Dániel 2006: Asszimiláció a térben. Kísérlet Szabó István asszimiláció koncepció-
jának kibontására. *Sic Itur Ad Astra* (XVIII.) 1–2. 43–72.
- Burucs Zoltán 2006: A Kárpát-medence vízrajzának geometriai összefüggései. Véletlen,
vagy inkább teremtett a vizeink rendszere? In: Kertész Ádám – Dövényi Zoltán –
Kocsis Károly (szerk.): III. Magyar Földrajzi Konferencia. MTA Földrajztudományi
Kutatóintézet, Budapest (CD-kiadvány).
- Cassirer, Ernst 1997: A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.):
Politikai antropológia. Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest, 37–50.
- Cholnoky Jenő 1929: *Magyarország földrajza.* Danubia Könyvkiadó, Budapest.
- Cholnoky Jenő 1937: *Magyarország földrajza.* A föld és élete. 6. Franklin-Társulat Ki-
adása, Budapest.
- Csíki Tamás 2003: *Társadalomábrázolások és értelmezések a magyar történeti irodalomban
(1945-ig).* Debreceni Egyetem, Néprajzi Tanszék, Debrecen.
- Csüllög Gábor 2002: Táj érintkezések szerepe a történeti Magyarország nagymedencei
tér szerkezetének kialakításában. In: Fülekgyörgy György (szerk.): *A táj változásai a Kár-
pát-medencében és az épített környezet változásai.* Szent István Egyetem, Budapest–
Gödöllő, 185–188.
- Eliade, Mircea 1997: *Képek és jelképek.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- Erős Vilmos 2000: *A Szekfű–Mályusz vita.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Erős Vilmos 2005: *Asszimiláció és retorika: Szabó István: A magyar asszimiláció című
munkájának Rekonstrukciója.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
- Faragó Kornélia 2005: *Kultúrák és narratívák.* Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- Fitos Vilmos 1917: Milyen tudomány a geográfia? *Földrajzi Közlemények.* (XV.) 362–392.
- Fitos Vilmos 1993: *A kétféle gondolat bölcsélet. I. A tudomány és tárgya.* Comitatus,
Veszprém.
- Fodor Ferenc 2006: *A magyar földrajztudomány története.* MTA Földrajzi Kutatóintézet,
Budapest.
- Frisnyák Sándor 1990: *Magyarország történeti földrajza.* Tankönyvkiadó, Budapest.

- Gombrich, Ernst Hans 2003: A látható kép. In: Horányi Özséb (szerk.): *Kommunikáció II. A kommunikáció világa*. General Press Kiadó, Budapest, 92–107.
- Großer, Konrad 2007: Modellierung – Visualisierung – Anschaulichkeit. In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (szerk.): *Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten*. Leibniz Institut für Länderkunde, Leipzig, 75–90.
- Gunda Béla 1980: A kulturális areák néhány kérdése. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Előmunkálatok a magyarság Néprajzához 7*. MTA Néprajzi Kutatócsoport, Budapest, 9–21.
- Gyáni Gábor 2003: *A posztmodern kánon*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Györffy István 1916: Magyarország régi balkáni birtokai. *Földrajzi Közlemények* (XLIV.) 1. 19–37.
- Hajdú Zoltán 1996: Az „államtáj” és a „tájállam” problematikája a magyar földrajztudományban 1948-ig. *Földrajzi Közlemények CXX* (XLIV.) 2–3. 137–150.
- Hajdú Zoltán 1998: Friedrich Ratzel hatása a magyar földrajztudományban. *Tér és Társadalom* (XII.) 3. 93–104.
- Hajdú Zoltán 2000: A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. *Kisebbségkutatás* (9.) 2. 224–233.
- Hajdú Zoltán 2001a: Teleki Pál tájelméleti munkássága. *Földrajzi Közlemények CXXV* (XLIX.) 1–2. 51–64.
- Hajdú Zoltán 2001b: *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Hajdú Zoltán 2006a: A Kárpát-medence és a magyar államterület közötti kapcsolat a földrajztudományban 1863–1947 között. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Települések, tájak, régiók, térstruktúrák*. MTA RKK, Dialóg Campus Kiadó, Pécs–Budapest, 390–417.
- Hajdú Zoltán 2006b: A „Délvidék” értelmezése a magyar földrajztudományban. In: Kókai Sándor (szerk.): *A Délvidék történeti földrajza*. Nyíregyházi Főiskola Földrajz Tanszéke, Nyíregyháza, 69–74.
- Heske, Henning 1988: „... und morgen die ganze Welt...” *Erdkundeunterricht im Nationalsozialismus*. Focus Verlag GmbH, Giessen.
- Horányi Özséb 2006: *Jel, jelentés, információ, kép*. General Press Kiadó, Budapest.
- Ilyés Zoltán 2001: Történeti földrajz – tájvédelem – tájtervezés (történeti földrajzi megközelítés). In: Dormány Gábor – Kovács Ferenc – Péti Márton – Rakonczai János (szerk.): *A földrajz eredményei az új évezred küszöbén. Magyar Földrajzi Konferencia*. CD-kiadvány, SZTE TTK Természetföldrajzi Tanszék, Szeged.
- Jäger, Helmut 1969: *Historische Geographie*. Georg Westermann Verlag, Braunschweig.
- Jüngst, P. – Pfromm, K. – Schulze-Göbel, H.-J. (szerk.): *Geographie und Nationalsozialismus*. Urbs et Regio Gesamthochschule Kassel, Kassel.
- Kádár László 1941: *A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei*. Országos Táj- és Népkutató Intézet, Budapest.
- Keményfi Róbert 2004: *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Keményfi Róbert 2006a: Egységes magyar államtér alatt egységes kőzetalap: a Tisia-masszívum mítosza. In: Győri Róbert – Hajdú Zoltán (szerk.): *Kárpát-medence: települések, tájak, térstruktúrák*. Dialóg Campus, Pécs–Budapest, 418–438.

- Keményfi Róbert 2006b: Az „ezeréves határok”, etnikai területek legitimációs eszközei a 20. század első felének földrajzában. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek*. Balassi Kiadó, Budapest, 325–344.
- Keményfi Róbert 2006c: Térbeliség, térszerveződés, térszintek: tájak – régiók. In: Keszeg Vilmos – Szabó Zsolt (szerk.): *Aranyos-vidék magyarsága*. Kriterion, Kolozsvár, 15–31.
- Klíma, Josef 1983: *Mezopotámia*. Gondolat, Budapest.
- Kocsis Károly 1996: Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát–medence területén. *Földrajzi Közlemények*. CXX. (XLIII.) 2–3. 167–180.
- Kogutowicz Károly 1930: *A Dunántúl és a Kis-Alföld írásban és képekben. I.* M. Kir. Ferenc József Tudományegyetem Földrajzi Intézete, Szeged.
- Komoróczy Géza 1976: *Sumer és magyar?* Magvető Kiadó, Budapest.
- Kósa László 1989: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Kósa László 1998: *Paraszti polgárosulás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon*. Planétás Kiadó, Budapest.
- A Magyar Földrajzi Társaság szózata a világ Földrajzi Társaságaihoz. (1918) *Földrajzi Közlemények* (XLVI.) 7–10. 289–320.
- Lackó Miklós 1981: A társadalomtudományok szerepe a magyar szellemi életben a két világháború között. In: uő: *Szerep és mű*. Gondolat Kiadó, Budapest, 298–340.
- Laviosa-Zambotti, Pia 1950: *Ursprung und Ausbreitung der Kultur*. Verlag für Kunst und Wissenschaft, Baden-Baden.
- Lévi–Strauss, Claude 2001: *Strukturális antropológia I–II*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Loszev, Alekszej 2000: *A mítosz dialektikája*. Európa Kiadó, Budapest.
- Lotz, Christian 2007: Karten unter Druck. Britische und westdeutsche Wahrnehmungen der Oder-Neiße-Grenze in den Debatten um die Kartendarstellung des geteilten Deutschlands (1956–1972). In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (szerk.): *Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten*. Leibniz Institut für Länderkunde, Leipzig, 67–73.
- Makkai Béla 1996: A magyar kormányzat „Bosnia actio”-ja (1909–1919). *Századok* (130.) 2. 341–381.
- Makkai Béla 2003: Önvédelem vagy expanzió?: Magyar „nemzetgondozási” program a délszláv régióban a 20. század elején. *Századok* (137.) 1. 101–122.
- Meletyinszkij, Jelezar 1985: *A mítosz poétikája*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Mező Ferenc 2006: Európa újrajzolása. In: Orosz István – Mazsu János – Pallai László – Pósnán László (szerk.) *Magyarság és Európa*. Multiplex Media – Ady Endre Akadémia Alapítvány, Debrecen, 275–289.
- Miskolczi Ambrus (főszerk.) 2004: *Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon*. ELTE Román Filológiai Tanszék, Központi Statisztikai Hivatal Levéltára, Budapest.
- Nemes Nagy József 1998: *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Obst, Erich 1928: Zur Neugliederung des Deutschen Reiches. *Zeitschriften für Geopolitik* 5. 1–6. 27–40.
- Ö. Kovács József 2004: *Az újkori német társadalomtörténet*. Csokonai Kiadó, Debrecen.

- Paksa Rudolf 2006: A történetírás mint propaganda. Baráth Tibor útja a szaktörténet-írástól amítoszgyártásig. *Kommentár* 5. http://www.kommentar.info.hu/paksa_rudolf_a_tortenetiras_mint_propaganda.pdf
- Pataki Gábor Zsolt 1999: A német geopolitika. In: Csizmadia Sándor – Molnár Gusztáv – Pataki Zsolt (szerk.): *Geopolitikai Szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 159–161.
- Polányi Mihály 1992: *Válogatott filozófiai írások II*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Pozsony Ferenc 2005: *A moldvai csángó magyarok*. Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet, Budapest.
- Prinz Gyula 1914: *Magyarország földrajza*. Magyar Földrajzi Intézet Részvénytársaság, Budapest.
- Prinz Gyula 1935: Magyar tájszemlélet. *Pannonia* (1.) 1–3. 35–61.
- Prinz Gyula 1936: Magyarország tájrajza. *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 1*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1–341.
- Prinz Gyula 1937: A munka földrajza. *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 2*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 1–442.
- Prinz Gyula 1938: Az államföldrajzi kép. *Magyar föld, magyar faj. Magyar Földrajz 3*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Prinz Gyula 1942: *Magyarország földrajza*. Renaissance Könyvkiadóvállalat, Budapest.
- Prinz Gyula 1943: Visszapillantás a magyar emberföldrajz negyven évére. *Földrajzi Közlemények*. (LXXI.) 4. 278–288.
- Ratzel, Friedrich 1896: *Der Staat und Sein Boden*. Verlag Bei S. Hirzel, Leipzig.
- Ratzel, Friedrich 1909: *Antropogeographie I*. Verlag von J. Engelhorns Nachf., Stuttgart.
- Ratzel, Friedrich 1941: *Erdenmacht und Völkerschicksal*. Kröner Verlag, Stuttgart.
- Ratzel, Friedrich 1999: Politikai földrajz. In: Csizmadia Sándor–Molnár Gusztáv–Pataki Zsolt (szerk.): *Geopolitikai Szöveggyűjtemény*. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 162–234.
- Regéczi Ildikó 2002: *Alekszej Loszev: A mítosz dialektikája*. (Recenzió.) *Debreceni Szemle* X. 2. 319–321.
- Romsics Ignác (szerk.) 2005: Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Osiris, Budapest.
- Romsics Ignác 2005: Bevezetés. A történetírás objektivitásának mítoszáról és a múlt mitizálásának elfogadhatatlanságáról. In: Romsics Ignác (szerk.): *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest, 7–27.
- Rónai András 1989: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Rössler, Mechthild 1990: „Wissenschaft und Lebensraum“, geographische Ostforschung im Nationalsozialismus: ein Beitrag zur Disziplingeschichte der Geographie. Reimer, Berlin–Hamburg.
- Schöpflin György 2003: *A modern nemzet*. Attraktor, Máriabesnyő – Gödöllő.
- Schultz, Hans-Dietrich 1980: *Die deutschsprachige Geographie von 1800 bis 1970*. Selbstverlag des Geographischen Instituts der Freien Universität, Berlin.
- Schultz, Hans-Dietrich 2007: Sie wussten was sie taten! Die propagandistische „Kraft der Karte“ in der Deutschen Schulgeographie der Zwischenkriegszeit. In: Tzsaschel, Sabine – Wild, Holger – Lent, Sebastian (szerk.): *Visualisierung des Raumes. Karten machen – die Macht der Karten*. Leibniz Institut für Länderkunde, Leipzig, 13–37.

- Smith, Anthony D. 2004: A nemzetek eredete. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 204–229.
- Strömpl Gábor 1921: A geografia mibenléte. *Földrajzi Közlemények* XLIX. 100–105.
- Strömpl Gábor 1922: A magyarság geográfiai öntudata. *Földrajzi Közlemények* XLX. 27–32.
- Szabó József 1980: *Hunfalvy János*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szarka László 1998: *Duna-táji dilemmák*. Ister, Budapest.
- Szűcs Jenő 1997: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Balassi Kiadó–JATE–Osiris, Budapest.
- Taylor, Anne-Christine 1993: A rend a kultúrában. In: Descola, Philippe – Lencucl, Gérard – Severi, Carlo – Taylor, Anne-Christine: *A kulturális antropológia eszméi*. Századvég Kiadó, Budapest, 215–236.
- Teleki Pál 1936: *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. Centrum Kiadóvállalat, Budapest.
- Teleki Pál 2000: Bevezető a „Turán” című folyóirathoz. In: Ablonczy Balázs (szerk.): *Teleki Pál: Válogatott politikai írások és beszédek*. Osiris Kiadó, Budapest, 9–13.
- Tengelyi László 1995: *Kant*. Áron Kiadó, Budapest.
- Tímár Lajos 2003: Történeti földrajz és társadalomtörténet. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. Osiris Kiadó, Budapest, 341–370.
- Toroczkói Wigand Ede 1914: A magyar csillagos ég. *Néprajzi Értesítő* (XV.) 270–285.
- Ullmann Tamás 2007: 20. század „kontinentális” filozófiája. In: Boros Gábor (főszerk.): *Filozófia*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 955–1064.
- Wolf, Eric R. 2000: Az antropológia a hatalmi erőterben. *Lettre Ősz* 38. <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre38/wolf.htm>
- Zeidler Miklós 2001: *A revíziós gondolat*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Zeidler Miklós 2002: *A magyar irredenta kultusz a két világháború között*. Teleki László Alapítvány, Budapest.

Rácz Lajos

Az 1830-as évek éghajlati-környezeti válsága Magyarországon*

Ennek a tanulmánynak az ötlete 1997 júniusában vetődött fel, amikor az Eötvös Ösztöndíj támogatásával a Berni Egyetemen Réthly Antal éghajlattörténeti forrás-gyűjteményének harmadik kötetén dolgoztam. A Réthly Antal által szerkesztett gyűjtemény 23 évnyi lappangás után 1998-ban jelent meg az Országos Meteorológiai Szolgálat gondozásában és Simon Antal szerkesztésében.¹ Az ösztöndíjas hónapok alatt az internet jóvoltából figyelemmel követtem az otthoni eseményeket, s az időjárás hírek gyakran foglalkoztak azzal, hogy az 1990-es évtized időjárása példátlan rekordokat produkált (amelyek jó része az ezredforduló utáni évtizedben ugyan megdőlt), s többen úgy vélték ebben az évtizedben nincs egyetlen „normális” időjárású év sem. Ezeket a híreket olvasva „dèjà vu” érzésem támadt, ugyanis volt egy olyan évtized a 19. század első felében, amelyről a kortársak hasonlóképpen vélekedtek. Ez a rendkívüli időszak pedig az 1830-as évtized volt. Ekkor határoztam el, hogy elkészítem elsőként ennek az évtizednek az éghajlat-, illetve környezettörténet elemzését, s ha a vállalkozás ígéretesnek bizonyul, akkor hozzákezek a reformkor éghajlat- és környezettörténetének megírásához. Az ötlet megszületése óta közel 11 esztendő telt el, s mindig akadt egy, ha nem is fontosabb, de sürgősebbnek tűnő feladat. De mentegetőzés helyett talán hasznosabb, ha a kutatási problémával foglalkozunk. A tanulmány megírásába torkolló kutatás során két kérdés megválaszolására törekedtem:

Valóban szélsőséges időjárású évek sorát produkálta-e az 1830-as évtized?

Feltételezhető-e, hogy a tartósan szélsőséges időjárás (és az ebből származó gazdasági nehézségek) növelték a korabeli gazdálkodó nemesség problémáit, s ennek következtében a reformokra való hajlandóságát?

ÉGHAJLATTÖRTÉNETI FORRÁSOK ÉS IDŐSOROK

Az 1830-as évek részletes éghajlattörténeti rekonstrukciójának elkészítéséhez alapvetően a Réthly Antal és Holovics Flórián által összegyűjtött forrásbázist használtam. A Réthly gyűjtemény forrásait azonban alapos forráskritikának vetet-

* Jelen munkát az OTKA 69138 számú, „Magyarország modern kori intepációs folyamatainak történeti-földrajzi elemzése” című, illetve az OTKA 67583 számú, „Környezettörténet éves felbontással” című programjai tették lehetővé.

¹ Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. Budapest, 1998. I. 616. és II. 1369.

tem alá, aminek következtében a gyűjteményben közölt források közel 20%-át kizártam a további feldolgozásból, részint pedig a kutatásaim során feltárt forrásokat felhasználtam a rekonstrukció elkészítéséhez.² A felhasznált forrásaink gerincét a korabeli referáló újságok és időjárás naplót vezető gazdálkodók, lelkészek, hivatalnokok és tanárok feljegyzései jelentették. A következő lépés a leíró történeti források számszerűsítése volt, amely nélkül nem valósítható meg szisztematikus klímaelemzés.

Ahhoz, hogy a leíró történeti források éghajlattörténeti információit rendszeres klímaelemzéshez fel tudjuk használni, forrásainkat mindenekelőtt tematikai, tér- és időbeni szempontok szerint rendezni kellett. Ehhez a Berni Egyetem Történeti Intézetében Christian Pfister és Hannes Schüle által létrehozott Clim-Hist számítógépes éghajlattörténeti adatbank rendező programjait használtam fel.³ Első lépésben a Clim-Hist rendszer kódolási elveit követve tematikai szempontból szétválasztottam a közvetlenül az időjárás alakulására vonatkozó információkat, az olyan közvetett időjárás adatoktól, mint a folyó befagyása, vagy áradása. Végül a harmadik nagy megkülönböztetett, és feldolgozott csoportot a természeti környezetre és a mezőgazdasági kultúrákra vonatkozó fenológiai információk alkották. A források kronológiai rendezése során öt időkeretet használtam, a napot, a dekádöt (amely esetünkben 10 napot jelent), a hónapot, az évszakot és az év egészét. Az adatok térbeni rendezésének földrajzi szintjei a település, a megye, négy makro-régió (Dunántúl, Felvidék, Erdély és az Alföld), végül pedig az ország egésze voltak.

A történeti források rendezését követően a további feldolgozásból kizártam a túl általános információkat adó forrásokat. Csak azokat a kútfőket használtam fel, amelyek szerzői világosan leírták az időjárás, ökológiai vagy fenológiai jelenségeket, s annak időhatárait legalább havi pontossággal meghatározták. Ilyen módon sikerült kiszűrni a „télen nagyon hideg van, nyáron nagyon meleg van” típusú évszakos és éves időjárás általánosításokat tartalmazó forrásokat.

A források tematikus, tér- és időbeni rendezése után számszerűsítettem az éghajlattörténeti beszámolókat. Elemzésemnek ebben a szakaszában ugyancsak a berni klímátörténeti kutatóközpont módszertani gyakorlatát követtem: a források által leírt időjárás jelenségeket egy +/-3-as skálán helyeztem el, ahol a +3 a szokatlanul meleg, illetve csapadékos, míg a -3 a rendkívül hideg, illetve száraz időjárásnak felelt meg. Az időjárás indexek létrehozása matematikailag nem formalizálható folyamat, hiszen a megfelelő(nek tartott) érték odaítélése során számos szempontot kellett figyelembe vennem. A „súlyozás” legfontosabb szempontja természetesen a forrás megbízhatósága volt, ám figyelembe kellett venni a leírt jelenség időjárás értelmezhetőségét (közvetlen időjárás leírás, környezeti vagy fenológiai

² Erről részletesebben Rác Lajos: *Magyarország éghajlattörténete az újkor idején*. Szeged, 2001.

³ Schüle, Hannes-Pfister, Christian: Euro-Climhist - outlines of a Multi Proxy Data Base for investigating the climate of Europe over the last centuries. In: Frenzel, Brukhardt (ed.): *European climate reconstructed from documentary data: methods and results*. Stuttgart, 1992. 211–218.

jelenség) és időtartamát is. Az így létrehozott hőmérsékleti és csapadék idősorok mellett természetesen felhasználtam a budai hőmérsékleti idősort is, sajnos csapadék adataink csak az 1840-es évek elejétől állnak rendelkezésünkre.

Az 1830-as évek időjárásai eseményeit két lépésben kíséreltem meg körvonalazni. Elsőként történeti forrásokra támaszkodva minden esztendő fontosabb időjárásai jelenségeit tekintem át az évszakok szerint tagolva az eseményeket, majd megkíséreltem megrajzolni az évtized éghajlati profilját. Az elemzés elkészítése során az évtized fogalmát „tágan” értelmeztem, így az 1830-as évtized tíz esztendejéhez hozzáillesztettem az 1830-as esztendőt is.

Az 1830-as évek időjárása

Az 1830-as évtized a 14. században kezdődő és a 19. század végéig tartó ún. jégkorszak egyik kritikus periódusába illeszkedik. A „kis jégkorszak” igen különböző időjárás-éghajlati szakaszokat fog keretbe, fő jellemzője Közép-Európában a hűvös-csapadékos éghajlati karakter volt. Négy olyan időszakot különít el a kutatás a kis jégkorszak idején, amelyek során a lehülés igen erőteljesen jelentkezett. Ezek: a 14. század középső harmada, a 16. század utolsó harmada, a 17–18. század fordulója és a 19. század első fele. Az általunk vizsgált évtized a kis jégkorszak utolsó offenzív időszakának közepére datálható.

1830

Tél: Az 1829/30-as esztendő tele korán kezdődött, Pest-Budán már november 3-án havazott, a hónap derekára pedig a tartósan fagypon alatti hőmérsékletnek köszönhetően alkalmas szánút is lett.⁴ Gacsári István krónikája szerint a Békés megyében a nagy hideg sokat ártott a fáknak és számos halálos áldozata is volt a rendkívüli hidegnek. Gacsári szerint a hótakaró kitarított csaknem március végéig.⁵ A tél korai beállta miatt az állatok igen korán istállóra szorultak.⁶

A hideg idő korai beköszöntése miatt Pest és Buda között már november 20-án kiserelték a hajóhidat, mivel számolni kellett a folyó zajlásával, amely 28-án meg is kezdődött.⁷ A Duna természetére oly jellemző módon Pozsonynál három nappal később, csak november 23-án bontották szét a hajóhidat, mint a némileg kontinentálisabb éghajlatú Pest-Budán.⁸ December 10-én Pest-Budán, 12-én pedig már Pozsonyban is lehetett gyalogosan közlekedni a Duna jegén,⁹

⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1829. november 7. 14. 18.

⁵ *Gacsári István krónikája*. Békésgyula, 1880–81. 152.

⁶ Magdics István: *Diplomatarium Ráczeviense*. Székesfehérvár, 1888. 179.

⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1829. november 21. 28.

⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1829. november 28.

⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1829. 12. 15.

s a jég híd Pest-Budánál 99 napig meg is maradt.¹⁰ Pozsonyban december végén már $-18,8$ °C-ot is mértek, s a korabeli újságok beszámolóí szerint rendkívül veszélyessé vált a közlekedés a nagy hó és a rendkívüli hideg miatt.¹¹ Komáromi beszámolók szerint több mint száz gabonával megrakott hajó ragadt a jég fog-ságában. December 27-re a Balaton is befagyott.¹² A tél szigorúságát tanúsítja, hogy a Lajta folyó Magyaróvárnál fenéig befagyott.¹³

A gellérthegyi meteorológiai obszervatórium észlelései is alátámasztották a kortársak megfigyeléseit, 1829 novemberének átlaghőmérséklete $0,6$ °C volt (az 901–60 közötti átlag $5,4$ °C), decemberben pedig $-5,4$ °C-os közepet mértek (szemben a $+1,6$ °C-os átlaggal). Ha tekintetbe vesszük a műszerek bizonytalan kalibrációjából adódó fenntartásainkat, az eltérés nagyságrendje akkor is egyértelművé teszi, hogy ebben az esztendőben igen korán beköszöntött a tél és szokatlanul szigorú idővel kezdődött. Ráadásul novemberben 10, decemberben pedig 9 havas napot jegyeztek fel a budai obszervatóriumban.¹⁴ A korai tél miatt már januárban tűzifa hiány mutatkozott Pest-Budán, olyannyira, hogy épületállványokat szedtek szét és tüzeltek el a városlakók. Győr környékén pedig a közlekedési nehézségek miatt élelemhiány jelentkezett.¹⁵ Januárban és februárban az országban több helyen is mértek -20 °C-nál nagyobb hideget.¹⁶ A rendkívüli hidegben a gyümölcsfák súlyos fagykárokat szenvedtek, s az utasok közül is számosan estek áldozatul a szigorú időjárásnak. Február derekán ugyanakkor enyhült a nagy hideg, s több alkalommal is havaseső esett és némi olvadás is mutatkozott.¹⁷

Tavaszi: Pozsonyi híradások szerint március 2-án ment el a jég a Dunáról, az olvadást kiterjedt áradások követték.¹⁸ A dunai olvadás sajátos természetének megfelelően Paks és Földvár térségében még március 7-én is szabadon lehetett járni a Duna jegén.¹⁹ Ám március közepe nem hozott további enyhülést, sőt az idő újra igen hidegre fordult, Pest-Budán március 8-án és 9-én a tiszta időben -10 °C-nál nagyobb hideget mértek.²⁰ A *Pressburger Zeitung* beszámolója szerint a Duna március 13-ra, a Hazai és Külföldi Tudósítások szerint csak 19-én vált teljesen jégmentessé Pest-Budánál, a jégzajlás és olvadás több mint három hónapig tartó befagyásnak vetett véget.²¹ A hideg és havas telet kiterjedt áradások követték az egész országban, a Körösök vidékén a tartós apadásra

¹⁰ Zawadowski Alfréd: *Magyarország vizeinek statisztikája*. I. Budapest, 1891. 26.

¹¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1829. december 29. 30.

¹² Bolgár Mihály: *Veszprém meteorológiai viszonyai és kútvizeli*. Veszprém, 1893. 24.

¹³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. március 31.

¹⁴ Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon 1801–1900-ig*. Budapest, 1998. 292.

¹⁵ Győr. Magyarország Vármegyéi és Városai.

¹⁶ Móznér László: Időjárás megfigyelések a Historia Domusokban. *Időjárás* LI. 1947. 53.

¹⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. február 13. 27.

¹⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. március 13.

¹⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. március 13.

²⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. március 10.

²¹ *Pressburger Zeitung* 1830. március 20.; *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1830. március 24.

csak júniusban került sor.²² Huszár Mátyás kamarai mérnök számításai szerint a Körösök és a Berettyó, a Maros és a Tisza mindösszesen 142 négyzetmérföldnyi területet (805'699 hektár) árasztottak el.²³ Nem jártak jobban a Felső-Tisza-vidék megyéi sem, a Hazai és Külföldi Tudósítások híradása szerint 25 helység állt víz alatt, s némelyik ablakig és eszterházig.²⁴ A víz alá került kiterjedt legelőterületek hiányát igencsak megszenvedte az alföldi állatállomány, a legyengült marhaállomány sokfelé pusztult, s lehetett tartani a marhavész kitérésétől is.²⁵ A Duna-völgyében is tartósnak bizonyult a tavaszi árvíz, Kalocsa környéke még áprilisban is víz alatt állt.²⁶ Május végére azonban rekkenő melegre fordult az idő, Pest-Budán több napon is 30 °C feletti hőmérsékletet mértek.²⁷

Nyár: Június elején folytatódott a tavaszutó nagy melege, amely ráadásul szárazsággal is társult²⁸. Júliusban és augusztusban is forró és aszályos volt az időjárás, a hőmérő gyakran 30 °C feletti értéket mutatott. Veszprémben a korabeli megfigyelések szerint július 6-án a hőmérséklet elérte a 40 °C-ot, ezekben a napokban sokan betegedtek meg napszúrásban. Jókay Jolán komáromi feljegyzései szerint a nyár forró és aszályos időjárással telt.

Ősz: A szeptemberben derekán hullott csapadék némileg enyhítette a nyári aszály következményeit, s a jobbára esős időjárás októberben és novemberben is folytatódott.²⁹ Egyébiránt az őszi hőmérsékletjárása megfelelt a mért hosszú távú átlagértékeknek.

1831

Tél: December elején folytatódott az enyhe esős és őszi időjárás, s a tél csak közvetlenül karácsony előtt állt be nagy faggyal és havazással. A hajóhidat Pest-Budánál december 23-án szedték ki, Pozsonyban pedig egy nappal később.³⁰ Komáromban Jókay Jolán kertjében 1831. január elsején az enyhe időjárásnak köszönhetően virágozott az ibolya, 6-án pedig friss zöld kaprot lehetett szedni.³¹ Újsághírek szerint január közepén erősen hidegre fordult az idő, és a Duna Pest-Budánál és Pozsonynál is zajlásnak indult.³² Pest-Budánál azonban csak január 27-én vált elég szilárdá a jég a gyalogos közlekedéshez, Pozsonyban erre február 1-ig kellett várni.³³ Február első napjai még hideg idővel teltek, de 5-től oly enyhére fordult az időjárás, hogy Pozsonynál február 12-én, Pest-Budá-

²² Darkó Antal: *Békés nagyközség története*. Gyula, 1939. 177.

²³ Gallacz János: *Monográfia a Körös-Bereg ármentesítéséről*. Nagyvárad, I. 227–242.

²⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. május 8.

²⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. június 16.

²⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. május 5.

²⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. május 26.

²⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. június 11.

²⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. szeptember 29., október 2., november 27.

³⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1830. december 29.; *Pressburger Zeitung* 1830. december 28.

³¹ Jókay Jolán: *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 84.

³² *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1830. január 15.; *Pressburger Zeitung* 1831. január 14.

³³ *Pressburger Zeitung* 1831. január. 29., február 1., 4.

nál pedig 20-án elment a Duna jege.³⁴ A hajóhidat Pest Budánál március 3-án, Pozsonynál pedig március 15-én adták át a forgalomnak.³⁵

Tavaszi: Március hideg és szeles volt, április azonban szép, meleg nevelő idővel telt, s vetések igen szépen mutatkoztak, a kiegyensúlyozott időjárás pedig folytatódott májusban is.³⁶

Nyári: Júniusban sok eső esett, ami nagyban hátráltatta az aratást.³⁷ A csapadékos időjárás folytatódott júliusban is, Udvarhelyszéken még a hónap közepén sem lehetett hozzálátni az aratáshoz.³⁸ Somogyban a nedvesen betakarított gabona rothadásnak indult, de nem járt jobban a termésnek az a része sem, amely lábba maradt.³⁹ Augusztusban azonban száraz és meleg idő köszöntött be.⁴⁰

Őszi: Ősszel folytatódott a változékony, jobbára esős időjárás.⁴¹ Réthly Antal megállapítása szerint ebben az évben májustól-szeptemberig – a július kivételével – a hónapok középhőmérséklete a hosszú távú átlag alatt volt, az október hónap viszont 2 °C-al az átlag fölé emelkedett. Komárom vidékén az október feletti kellemes volt, s novemberben is jobbára jó idők jártak.

1832

Tél: Komáromban a december hónap egészen karácsonyig igen enyhének bizonyult, gyakorlatilag fagy nélkül ment el. Pest-Buda vidékén az újesztendő kemény hideggel indult, majd hamarosan meglágyult az idő, s az esőre fordult idő a havat elmosta.⁴² Pest és Buda között az enyhe időben csónakokon és kompokon zajlott a forgalom egészen január 24-ig, amikor a Duna általfagyott, s a jégtakaró megmaradt február 20-áig.⁴³ Az enyhe és gyorsan kitisztuló időjárásnak köszönhetően a hajóhidat Pest-Budánál már február 26-án átadták a forgalomnak, Pozsonyban ugyanerre három nappal később került sor.⁴⁴ Sepsiszentgyörgy vidékén a tél enyhe és szokatlanul száraz volt, a juhok a legelőkön teleltek át. Jókay Jolán naplójegyzete szerint Komáromban „Januáriusban és Februáriusban a tél engedelmes és szelek nélkül való volt, a Thermométer R -6 grádusnál (-7,5 °C) nem igen szállott lejjebb”.⁴⁵

Tavaszi: A március száraz idővel telt, a pest-budai tudósító áprilisban arról számolt be, hogy a föld február 9-e óta nem ázott át.⁴⁶ A tavaszi hónapok hőmérsékletjárása ugyanakkor nem tért el érdemben a hosszú távú átlagoktól.

³⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. február 19., 23.

³⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. március 5.; *Pressburger Zeitung* 1831. március 15.

³⁶ *Pressburger Zeitung* 1831. április 27.; május 9.

³⁷ *Pressburger Zeitung* 1830. június 22.

³⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. július 20.

³⁹ Móznér László: Időjárási megfigyelések Historia Domusokban. *Időjárás* LI 1947. 140..

⁴⁰ Bolgár Mihály: *Veszprém meteorológiai viszonyai és kútvizői*. Veszprém, 1893.

⁴¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. október 15.

⁴² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1832. január 12.

⁴³ Zawadowszky Alfréd: *Magyarország vizeinek statisztikája*. I. Budapest, 1891. 26.

⁴⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1832. február 29; *Pressburger Zeitung* 1832. március 2.

⁴⁵ Jókay Jolán: *Hegedius Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 86.

⁴⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1832. április 16.

Nyár: A június hűvös, felhős időt hozott kevés esővel. A július erdélyi híradások szerint rendkívül csapadékos volt, ami helyi áradásokat okozott, jelentős károkkal a vetésekben, ráadásul a kiáradt víz feliszapolta a levágott szénarendeket. Júliusban a Fogarasi-havasokban havazott és a hótakaró napokon keresztül megmaradt.⁴⁷ A Máramarosi-havasokban a júliusban keletkezett hótakaró megmaradt augusztus végéig.⁴⁸ Az augusztusi időjárás igen száraz és szokatlanul meleg volt, a Duna vízállás augusztus derekán olyan alacsony volt, Győrön túl a sok zátony miatt nem közlekedhettek a hajók.⁴⁹

Ősz: A száraz időjárás folytatódott ősszel is, november 1-én a Duna vízállása olyan alacsony volt Pozsonynál, hogy a városi vízmércével már nem volt mérhető.⁵⁰ Szeptember 23-án éjszaka erősen fagyott, ami nagy károkat okozott a kertekben. Az október viszont kellemes enyhe idővel telt. November 5-én Pesten lehullott az első hó.⁵¹ November 27-én aztán oly erős hideg támadt, hogy a Vág befagyott, s a hideg idő decemberben is folytatódott.⁵² A hajóhidat Pozsonyban november 27-én, Pesten pedig 28-án bontották le. A december elején beköszöntött enyhe időjárásra és az országgyűlésre tekintettel a pozsonyi hajóhidat december 8-án újra szolgálatba állították, ám a beállt tartós hideg miatt 14-én újra leszerelték.⁵³

1833

Tél: A tél szokatlanul hideg idővel telt, ráadásul a télies időjárás eltartott április derekáig.⁵⁴ Pest-Budánál január 5-én a Duna jege beállott, délben már gyalog lehetett sétálni a jégen, 7-én délutánra pedig Pozsonynál is megállott a folyó.⁵⁵ Január közepén nagy havazások voltak az országban, Nagyenyeden többször is -20 °C körüli hideget mértek.⁵⁶ Január végén azonban megenyhült az idő, február 8-án Pozsonynál megrepedt a Duna jege. A jégzajlás Pestnél február 14-én kezdődött.⁵⁷ Pestnél március 5-én, Pozsonyban pedig 7-én szerelték be a dunai hajóhidat.⁵⁸ Csongrád megyei beszámolók szerint a tél szokatlanul hideg volt az Alföld déli területein is, a Tiszán 7 héten át állt a jég.⁵⁹ Ráckeven november 28-án szorultak jászolra a marhák, decemberben felváltva havazott és esett az

⁴⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1832. augusztus 18.

⁴⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1832. augusztus 29.

⁴⁹ *Pressburger Zeitung* 1832. augusztus 21.

⁵⁰ *Pressburger Zeitung* 1832. november 6.

⁵¹ *Pressburger Zeitung* 1832. november 7.

⁵² Jókay Jolán: *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 86

⁵³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1832. november 28., december 8.; *Pressburger Zeitung*. 1832. december 15. és 18.

⁵⁴ Milleker Bódog: *Verecz szabad királyi város története*. Budapest, I. kötet 332..

⁵⁵ *Pressburger Zeitung* 1833. január 8.

⁵⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1833. január 30.

⁵⁷ *Pressburger Zeitung* 1833. február 12.; Ismeretlen bejegyzése egy német naptárba. Fővárosi Kiscelli Múzeum.

⁵⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1833. március 5.; *Pressburger Zeitung*. 1833. március 8.

⁵⁹ Jókay Jolán: *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 87.

eső, januárban keményen fagyott, február elején havazott, majd a hónap hátralevő részében inkább enyhült és olvadt.⁶⁰

Tavas: Március és április Ráckeve környékén hideg és csapadékos időjárással telt, májusban azonban szokatlanul forró és száraz idő kezdődött.⁶¹ A tavaszi időjárás Komárom vidékén Szent György napig (április 24.) kellemetlen, szeles-hűvös volt, majd május közepén rekkenő meleg és száraz napok köszöntöttek be, s ez az időjárás némi ingadozással kitartott egészen július 2-ig.

Nyár: Júniusban Medárd (június 8.) eső nélkül múlt el, a népi megfigyelést igazolva június közepén a Bánságban „majdnem perzselő lánggá vált itt a levegő, szénaboglyák újságul sem mutatkoznak”. A tartósnak bizonyuló kánikula Erdélyben is nagy szénakárokat okozott, s tartani lehetett attól, hogy a marhák kiteleltetéséhez nem lesz elég a széna.⁶² Június végén a következőket jegyezte fel az Arad megyei tudósító: „(...) 3 hónapja már mióta az ég csatornai megyénk határai felett zárva. A mérték feletti hőség nem csak házi kertünk, s legelőinket, de vetéseinket, kaszálóinkat is annyira kiszáritá, hogy rajtok – a lakosság szorgalma mellett is – minden növény, fűszál, gabona, s virág elsorvad s sárgán odahal”.⁶³ Július 1-én az amatőr észlelő Komáromban 52,5 °C-t mért (ami a példátlan forróság mellett sokat elárul az észlelő műszeréről is), azonban július 2-án elromlott az idő és szeptember végéig állandósult a hűvös és esős időjárás.⁶⁴ A jászberényi ferencesek feljegyzései szerint a hosszantartó szárazság után július 2-án megjött az eső, és szeptember 23-ig minden nap megöntözte a földet, s hasonló híradások érkeztek az ország más területeiről is.⁶⁵ Hont megyei beszámolóik szerint a nem szűnő esőzések következtében „öszvehordott kalongyáink, kepéink zöldülnek, csíráznak, s rohadnak”.⁶⁶ A nyári esőzések következtében a Komárom környékén a Duna előntötte a lapályosabb területeket és sok kárt okozott, mindenekelőtt a szénatermésben.⁶⁷

Ősz: A szeptemberi esőzések a Dunántúlon és a Felvidéken számos helyen árvizeket okoztak.⁶⁸ Októberben kiderült az idő, s a hónap kellemes, enyhe időjárással telt. Komáromi naplójegyzetek szerint október 13-ától november 2-ig igen kellemetes szép idők jártak, aztán újra beállott az esős idő és tartott az esztendő végéig kiterjedt áradásokat okozva.⁶⁹

⁶⁰ Magdics István: *Diplomatarium Ráckeviense*. Székesfehérvár, 1888. 182.

⁶¹ Magdics István: *Diplomatarium Ráckeviense*. Székesfehérvár, 1888. 182.

⁶² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1833. július 13.

⁶³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1833. július 1.

⁶⁴ Jókay Jolán: *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 87.

⁶⁵ Merk István: *Historia Domus. Jászberény, Pressburger Zeitung* 1833. augusztus 23.

⁶⁶ *Pressburger Zeitung* 1833. augusztus 31.

⁶⁷ *Pressburger Zeitung* 1833. augusztus 7.

⁶⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1833. október 5.

⁶⁹ Jókay Jolán: *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 87.

1834

Tél: December végén Bács megyei híradások szerint a hónap időjárása a tavaszt idézte.⁷⁰ Pozsony vidékén az enyhe és esős időjárás következtében az országutak nagyon elromlottak, a Duna pedig erősen áradt.⁷¹ A Hazai és Külföldi Tudósítások híradásai szerint a sok esőzés miatt a Galícia felé vezető utak járhatatlanok, a Duna áradása pedig nagy területeket változtatott tengerré Győrtől Visegrádig.⁷² Debrecenben a januári vásár igen gyengén sikerült, mivel a tartós esőzések járhatatlanná tették az utakat.⁷³ Január 6-án lebontották Pest és Buda között a hajóhidat, de nem a folyó befagyása, hanem az áradás miatt.⁷⁴ Zala megyében január vége felé lepkéket, szúnyogokat és más bogarakat láttak a levegőben repkedni, s olyan tavaszi virágok mutatkoztak, amelyek rendszeren csak áprilisban nyílnak.⁷⁵ Január elején a megáradt Duna Kalocsa utcáit hajózható csatornákká változtatta.⁷⁶ Kalocsa környékén január végére annyira tavasziassá vált az időjárás, hogy a mandula és barackfák, valamint a kerti és mezei növények virágoztak.⁷⁷ Az Alföld déli területein január utolján a Tisza, a Maros, a Béga, a Temes és Berzova nagy területeket öntöttek el, az esőzések és az árvizek következtében az utak járhatatlanok voltak.⁷⁸ A veszprémi Szent Mihály plébánia anyakönyvi bejegyzése szerint január 22-én virágzott a meggyfa, Gyertyaszentelő napján (február 2.) pedig kirepültek a méhek. A Gellérthegyi obszervatórium észlelései is azt mutatták, hogy januárban márciusi idő járta.⁷⁹ Februárban azonban még néhány alkalommal visszatért a tél, de a hideg időjárás nem bizonyult tartósnak. Pozsonyban és Pesten is február 25-én akasztották be a hajóhidat, a tudósító megjegyezte, hogy Pestnél mindössze két hétig volt kiszedve.⁸⁰ A Balaton behegedt ugyan, de nem lehetett rajta közlekedni.⁸¹

Tavaszi: Szegednél március 8-án akasztották be a hajóhidat, a februári hidegebb időjárás folytán keletkezett jég ekkorra olvadt el.⁸² Márciusban és áprilisban tartósan száraz és hideg volt az idő.⁸³ Április derekán érte el a Tisza árhulláma Szegedet, amelyet a hegyvidéki területek hóolvadása táplált.⁸⁴ A hosszú tél miatt a Felvidéken nagy volt a takarmányhiány, április derekán Ung megyében helyenként még

⁷⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. január 4.

⁷¹ *Pressburger Zeitung* 1833. december 28.

⁷² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. január 4., január 15.

⁷³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. február 5.

⁷⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. január 8.

⁷⁵ *Habót. Halotti Anyakönyv* V. kötet.

⁷⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. január 22.

⁷⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. február 12.

⁷⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. január 29.

⁷⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. február 15.

⁸⁰ *Pressburger Zeitung* 1834. február 25. és 26.

⁸¹ Mózner László: Somogy vármegyei és pápai régi időjárás emlékek. *Időjárás* LI. 1947. 140.

⁸² *Pressburger Zeitung* 1834. március 12.

⁸³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. május 7.

⁸⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. április 19.

a házak szalmatetőit is leszedték, és azzal etették az állatokat.⁸⁵ A Bánság területén május 12-én havazott, s az Oravicai hegyeket még május közepén is hótakaró borította. Ugyanakkor május első fele Pozsony környékén meleg és száraz idővel telt.⁸⁶ Május végén azonban nemcsak a hideg idő tért vissza, de 26-án havazott is Pest és Nagyvárad környékén, számottevőek voltak a fagykárók.⁸⁷ A kecskeméti ferences rendház *Historia Domusa* szerint a januárban esett kevés hó elolvadását követően aratásig mindössze két alkalommal volt harmatnak beillő eső.⁸⁸ Komárom környékén az április hideg és szeles időjárással telt, májusban azonban elkezdődött a forró aszályos időjárás, amely szeptember 3-ig tartott.⁸⁹

Nyár: A június a gellérthegyi obszervatórium észlelései szerint nagy hőséggel és száraz időjárással telt.⁹⁰ Az aszályos időjárás júliusban is folytatódott, a kortársak szerint 40 esztendeje nem volt ilyen forró a nyárközép, minden nap 29–30 °C körül alakul az átlaghőmérséklet.⁹¹ Békésen Tormássy Lajos megyei főorvos július 21-én és 22-én 37,5 °C-ot mért.⁹² Bereg megyében júliusban a tartós aszály következtében megszorodott a tüzesetek száma.⁹³ Augusztus elején Erdélyben a hosszantartó szárazság miatt kevés széna termelt, a sarjúra semmi remény nem volt, és a marhalegelők is kiégtek. Az aszályos időjárás miatt a kukorica az országban sokfelé összeaszott.⁹⁴ A tartós szárazság miatt olyan alacsony volt a Duna, hogy a hajózást megnehezítették a zátonyok.⁹⁵ Pozsonynál olyan alacsony volt a Duna szintje, amire „a legöregebb emberek sem emlékeznek”.⁹⁶ Vas megyében, a Kemesalján a forró és aszályos időjárás miatt a nyáron meggyulladt mocsarak és nádasok még októberben is égtek.⁹⁷

Ősz: A tartós bizonyult aszályos időjárás miatt szeptemberben Pestnél rendkívül alacsony volt a Duna vízszintje, a Csepel-szigetnél a folyó medre zátonyossá vált.⁹⁸ A száraz időjárás Ráckeve környékén eltartott október 24-ig.⁹⁹ Hőmérsékletjárás szempontjából a szeptember az átlagnál melegebb volt, ám az október és a november középhőmérséklete már megfelelt a hosszú távú átlagnak. November utolsó harmadában azonban már kemény fagyok is mutatkoztak.¹⁰⁰

⁸⁵ *Pressburger Zeitung* 1834. május 20.

⁸⁶ *Pressburger Zeitung* 1834. május 20.

⁸⁷ *Vasárnapi Újság* 1834: 80. Kolozsvár.

⁸⁸ *Historia Domus Kecskemétiensis*. 255.

⁸⁹ Jókay Jolán: *Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 88.

⁹⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. július 5.

⁹¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. augusztus 13.

⁹² Palugyai Imre: *Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása*. IV. Pest, 1855. 30.

⁹³ *Pressburger Zeitung* 1834. augusztus 12.

⁹⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. augusztus 6.

⁹⁵ *Pressburger Zeitung* 1834. október 15.

⁹⁶ *Pressburger Zeitung* 1834. október 14.

⁹⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1834. október 15.

⁹⁸ *Pressburger Zeitung* 1834. november 8.

⁹⁹ Magdics István: *Diplomatarium Ráczekeviense*. Székesfehérvár, 1888. 189.

¹⁰⁰ *Pressburger Zeitung* 1834. november 29.

1835

Tél: A dunai hajóhidat december 24-én bontották széjjel.¹⁰¹ December Komárom vidékén hideg időt hozott, karácsony első napján havazott, majd megenyhült az idő.¹⁰² Somogy megyei beszámolók szerint a tél olyan kegyes volt, hogy a juhok és a barmok egész télen át elegendő legelőt találtak.¹⁰³ Január 8-án, majd 15-én néhány hidegebb nap után megjelent a jég a Dunán, de az idő enyhülése miatt nem állt be a folyó.¹⁰⁴ Hont megyei beszámoló szerint „időnk január 18-a óta tavaszivá változott”.¹⁰⁵ Északkelet-Magyarországon takarmányhiány lépett fel.¹⁰⁶ Pest és Buda között február 26-án rakták be a hajóhidat.¹⁰⁷ A Bánságban ezen a „tavasz-szerű” télen a hajók már február közepén megjelentek a Bégán.¹⁰⁸ A tél Ráckeve vidékén teljesen száraz, hónélküli volt, hasonló híradások maradtak fenn Sopron vidékéről is.¹⁰⁹

Tavasz: Tavasszal folytatódott a száraz időjárás Ráckeve környékén, azonban az idő április 18-án esőre fordult, s május elejéig gyakoriak voltak az esők.¹¹⁰ A tavasz száraz időjárással kezdődött Kassán is, április 5-én egy tűzhöz távolról kellett hozniuk vizet a tűzoltóknak, mert számos kút kiapadt.¹¹¹ Május első felének időjárása jól alakult Ung megyében, a vetések pedig jó aratást ígértek.¹¹² Szeged környékén a híradások szerint a tavasz hűvös és mérsékelten csapadékos volt, minek következtében a széna jól mutatkozott.

Nyár: Csongrád megyében a júniusban beköszöntő esőzések miatt a renden lévő széna megfeketedett, s nem lehetett felgyűjteni.¹¹³ A júniusi és a július eleji esőktől Arad megyében megdőlt a búza, s a termést megtámadta az üszökgomba.¹¹⁴ Az augusztusban és szeptember első három hetében történt esőzések nagyban késleltették a szőlő érését Kolozsvár környékén.¹¹⁵ Ráckeve vidékén viszont a nyár jobbára száraz volt, s a száraz időjárás folytatódott szeptemberben és októberben is Pest megyében.¹¹⁶ A száraz időjárás miatt a Hanság annyira kiszáradt, hogy olyan részein is lehet járni, ahol a tudósító szerint 120 éve ember nem járt.¹¹⁷ Úgy tűnik ezen a nyáron karakteresen eltért Dél- és Kelet-Magyarország idő-

¹⁰¹ *Pressburger Zeitung* 1834. december 30.

¹⁰² Jókay Jolán: *Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 88.

¹⁰³ Mózner László: Somogy vármegyei és pápai régi időjárás emlékek. *Időjárás* LI. 1947. 100.

¹⁰⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. január 14.

¹⁰⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. január 31.

¹⁰⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. február 17.

¹⁰⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. február 25.

¹⁰⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. március 14.

¹⁰⁹ Magdics István: *Diplomatarium Ráczeviense*. Székesfehérvár, 1888. 184.

¹¹⁰ Magdics István: *Diplomatarium Ráczeviense*. Székesfehérvár, 1888. 184.

¹¹¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. április 11.

¹¹² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. május 23.

¹¹³ *Pressburger Zeitung* 1835. július 15.

¹¹⁴ *Pressburger Zeitung* 1835. július 11.

¹¹⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. november 18.

¹¹⁶ Magdics István: *Diplomatarium Ráczeviense*. Székesfehérvár, 1888. 184.

¹¹⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. július 18.

járása a dunántúli, illetve általában a nyugat-magyarországi területekétől. Keleten és délen némi csapadéktöbbletről szólnak a híradások, a Dunántúlon azonban szokatlanul száraz volt az idő.

Ősz: Szeptember elején a gyakori esők miatt Temes megyében a szőlőszemek kihaladtak.¹¹⁸ Az őszi esők miatt október közepén a Száva kiáradt.¹¹⁹ Veszprém környékén az október hideg esős idővel telt, november elején már havazott is.¹²⁰ A hideg és csapadékos időjárás miatt már korán, október derekán be kellett fűteni a kályhákat Pest-Budán.¹²¹ Az erdélyi Alsó-Fehér megyében november 3-án leesett az első hó, s a tartós hideg időben meg is maradt.¹²² Pest-Budánál november 13-án le kellett szedni a hajóhidat, mert a Dunán már jégtáblák úsztak. 1829 óta még nem volt év, amikor ilyen korán bevonták volna a hajóhidat.¹²³ Esztergomnál egy nappal később, november 14-én bontották le a hajóhidat.¹²⁴ Pozsonyban pedig november 15-én szerelték le a hajókat.¹²⁵ November 19-én azonban az enyhére fordult időjárás miatt a hajóhidat újra beszerelték.¹²⁶ November derekán a korabeli újságok az erdélyi szász vidékről és Baranyából is igen hideg és csapadékos időjárásról számoltak be, valamint szörványos fagykárokról.¹²⁷ Veszprém környékén a hosszas esőzés után november közepén köszöntött be a kemény tél.¹²⁸ A kora őszi fagyok miatt Nyitra megyében a burgonya sokfelé a földben telelt ki.¹²⁹

1836

Tél: Árva megyében 1835. október 25-én hullott le az első hó, és a szánút kitarított április végéig. A Tisza és a Szamos a száraz hideg időben már december elején beállott, s a száraz fagy sokat árt a vetéseknek.¹³⁰ December 12-én a szigorú hideg miatt Pozsonynál újra kiserelték a hajóhidat, 18-án pedig már befagyott a folyó és a következő napon megindult a gyalogosforgalom is.¹³¹ Pestnél a Duna december 22-én állott be. Január első napjaiban a beálló erős fagnak köszönhetően mind Pozsonynál, mind pedig Pest-Budánál megerősödött a Duna jege, úgyhogy már terhes szekerekkel is lehetett rajta járni.¹³² Az erdélyi Besztercében

¹¹⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. október 10.

¹¹⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. október 21.

¹²⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. november 4.

¹²¹ *Pressburger Zeitung* 1835. október 24.

¹²² *Erdélyi Híradó* 1836. május 28.

¹²³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. november 14.

¹²⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. november 28.

¹²⁵ *Pressburger Zeitung* 1835. november 17.

¹²⁶ *Pressburger Zeitung* 1835. november 20.

¹²⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. november 28. és december 9.

¹²⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1835. november 18.

¹²⁹ *Erdélyi Híradó* 1936. január 12.

¹³⁰ *Erdélyi Híradó* 1936. január 12.

¹³¹ *Pressburger Zeitung* 1835. december 15. és 18.

¹³² *Pressburger Zeitung* 1836. január 8.; *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. január 6.

január 3-án $-30,6\text{ }^{\circ}\text{C}$ -t mértek.¹³³ Ugyanakkor rendkívül változékony volt az időjárás, a nagy hideget rövid időn belül enyhülés követte, a havazást pedig eső. Január 3-án a Duna jege még megbírta a legnehezebb szekereket is.¹³⁴ Ugyanerről a napról jegyezték fel, hogy Nagyenyeden $-27,5\text{ }^{\circ}\text{C}$ -t mértek, a fákról a madarak fagyva hullottak le, s több fagyhalál történt az utakon is.¹³⁵ Felső-Fehér megyében január 13-án $-28,8\text{ }^{\circ}\text{C}$ -t mértek, s számos fagysérülést jegyeztek fel.¹³⁶ Ám a január 19-én a beállt enyhülés következtében megszakadt a Duna jege Pestnél.¹³⁷ Január 23-án Tihanynál a Balaton jege is beszakadt egy szekér alatt.¹³⁸ Január 24-én Pestnél már a Dunán is bizonytalanná vált az átkelés, és történtek szerencsétlen beszakadások, ez a bizonytalan helyzet kitartott egészen február elejéig.¹³⁹ Pozsonynál február 11-én szűnt meg a gyalogosforgalom a Duna jégpáncélján, majd 12-én elvonult a jég és megkezdődött a csónakforgalom.¹⁴⁰ Pestnél a Duna jege 65 napig volt befagyva, február 24-én mozdult meg, majd 28-án vonult el véglegesen.¹⁴¹

Tavas: A hajóhidat március 5-én rakták be Pest és Buda között.¹⁴² Pozsonynál azonban a hajóhidat csak március 19-én tudták beszerelni, főként az erős áramlás miatt.¹⁴³ A híradások szerint Máramarosban még március elején is kitartott a hótakaró.¹⁴⁴ Somogyban hó közel április derekáig tartott, március 25-én még sokan szánon mentek vásárra.¹⁴⁵ Nagyenyedi híradások szerint a március kellemes enyhe idővel telt, s április 4-én már a fecskék is megjelentek.¹⁴⁶ A Hazai és Külföldi Tudósítások veszprémi újságírója április derekán arról számolt be, hogy régóta nem tapasztalt enyhe nevelő idővel kezdődött el a tavasz, s mind a vetések, mind pedig a szőlő igen szépen mutatkozik, minek következtében a gabona ára alászállott.¹⁴⁷ Május elején a késő tavaszi fagyok sokfelé súlyos mezőgazdasági károkat okoztak az országban, különösen a veteményekben, a gyümölcsfákban és a szőlőkben, az Alföldön május 11-én és 12-én hó is esett.¹⁴⁸ Az Erdélyi Híradó egri tudósítója szerint „a májusi tél nagy részben leszüretelt”.¹⁴⁹ Kolozsváron olyan hó esett május 11-ére virradó éjjel, hogy szánkázni lehetett, s néhol a hó súlyától letörték a gyümölcsfák ágai.

¹³³ *Erdélyi Híradó* 1836. február 2.

¹³⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. január 13.

¹³⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. január 13. és 23.

¹³⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. február 6.

¹³⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. február 20.

¹³⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. február 3.

¹³⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. január 27. és február 6.

¹⁴⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. február 17. és 20.

¹⁴¹ *Pressburger Zeitung* 1836. március 8.

¹⁴² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. március 9.

¹⁴³ *Pressburger Zeitung* 1836. március 18.

¹⁴⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. március 26.

¹⁴⁵ Móznér László: *Időjárás megfigyelések a Historia Domusokban*. Időjárás LI. 1947. 139.

¹⁴⁶ *Erdélyi Híradó* 1836. május 17.

¹⁴⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. április 23.

¹⁴⁸ *Pressburger Zeitung* 1836. május 13.

¹⁴⁹ *Erdélyi Híradó* 1836. május 28.

Nyár: Szegeden a Piarista rendház évkönyve szerint június 8-tól október 22-ig semmi eső nem esett. Debrecen környékén a júniusi szárazság miatt széna úgyszólván semmi nem termett, a vetések pedig nem fejlődtek.¹⁵⁰ Jászberényből írják július közepén, hogy „zörög a mező”, a szárazság kiégette a legelőket. Ugyanakkor a máramarosi területek elegendő esőt kaptak, így az ország északkeleti részét kevésbé sújtotta a szárazság.¹⁵¹ Zemplén megyében júniusban és júliusban a Hazai és Külföldi Tudósítások híradása szerint legfeljebb ha háromszor esett eső, s a tikkasztó időjárás miatt három ujjnyi repedések keletkeztek a földeken.¹⁵² A tartós szárazság miatt a Bánság területén többfelé tüzek pusztítottak.¹⁵³ Július derekára Baranya megyében a vízimalmok átalakultak szárazmalmokká, a mezők kiszáradtak, s a földeken 1–2 lábnyi (32–64 cm) repedések keletkeztek.¹⁵⁴ Az elhúzódó szárazság következtében Gyöngyös vidékén kiszáradtak a kutak, s a nagyobb patakok elapadt medrében kellett gödröket ásni, ily módon felfogva a szivárgó vizet.¹⁵⁵ A szárazság miatt kevés széna termett, Szatmárnémeti környékén a kiszáradt mocsarakban kerestek a környékbeli lakosok kaszálót.¹⁵⁶ A Torontál megyei tudósító szerint a legvénebb emberek sem emlékeznek ilyen irtóztató szárazságra, a legelők már áprilisban és májusban leperzselődtek, a barom a tavalyi szénát ette, helyenként a vetést kellett lekaszálni a marhák számára.¹⁵⁷ Szatmár megyében augusztus derekán a tartós szárazság miatt a marha a tarlóra szorult, a tengeri kiégett és sarjú sem volt remélhető.¹⁵⁸ Augusztus közepén négy hónap szárazság után néhányszor némi eső esett. A Gömör megyei Pelsőcön a június eleje esős, a közepe száraz és hideg, a vége pedig rekkenő meleggel telt. A július és az augusztus hőmérséklete változékony, viszont egységesen száraz. Ráckeve vidékén a július és a június szeles és száraz, minden zöldség és vetemény elszáradt.¹⁵⁹

Ősz: Komárom környékén a szárazság június elejétől októberig tartott, október végén azonban már fagyott és havazott is.¹⁶⁰ A Gömör megyei Pelsőcön a szeptember eleje esős, a közepe és a vége viszont száraz és igen meleg. Október eleje és közepe száraz és meleg, 20-tól a vége hideg hóval és havasesővel. Novemberben minden nap esett, hol hó, hol pedig havaseső. Szeged környékén még szeptember végén is tartott a szárazság.¹⁶¹ Makó környékén a száraz időben rosszul sikerült az őszi vetés.¹⁶² Október–november fordulóján hidegre és esősre fordult az idő. Komárom környékén november 3-án enyhült meg az idő és kezdődtek

¹⁵⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. július 23.

¹⁵¹ *Erdélyi Híradó* 1836. július 22.

¹⁵² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. augusztus 17.

¹⁵³ *Erdélyi Híradó* 1836. július 30.

¹⁵⁴ *Erdélyi Híradó* 1836. július 30.

¹⁵⁵ Sebők László, Ethei: *Gyöngyös és vidéke története*. Gyöngyös, 1880. 258.

¹⁵⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. július 16.

¹⁵⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. július 16.

¹⁵⁸ *Erdélyi Híradó* 1836. szeptember 3.

¹⁵⁹ Magdics István: *Diplomatarium Ráczeviense*. Székesfehérvár, 1888. 184.

¹⁶⁰ Jókay Jolán: *Hegedűs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 92.

¹⁶¹ *Erdélyi Híradó* 1836. október 22.

¹⁶² *Erdélyi Híradó* 1836. október 18.

meg a tartós esőzések.¹⁶³ Ráckeve környékén október vége havas, fagyos és szeles, a november pedig esős, s december végéig lágy idő járta.¹⁶⁴

1837

Tél: Gömör megyében a december eleje esős, a közepén fagyott, de a végére felolvadt. Decemberben a tartós esőzések miatt az országban sokfelé áradások mutatkoztak. Kiáradt az Ung, a Szamos, a Túr, a Kraszna folyó és a Duna víz-állása is tartósan magas volt.¹⁶⁵ December végén erős hideg lépett fel, Pozsonynál december 31-én leszerelték a hajóhidat.¹⁶⁶ Január elsején Pestnél bontották le a hajóhidat, 3-án pedig már a Duna jegén lehetett közlekedni. Pozsonynál 3-án állott be a Duna, 10-én pedig már megrakott társzekerekkel lehetett közlekedni rajta.¹⁶⁷ Január végére enyhült a kemény hideg, Pest és Buda között már csónakon közlekedtek, s Pozsonynál is annyira meggyengült a jég, hogy terhes szekereket már nem bírt el.¹⁶⁸ Háromszékből érkezett tudósítások szerint a január szinte hó nélkül és márciusi természettel telt, februárban azonban száraz-hideg idő köszöntött be.¹⁶⁹ A január végi esők elolvastották a Gyöngyös környéki területeken a havat, kivéve a Mátra lejtőinek hótakaróját.¹⁷⁰ A február elején beállt lehülés miatt 4-én a Duna újra zajlott Pestnél.¹⁷¹ Február 6-án Erdélyben is nagy fagyok voltak, amelyek a hótakaró nélküli vetésekben komoly károkat tettek.¹⁷² A február 4-én beköszöntött erőteljes lehülés miatt Pestnél újra zajlott a Duna.¹⁷³ Szegedi tudósítások szerint egészen február elejéig az előző esztendő ősze és a tél igen enyhén telt, s a Tiszán alig támadt jégtorlódás, egészen február elejéig, amikor erős hideg támadt, ám az egy hétnyi lehülést újabb enyhülés követte.¹⁷⁴

Tavaszi: Pestnél a hajóhidat március 1-én este rakták be.¹⁷⁵ Március 26-án nagy hideg támadt és havazott Pest megyében, amire a legöregebb emberek sem emlékeztek, a hó azonban az enyhülésnek köszönhetően a hónap végére elolvadt.¹⁷⁶ Pozsony környékén március végén olyan vastag volt a hótakaró, hogy újra előkerültek a szánok.¹⁷⁷ Sopronban a március hideg időjárással kezdődött, többször havazott, az utolsó hóesés április 8-án történt. Május elején az Ung folyó kiáradt. Szatmár megyében a tartós esőzések miatt kiterjedt ugyancsak áradások mutat-

¹⁶³ Jókay Jolán: *Hegedüs Sándorné Jókay Jolán emlékiratai*. Budapest, 1927. 92.

¹⁶⁴ Magdics István: *Diplomatarium Ráckeviense*. Székesfehérvár, 1888. 184.

¹⁶⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1836. december 14.

¹⁶⁶ *Pressburger Zeitung* 1837. január 3.

¹⁶⁷ *Pressburger Zeitung* 1837. január 19.

¹⁶⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. január 28.

¹⁶⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. március 1.

¹⁷⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. február 4.

¹⁷¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. február 6.

¹⁷² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. február 15.

¹⁷³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. február 8.

¹⁷⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. február 19.

¹⁷⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. március 4.

¹⁷⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. március 29.

¹⁷⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. április 8.

koztak.¹⁷⁸ A május hónap Erdélyben is igen csapadékos volt gyakori áradásokkal, a közlekedési igen nehézkessé vált.¹⁷⁹ Májusban a Pest megyei Apostagnál a Duna is kiöntött a tartós esőzések miatt.¹⁸⁰

Nyár: Június elején a Tisza mellékén a sok eső és a kiöntések miatt a szénát nem tudták felszedni.¹⁸¹ Nagykovácsi híradások szerint Medárdtól (június 8.) június végéig minden nap esett az eső, ami miatt a szénarendek megfeketedtek.¹⁸² Július elején Zemplén megyében folytatódott az esős időjárás, s Máramaros vidékén a Tisza többfelé kiöntött.¹⁸³ Budánál július elején igen magas volt a Duna vízállása, amit a gyakori esőzésekkel magyarázott a tudósító, az esők a szénatermésben is sokfelé kárt tettek.¹⁸⁴ A július tartós esőzésekkel és áradásokkal telt Erdélyben, amelyek nagy károkat okoztak a szántóföldeken és a szénarendekben.¹⁸⁵ Az augusztus azonban forró és száraz volt a Dunántúlon és az Alföldön egyaránt.¹⁸⁶

Ősz: Az augusztusi hőséget szeptemberben kiterjedt esőzések követték, de a hónap még így is az átlagnál melegebb volt.¹⁸⁷ Az október időjárása semmilyen szélsőséget nem mutatott, november azonban számos alkalommal a „nyárihoz hasonló meleg napok” mutatkoztak.¹⁸⁸

1838

Tél: Decemberben változékony volt az idő, fagyott, majd újra megenyhült és esett.¹⁸⁹ Január 1-én Pest-Budánál kiszedték a hajóhidat, de 2-án még csónakkal lehetett közlekedni.¹⁹⁰ Január 5-én kiterjedt havazások kezdődtek az országban, a Duna ugyanakkor folyamatosan áradt.¹⁹¹ Pestnél a Duna január 6-án állt meg, a gyalogos forgalom pedig január 7-től indult meg. Január derekán Háromszék megyében hatalmas mennyiségű hó esett, a malmokat hajtó vizek pedig fenékgig befagytak.¹⁹² Tamási vidékén is sok hóval és nagy hideggel telt a január. Pozsonynál a Duna január 10-én zajlott, majd január 15-én állt be, s indult meg a forgalom a két part között.¹⁹³ Január közepére Pest és Buda utcáira hatalmas hótömeg hullott, ráadásul az idő is igen csípős volt. Az egyméterest elérő hótömeg erősen

¹⁷⁸ *Erdélyi Híradó* 1837. június 6.

¹⁷⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. június 7.

¹⁸⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. június 7.

¹⁸¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. június 7.

¹⁸² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. július 1.

¹⁸³ *Pressburger Zeitung* 1837. július 25.

¹⁸⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. július 5.

¹⁸⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. augusztus 10.; *Erdélyi Híradó*. 1837. augusztus 8.

¹⁸⁶ Merk István: *Historia Domus*. Jászberény.

¹⁸⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. augusztus 10.

¹⁸⁸ Király Mihály egerbegyi (Torda-Aranyos megye) prédikátor naplója. Közli Réthly Antal: *Időjárás események és elemi csapások Magyarországon*. Budapest, 1998. II. kötet, 755.

¹⁸⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1837. december 30.

¹⁹⁰ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. január 5.

¹⁹¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. január 6.

¹⁹² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. február 7.

¹⁹³ *Pressburger Zeitung* 1838. január 16.

akadályozta a közlekedést, hasonló nagytömegű hó a legidősebbek szerint sem esett 1812 óta.¹⁹⁴ Január 15-én olyan mennyiségű hó hullott, hogy a postakocsikból ki kellett fogni a lovakat, s a kocsikat csak másnap ásták ki a hóból, 2 napon keresztül járhatatlanná váltak az utak, s némely budai ház udvarából 35–40 szekér havat hordtak ki. Kalocsai híradások szerint az ezen a télen hullott hó meghaladja az 1830-as hó mennyiségét is.¹⁹⁵ Heves megyei híradások szerint a hótorlaszok miatt január derekán nem tudták megtartani a megyegyűlést, s az újságok farkas támadásokról is beszámoltak, Erdélyben pedig némely utasok eltévedtek és megfagytak. A nagy hidegben megemelkedett a fa ára is.¹⁹⁶ Január 18-ra a szigorú hidegben annyira megvastagodott a Duna jege, hogy már nehéz fuvarok is járhattak rajta.¹⁹⁷ Bars megyében, a Garam vidékén a havas idő december 21-én kezdődött, január 15-én méteres hó hullott, s olyan hideg lett, hogy csak nagyon szükséges esetben hagyták el az emberek a házukat.¹⁹⁸ Januárban sátoraljaújhelyi tudósítások farkas támadásról és utasok fagyhaláláról számoltak be.¹⁹⁹ Január végén enyhébbre fordult az idő és pest-budai beszámolók szerint elkezdődött a hatalmas hótömeg olvadása.²⁰⁰ Szegedről is érkeztek híradások a hideg és rendkívül havas januárról, az ellehetetlenülő közlekedési viszonyokról, s arról, hogy többfelé farkasok mutatkoztak, a tudósítónak azonban nem volt tudomása farkas támadásról.²⁰¹ Február elején a hideg-havas időjárás Fiume városában is dühösködött, amilyenre „70 éves emberek sem emlékeztek”.²⁰² Temesvárnál azonban február elején az enyhülés és az esők kiterjedt áradásokat okoztak, a Béga Temesvár minden külvárosát elárasztotta.²⁰³ Komáromban ugyanakkor még a hónap közepén is nagy halmokban állt az udvarokon a hó.²⁰⁴ Február végén a Maros árvice már Arad környékét fenyegette.²⁰⁵ Pesten Mátyás napjáig (február 24.) kezdett enyhülni a zord téli idő, az enyhülés és a csendes esők jelentősen leapasztották a hótömeget.²⁰⁶ Február 27-én a Vág jégpáncélja is felrepedt Pozsony megyében, s a folyó többfelé kiöntött.²⁰⁷ A február végi áradások a Körösök és a Berettyó vidékén elárasztották az utakat, veszélyessé téve a közlekedést.²⁰⁸

Tavaszc: A Sárreéten már február végén kezdődtek az áradások, ám azt a tél végi fagyok még korlátozták, ám márciusban már kiterjedt és nagy károkat okozó

¹⁹⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. január 17.

¹⁹⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. január 24.

¹⁹⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. január 20.

¹⁹⁷ *Presburger Zeitung* 1838. január 19.

¹⁹⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. január 31.

¹⁹⁹ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. február 14.

²⁰⁰ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. február 3.

²⁰¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. január 27.

²⁰² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. február 17.

²⁰³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. február 17.

²⁰⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. február 21.

²⁰⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. március 14.

²⁰⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. február 28.

²⁰⁷ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. március 15.

²⁰⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. február 28.

árvizek voltak.²⁰⁹ Pozsony megyében a Vág áradása nagy károkat okozott.²¹⁰ A Duna jege Pozsonynál március 7-én ment el.²¹¹ Dunaföldvárnál ugyanakkor még március 8-án is állta a jég, igaz csak gyalog merészkedtek rá. A márciusi áradások miatt kiterjedt területek kerültek víz alá a Duna mentén, igen súlyosak voltak a károk Pesten. A Dunának többfelé átszakadt a gátja, Esztergomban az áradás következtében 703, a megyében további 580 ház dőlt össze.²¹² Hont megyében 450, Dunabogdányban 123 ház dőlt össze.²¹³ Szentendrén március 13-án a Duna menti házak már vízben álltak, a vízmagassága meghaladta az 1775 évit, a jég hol megindult, hol pedig újra elakadt.²¹⁴ Pesten elképesztő pusztítást okozott a Duna március 13. és 15. között. Az előző nagy árvíz 1775-ben esett meg, akkor a vízállás 24 láb, 8 hüvelyk és 10 vonal volt, március 15-ről 16-ra virradóan a korábbi rekordszintnél 4 láb és 11 hüvelykkel magasabb volt a vízszint. Az árvíz pusztításai nemcsak a Vízivárost és Rácvárost, de Óbudát és Buda alacsonyabb részeit is érintették. Pestnél a Váci töltést március 13-ról 14-re virradóra szakította át a Duna, s azonnal elárasztotta az egész várost. Különösen súlyos volt a pusztítás Józsefvárosban, s a következő napokban folytatódott a házak összeomlása Teréz- és Lipótvárosban is. Március 15-én a Csepel-sziget mindkét oldalán megakadt a jég, a folyó vízszintje pedig hol emelkedett, hol apadt, 15-e után inkább apadt.²¹⁵ A Duna március 15-én tetőzött este 11-kor 29'4"9", az 1775 évi korábbi legnagyobb árvizet 47"11"-el haladta meg, 16-án reggel kezdett apadni, és 17-én a folyó visszatért a rendes medrébe. Esztergomban az áradás idején 635 ház dőlt össze. Pest megyében 153 ember halt meg, 395 állat pusztult el, 10'017 ház dőlt össze és 3'302 ház rongálódott meg súlyosan, ami az épületállomány közel 70%-a volt. Budán 204 ház omlott össze, 262 megromlódott, Óbuda 762 házából 307 teljesen elpusztult, 146 részben leomlott, 128 kevésbé rongálódott meg, mindössze 91 maradt épségben.²¹⁶ Pest-Budánál március 31-én illesztették be a hajóhidat, amit december 14-én bontottak le, így 107 napig volt kiszedve.²¹⁷ Komáromnál április 12-én adták át a hajóhidat a forgalomnak.²¹⁸ Az április időjárása még az átlagnál valamelyest hűvösebb volt, de májusban már erőteljes felmelegedés kezdődött.

Nyár: Június első felében változékony volt az idő az Alföldön, de a hónap második fele már az évszaknak megfelelő száraz és meleg napokkal telt.²¹⁹ Július eleje

²⁰⁹ *Gacsári István krónikája*. Békésgyula, 1880–81. 152.

²¹⁰ *Pressburger Zeitung* 1838. március 19.

²¹¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. március 14.

²¹² *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. április 15.

²¹³ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. április 25.

²¹⁴ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. április 15.

²¹⁵ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. március 18.

²¹⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. április 4.

²¹⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. március 31.

²¹⁸ *Presburger Zeitung* 1838. április 24.

²¹⁹ Ecsedi Gábor református prédikátor naplója: Közli Réthly Antal: *Időjárás események elemi csapások Magyarországon*. Budapest, 1998. II. kötet, 883.

igen száraz időjárást hozott Gyöngyös környékén, ami hátráltatta a kukorica és a kerti növények fejlődését.²²⁰ Az Alföldön változékony időjárással telt a július, rekkenően meleg és hűvös-esős napok váltakoztak. Augusztus időjárása pedig már egyértelműen hűvössé csapadékosná vált.²²¹ Erdélyben a nyár igen esős volt, ami komoly szőlő károkat okozott.²²²

Ősz: Szeptemberben igen kellemes és meleg volt az időjárása, ami sokat segített a szőlő érésében.²²³ Október időjárása ugyancsak száraz és meleg volt a Hegyalján.²²⁴ Árva megye hegyvidéki területein már októberben havazott.²²⁵ November 22-én Baján havazott, 24-re a a hőmérséklet -15 °C csökkent, később a hideg némileg enyhült, de a Duna zajlása miatt a baranyai és a szekszárdi hajók nem érkeztek meg a vásárra.²²⁶ A Bánságban november 26-án esett le az első hó, de ezt enyhülés követte, majd enyhe esők, amelyek enyhítették a száraz őszi időjárás következményeit.²²⁷ Pest-Budánál november 28-án elkezdődött a Duna zajlása, s kiszerték a hajóhidat, Pozsonyban ugyanezt egy nappal később, november 29-én tették.

1839

Tél: A december eleji enyhülés következtében a pozsonyi hajóhidat december 3-án újra beszerelték, majd 19-én, immár tartósan kiszerték. Pozsonynál december 26-án állapodott meg a Duna. December elején a Bánságban olyan enyhe volt az idő, hogy a birkák kinn legeltek a réteken, a földművesek pedig szántottak és vetettek.²²⁸ Decemberben Szatmár megyében, és Szolnoknál is áradt a Tisza.²²⁹ Hunyad megyében december 13-ig enyhe volt az idő, a hőmérséklet ezt követően süllyedt tartósan fagypontra alá.²³⁰ Január elején Beszterce és Brassó vidékén nagy havazások voltak, s hasonló hírek érkeztek Erdély más területeiről is.²³¹ A mérsékelt hideg idő bizonyítéka, hogy január 16-án Pozsonynál a Duna jégmentes volt.²³² Pest-Budánál pedig csak január 30-án állt be a Duna.²³³ A szegedi tudósító szerint január végének időjárása hasonlatos volt az áprilishoz, majd január 31-én erőteljesen hidegre fordult az idő. A -20 °C körüli időben a Tisza

²²⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. július 18.

²²¹ Ecsedi Gábor református prédikátor naplója: Közli Réthly Antal: *Időjárás események elemi csapások Magyarországon*. Budapest, 1998. II. kötet, 884.

²²² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. november 3.

²²³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. október 27.

²²⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. október 31.

²²⁵ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1838. október 28.

²²⁶ *Presburger Zeitung* 1838. december 19.

²²⁷ *Presburger Zeitung* 1838. december 29.

²²⁸ *Presburger Zeitung* 1838. december 29.

²²⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1838. december 22.

²³⁰ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. január 3.

²³¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. február 2. és 3.

²³² *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. január 24.

²³³ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. február 3.

olyan vastagon befagyott, hogy a legnagyobb terheléssel is lehetett rajta járni.²³⁴ Január 31-én Pozsonynál erősen zajlott a Duna, azonban február 12-én elment a jég a folyóról.²³⁵ Pest-Budánál február 14-én indult meg a jég, s biztonsággal lehetett csónakon közlekedni a két város között. A jég gyors elvonulása az előző évi katasztrófa után igen megnyugtató fejlemény volt a kortársak számára.²³⁶ A Közép-Tiszavidéken kevés volt télen a hó és ráadásul nagyon olvadékony. A Körös jege február 10-re elolvadt, de a Tisza hetekig zajlott, még március 8-án is hozott jégtáblákat a folyó.²³⁷

Tavaszc: Pest-Budánál március 6-án átadták a hajóhidat a forgalomnak.²³⁸ Március igen hideg idővel telt Erdélyben, Erdély nagy részét ebben a hónapban még hó borította, a szokatlanul hideg idő, amilyenre még a legöregebb emberek sem emlékeztek, április 9-ig tartott.²³⁹ Március elején a Tiszát és Marost még jég borította, s Máramarosban másfél öles hó feküdt.²⁴⁰ Március közepén sokfelé havazott és fagyott, Baján március 16-án $-15\text{ }^{\circ}\text{C}$ mértek. Pest-Budán március derekán felváltva havazott és esett.²⁴¹ Eperjes környékén a hideg szeles időjárásnak köszönhetően még március 23-án is hó borította a környező hegyeket.²⁴² Pest-Buda környékén április elején fagyott és havazott.²⁴³ Abaúj megyében a hideg idő miatt még április elején sem lehet a juhokat kicsapni a legelőre.²⁴⁴ Csongrád megyében egész márciusban hideg volt az idő, felváltva esett és havazott, az alkalmatlan időjárás nagyban hátráltatta a mezei munkákat, a Tisza és a Maros kiterjedt bányászati területeket árasztott el kipusztítva a vetéseket.²⁴⁵ Az április időjárása szokatlanul hideg volt Erdélyben, a hónap közepén még vastagon feküdt a hó Dél-Erdélyben és a Háromszék vidékén.²⁴⁶ Liptó megyei híradások szerint a tél sokáig tartott, áprilisban még mindent hó borított.²⁴⁷ A május első fele jobbára esős volt Hunyad és Szatmár megyében és az Érmelléken is.²⁴⁸ Tamási anyakönyvi bejegyzés szerint júniusig az év jobbára esős volt.

Nyár: Temes megyében június 9-én kezdődött a rendkívül forró időjárás, Temesváron a lakosok éjszakánként jártak a csatornához fürödni, enyhülést keresve.²⁴⁹ Csongrád megyében május végétől június 29-ig semmi eső nem esett, s ujjnyi

²³⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. február 9.

²³⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. február 7. 10. 14.

²³⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. február 16.

²³⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. március 20.

²³⁸ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. március 7.

²³⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. április 20.

²⁴⁰ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. március 10.

²⁴¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. március 20.

²⁴² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. április 10.

²⁴³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. április 10.

²⁴⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. április 13.

²⁴⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. április 10.

²⁴⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. április 20.

²⁴⁷ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. május 20.

²⁴⁸ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. július 3.

²⁴⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. július 3.

szélességű repedések mutatkoztak a mezőkön. A nagy hőség ártott a gabonának, viszont széna sok termett. Ugyanakkor június 30-án Balassagyarmat közelében havazott is.²⁵⁰ Veszprémben júniusban nagy volt a szárazság, s csak augusztusban esett némi eső. Bajai tudósítások szerint az egész júniusban kitartott a szárazság és hőség, amely elérte a 37,5 Celsius fokot.²⁵¹ Veszprém és a Balaton környékén a szárazság júliusban is tartott, a burgonya és a kukorica súlyos károkat szenvedett, sarjú pedig egyáltalán nem termett.²⁵² Júliusban folytatódott a szárazság Nyitra vidékén is, s az aszályos időjárás sokat ártott a kerti veteményeknek. Torda vidékén a forró és aszályos időjárás nagy mezőgazdasági károkat okozott, a szénagyűjtőket és a téglavetőket leszámítva senki nem örült a száraz időnek. Erdélyben az Aranyos annyira leapadt, hogy könnyedén át lehetett lábalni rajta.²⁵³ Háromszéken a július és az augusztus egyaránt forró és aszályos időjárással telt, ilyen rekkenő hőségre még a legöregebb emberek sem emlékeztek. A rekkenő meleg kiaszalta a kerti veteményeket és a tavaszi vetéseket. A tartós hőség az augusztus 21-i jégesővel ért véget.²⁵⁴ Kolozsvár környékén a július esőtlen volt, augusztusban már többször esett eső, augusztus 2-án olyan mennyiségű csapadék hullott, hogy helyi áradások támadtak.²⁵⁵ Augusztus 9-én és 10-én 30 órán át megszakítás nélkül esett Győr környékén, ami igen jó hatással volt a tartós szárazság által meggyötört vetésekre.²⁵⁶ A Bihar megyei Belényes környékén augusztus elején esőzések kezdődtek, amelyek eltartottak a hónap derekáig, felfrissítve a szárazságtól elgyötört vegetációt.²⁵⁷ Szatmár megyében május 19-től augusztus közepéig alig esett.²⁵⁸ A Szepességben augusztus 21-én havaseső esett, és 23-án Szepesbéla határában 15 ló és 4 ember fagyott meg.²⁵⁹ Ősz: Budán a szőlőnek kedvező nyári időjárásnak köszönhetően korán, szeptember 23-án kezdődött a szüret.²⁶⁰ A Bánságban az ősz száraz időjárással telt, ami hátráltatta az őszi szántást és vetést.²⁶¹ Kassa környékén október végén már olyan hidegre fordult az idő, hogy fűteni kellett. Pozsonyban október 31-én havazott is.²⁶² A meleg októberi napoknak köszönhetően november 5-én Budán a piacon érett szamócát árultak.²⁶³ November derekán egy héten keresztül folyamatosan

²⁵⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. július 13.

²⁵¹ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. július 7.

²⁵² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. augusztus 7.

²⁵³ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. július 27.

²⁵⁴ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. október 12.

²⁵⁵ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. augusztus 17.

²⁵⁶ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. augusztus 22.

²⁵⁷ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. augusztus 28.

²⁵⁸ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. augusztus 18.

²⁵⁹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. szeptember 14.

²⁶⁰ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. szeptember 22.

²⁶¹ *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. november 16.

²⁶² *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1839. november 13.

²⁶³ *Jelenkor* 1839. november 9.

esett, aminek következtében járhatatlanná váltak az utak.²⁶⁴ November végén Marosvásárhely környékén esős és lágy volt az idő.²⁶⁵

1840

Tél: December 19-ről 20-ra virradóra leszerelték a dunai hajóhidat Pest-Budánál, a Duna zajlott, a közlekedés pedig csónakon történt.²⁶⁶ Decemberben Nagyszében vidékén hideg és esős volt az idő, az utak járhatatlanná váltak.²⁶⁷ Gyöngyös környékén fekete volt a karácsony, Szegeden hasonlóképpen december vége enyhe tavaszias idővel telt.²⁶⁸ Január 10-én a Duna Pest-Budánál már erősen zajlott²⁶⁹, de a Duna még január 16-án sem fagyott be teljesen, megindult ugyan a közlekedés a jégen, de a jégmentes szakaszokon még csónakot is használtak.²⁷⁰ Szekszárdnál ugyanakkor a Duna már január 17-én beállott.²⁷¹ Trencsénben január 18-án $-22,5$ °C mértek, de a szélsőségesen hideg időt hirtelen jött enyhülés zárta le. Az olvadás miatt megáradt Vág 21-én és 22-én kilépett a medréből és jelentős károkat okozott. Ungvár környékén január 20. és február 13. között egészen tavaszias volt az idő. Január 22-én a Duna Pest-Budánál, a Margitszigetnél beállott és járható, ugyanakkor a hajóhid helyén nyílt víz van és még csónakon is lehetett közlekedni.²⁷² Pozsonynál január 22-én az enyhe időjárás hatására a Duna jege megindult, s ugyanez történt január 24-én Pestnél is.²⁷³ Január 30-ra teljesen jégmentessé vált a Duna Pest-Budánál.²⁷⁴ Komáromnál már február 11-én bekötötték a hajóhidat és átadták a forgalomnak.²⁷⁵ Ugyanakkor beszercebányai híradások szerint január eleje óta tartósan hideg volt az idő, február 12-én reggel $-22,3$ Celsius fokot mértek a városban, amit aztán némi enyhülés követett.²⁷⁶ Csongrád megyében a télnek csak az első két hete volt valóban szigorú, ezt követően jobbára engedelmes volt az idő. A Somogy megyei Merynén január 20-át követően erősen megenyhült az idő, a föld fagya felengedett, s februárban a legyek és dongók már úgy repdestek, mint nyár derekán.

Tavaszi: A szép februári időjárást azonban a március olyan kemény faggyal zárta le Somogyban, hogy még a kapát se lehetett a földbe vágni. A barack és a mandulafák súlyos fagykárokat szenvedtek. A március nagyon hideg idővel telt Ungvár vidékén is. Pest-Budánál március 15-én szerelték be a hajóhidat, és délután

²⁶⁴ *Jelenkor* 1839. november 23.

²⁶⁵ *Hazai és Külföldi Tudóstársok* 1839. december 14.

²⁶⁶ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1839. december 22.

²⁶⁷ *Nemzeti Újság* 1839. január 15.

²⁶⁸ *Nemzeti Újság* 1839. január 1. és 4.

²⁶⁹ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1840. január 12

²⁷⁰ *Nemzeti Újság* 1840. január 12.

²⁷¹ *Nemzeti Újság* 1840. január 29.

²⁷² *Nemzeti Újság* 1840. január 23.

²⁷³ *Nemzeti Újság* 1840. január 26.

²⁷⁴ *Nemzeti Újság* 1840. február 2.

²⁷⁵ *Nemzeti Újság* 1840. február 13.

²⁷⁶ *Nemzeti Újság* 1840. március 26.

már közlekedtek is rajta.²⁷⁷ Április változékony idővel telt, a hónap közepén kellemesen meleg volt az időjárás Pest-Buda környékén, a hónap végén azonban Brassó és Kolozsvár környékén havazott.²⁷⁸ A május változékony, de egészében véve a hosszú távú átlagoknak megfelelő időjárással telt az Alföldön.²⁷⁹

Nyár: A tartós esőzések miatt június elején a Bodrog, a Szamos és a Tisza megáradtak és kiléptek a medrükéből.²⁸⁰ Június derekán a Tisza áradása Heves megyében nagy károkat okozott.²⁸¹ Június végén Torda megyében a hegyeket magas hó borította.²⁸² Július utolsó napjaiban kiterjedt áradások voltak Erdélyben, kiáradt a Szamos, az Aranyos és a Körös.²⁸³ Aradnál és Gyulaféhevárnál kiáradt a Maros is.²⁸⁴ Augusztus elején a tartós esőzések miatt a Duna erősen áradt Pozsonynál, a hajóhidat az áradás miatt nem tudták megnyitni.²⁸⁵ Az ausztriai felhős szakadások miatt még augusztus közepén is jelentős árhullám érkezett a Dunán és a Rábán, nagy szántóföldi területek kerültek ennek következtében víz alá.²⁸⁶ Bihar megyében az augusztusi felhős szakadások nyomán helyi árvizek támadtak, a Körös és a Pece Nagyvárad környékén jelentős lakott területeket árasztott el.²⁸⁷

Ősz: Szeptember közepe igen forró időjárással telt, Brassóban szeptember 19-én 30 °C mértek.²⁸⁸ Tolna megyében az október hűvös időjárással telt.²⁸⁹ A Beszterce körüli hegyekben már október 17-én havazott.²⁹⁰ Arad megyében októberben havazott, s számos községben fekvé maradt a hó még november elején is. Bánátban október 10-én kezdett esni, s az esős időjárás kitartott egészen november végéig.²⁹¹ Az októberi hideg és esős idő sok kárt okozott Hegyalján.²⁹² Temesváron december 1-én hóvihár dúlt, s a hőmérséklet -8 °C körül mozgott.²⁹³ December 2-án Baján leesett az első hó.²⁹⁴ November végén ugyanakkor tavaszi volt az idő Pozsony környékén, de december 3-án lábnyi magas hó hullott, s az emberek szánon közlekedtek. Ugyanezen a napon a Duna erős zajlása miatt kiszedték Pozsonynál a hajóhidat, de a hajók Bécs és Pest között közlekedtek.²⁹⁵ December

²⁷⁷ *Nemzeti Újság* 1840. február 19.

²⁷⁸ *Nemzeti Újság* 1840. június 4; Jelenkor 1840 május 13.

²⁷⁹ Ecsedi Gábor református prédikátor naplója: Közli Réthly Antal: *Időjárás események elemi csapások Magyarországon*. Budapest, 1998. II. kötet 895.

²⁸⁰ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1840. június 14.

²⁸¹ *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1840. július 2.

²⁸² *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1840. július 26.

²⁸³ *Nemzeti Újság* 1840. augusztus 12. és szeptember 20.

²⁸⁴ *Nemzeti Újság* 1840. augusztus 27.

²⁸⁵ *Nemzeti Újság* 1840. augusztus 9.

²⁸⁶ *Nemzeti Újság* 1840. augusztus 16.

²⁸⁷ *Nemzeti Újság* 1840. augusztus 16.

²⁸⁸ *Nemzeti Újság* 1840. október 1.

²⁸⁹ *Nemzeti Újság* 1840. november 1.

²⁹⁰ *Nemzeti Újság* 1840. november 8.

²⁹¹ *Nemzeti Újság* 1840. december 13.

²⁹² *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* 1840. november 12.

²⁹³ *Nemzeti Újság* 1840. december 13.

²⁹⁴ *Nemzeti Újság* 1840. december 17.

²⁹⁵ *Hírnök* 1840. december 7.

2-án már erősen zajlott a Duna Pest-Budánál, a hajóhidat 4-én szerelték le, a jég az épülő Lánchíd egyik cölöpjét elmozdította.²⁹⁶ December 17-én a zajló Duna beállott, s a jég híd megmaradt egészen 1841. március 12-éig. December 18-án a Duna beállott Pozsonynál is, a hőmérséklet megközelítette a -20 °C , a közlekedés megindult a jégen keresztül.²⁹⁷ Pest-Budánál a Duna december 23-án fagyott be, s megindult a gyalogos forgalom.²⁹⁸ December 29-én némi enyhülés után Szegednél lábnyi nagyságú hó esett, a Tisza és a Maros befagytak, a hőmérséklet pedig -20 °C körül alakult.²⁹⁹

HAVI ÉS ÉVSZAKOS IDŐJÁRÁSI ANOMÁLIÁK AZ 1830-ES ÉVEKBEN

Az 1830-as években példátlanul sok tartós időjárási anomáliáról van tudomásunk, alig volt olyan esztendő, amikor a hónapok jelentős része, alkalmanként pedig teljes évszakok időjárása ne vált volna szélsőséggé. Mivel a hónapok jelentették az éghajlattörténeti rekonstrukciónk legfontosabb időbeni keretét, ezért az anomáliák meghatározásában is a hónapok időjárási jellemzői voltak számunkra az irányadók. Anomáliának tekintettük azt, ha a hőmérsékleti vagy csapadék indexek elérték a ± 2 vagy ± 3 -as értéket, illetve ha a budai idősor havi hőmérsékleti közepe legalább 2 °C -al eltért a viszonyítási értéként használt 1901–1960 közötti évek átlagától (csapadék idősor sajnos csak 1841-től áll rendelkezésünkre).

Mindjárt az 1830-as év három szélsőséges évszakot is produkált. Ebben az esztendőben a tél már igen korán, 1829 novemberében beköszöntött. A november Budán mért átlaghőmérséklete ($0,6\text{ °C}$) közel öt fokkal alacsonyabb volt, mint a hónap hosszú távú átlaga ($5,4\text{ °C}$), és egy fokkal hidegebb, mint a decemberi közép ($1,6\text{ °C}$). Decemberben a hideg fokozódott (budai hőmérsékleti észlelések havi átlaga: $-5,4\text{ °C}$; 1901–1960 közötti hónapokátlagértéke: $1,6\text{ °C}$). Januárban ($-6,7\text{ °C}$; $-0,66\text{ °C}$) és februárban ($-2,8\text{ °C}$; $1,64\text{ °C}$) is folytatódott a nagy hideg. A kis jégkorszak téli anomáliáira oly jellemző módon a március is majdhogynem téli hónappá vált ($3,32\text{ °C}$; $6,38\text{ °C}$). A hosszúra nyúlt telet 1830 áprilisában erőteljes felmelegedés követte ($13,9\text{ °C}$; $11,1\text{ °C}$), s a szokatlan meleg májusban is folytatódott ($18,9\text{ °C}$; $16,2\text{ °C}$). Az igen meleg tavaszi időjárás „megágyazott” a 19. század egyik legforróbb és legaszályosabb nyarának. Júniusban igen meleg ($22,3\text{ °C}$; $19,3\text{ °C}$) és viszonylag száraz volt az idő, júliusban ($23,4\text{ °C}$; $21,8\text{ °C}$) és augusztusban ($22,4\text{ °C}$; $19,7\text{ °C}$) folytatódott a hőség, ráadásul ez rendkívüli szárazsággal is társult (mindkét hónap esetében a csapadék index érték -2 volt).

1831 az időjárási szélsőségek szempontjából nyugalmasabb esztendőnek bizonyult, csupán az április ($14,6\text{ °C}$; $11,1\text{ °C}$), és az október ($13,3\text{ °C}$; $10,9\text{ °C}$)

²⁹⁶ *Hírnök* 1840. december 10.

²⁹⁷ *Hírnök* 1840. december 21.

²⁹⁸ *Vereinigte Oefner und Pester Zeitung* 1840. december 24.

²⁹⁹ *Nemzeti Újság* 1841. január 9.

hőmérsékleti értékei emelkedtek az átlag felé. Ám 1831 nyara, különösen a június (2) és a július (2) szokatlanul csapadékosak voltak.

1832-ből két hőmérsékleti „majdnem” anomáliánk van, az augusztus (22,6 °C; 20,7 °C) és az október (12,6 °C; 10,9 °C), s egy igazi decemberben (-1,6 °C; 1,6). Októberben ráadásul nem csak hideg, hanem igen száraz is volt az időjárás (-2), hasonló szárazságot tapasztaltak a kortársak az év márciusában is (-2).

A két nyugalmasabb esztendőt 1833-ban újra zaklatottabb év követte, amely egy rendkívül hideg januárral kezdődött (-7,1 °C; -0,66 °C), az előző év szokatlanul hideg decemberének folytatásaként. 1831 májusa júliusra jellemző hőmérsékleti átlagot produkált (21,4 °C; 16,2 °C), ráadásul a hónap időjárása rendkívül száraz is volt (-2). Júniusban folytatódott a hőség (22,7 °C; 19,4 °C), a szárazság pedig fokozódott (-3). A július azonban fordulópontot jelentett, s az időjárás szeptember végéig hűvösebbé és szokatlanul csapadékosá vált (minden hónap esetében a csapadék index 2). Az év utolsó hőmérsékleti anomáliáját a december hónap produkálta (4,6 °C; 1,6 °C), amely szokatlanul csapadékos volt.

Az enyhe téli időjárás 1834 januárjában is folytatódott (3,5 °C; -0,66 °C). Említést érdemel a szokatlanul hideg március is (4,4 °C; 6,38 °C), de az évet a májustól-szeptemberig tartó rendkívül forró és aszályos időjárás tette emlékezetessé. Május egyértelműen a nyarat idézte (21,3 °C; 16,2 °C), bár ebben a hónapban a csapadékhiány még nem volt súlyos. Júniusban azonban elkezdődött az évszázad egyik legsúlyosabb szárazsága (22,8 °C; 19,4 °C, csapadék index -3). Júliusban a hőség fokozódott (26,6 °C; 21,8 °C), a szárazság pedig folytatódott (-3). Augusztusban némileg mérséklődött a forróság (23,5 °C; 20,7 °C). A négyhónapos aszály végén, szeptemberben alig enyhül a hőség (20,4 °C; 16,5 °C) és a szárazság (-2).

Minden jel arra mutat, hogy a természet 1835-ben pihente ki annak a felfordulásnak a fáradalmait, ami az előző esztendőben megesett. Ebben az évben csupán két havi hőmérsékleti anomáliáról van tudomásunk, ráadásul mindkettő az esztendő végén, novemberben (-0,3 °C; 5,4 °C) és decemberben (-3 °C; 1,6 °C) esett meg.

1836 már újra mozgalmasabb év volt, a január (az előző esztendő végének trendjét folytatva) szokatlanul hidegnek bizonyult (-3,2 °C; -0,66 °C). A meleg április (10,2 °C; 6,38 °C) azonban szinguláris anomália volt. 1836 nyara nem volt különösebben meleg, de júniustól szeptember végéig igen aszályos volt az időjárás (mind a négy hónap csapadék indexe -2). Októberben a szárazság mérséklődött, ebben a hónapban a középhőmérséklet volt igen magas (13,8 °C; 10,9 °C). Ebből az évből még az enyhe december érdemel említést (3,6 °C; 1,6 °C).

1837-ben a télutó (-0,8 °C; 1,64 °C) és a tavaszelő (3,1 °C; 6,38 °C) volt szokatlanul hideg. A szélsőséges időjárású évszakok sora májusban kezdődött, a hónap az átlagnál valamivel hűvösebbnek bizonyult (18,4 °C; 19,4 °C), viszont a csapadék mennyisége jócskán meghaladta az átlagot (2). Júniusban a hőmérsékleti deficit az előző hónaphoz hasonlóan alakult (18,4 °C; 19,4 °C), de csapadéktöbblet példátlanul nagy volt (3). Júliusban azonban már a lehülés mértéke (19,6 °C; 21,6 °C) és

a csapadéktöbblet (2) is rendkívülinek bizonyult. A hűvös és esős hónapokat egy igen forró (23,1 °C; 19,7 °C) és mérsékleten száraz (-1) augusztus szakította meg. Ám a hűvös időjárás dominanciáját mutatják az év hátralévő hónapjai, a szeptember (14,4 °C; 16,5 °C), a november (2,8 °C; 5,4 °C) és a december (-2 °C; 1,6 °C) egyaránt lényegesen elmaradt a hosszú távú átlagoktól.

1838 tele, illetve kora tavasza egyértelműen az évtized legemlékezetesebb anomáliáit produkálta. A hideg decembert elképesztően hideg (-6,7 °C; -0,66 °C) és havas (3) január követt. A rendkívül hideg idő folytatódott februárban is (-3,6 °C; 1,64 °C), igaz mérsékeltabb havazásokkal (1). A márciusban az évszázad legpusztítóbb jegesárja zúdult a Duna mellékére. A pesti Molnár utca 153. számú ház egyik kövén feljegyezték a Duna legmagasabb vízállásait, amelyek közül a március 15/16. éjszakáján mért érték nagyságrendekkel kiemelkedik:

1732	20'1"6"
1744	21'1"9"
1775	23'1"3"
1809	21'5"9"
1811	21'3"0"
1830	21'7"0"
1838. január 6.	20'6"9"
1838. március 13.	22'4"0"
1838. március 15/16.	29'4"9" ³⁰⁰

1838-ban még három hőmérsékleti anomália érdemel említést, a szokatlanul meleg május (18,3 °C; 16,2 °C), a hasonlóképpen meleg szeptember (18,8 °C; 16,5 °C), és az igen hideg december (-0,8 °C; 1,6 °C).

1839 anomáliái főként a tavaszi és a nyári hónapokban estek meg. A március középhőmérséklete jócskán elmaradt az átlagtól (2,4 °C; 6,38 °C), májusban már nemcsak hűvös volt az idő (8,7 °C; 11,1 °C), de igen csapadékos is (2). Június elején azonban gyökeresen megváltozott az időjárás, a nyár nagyrészt forró és aszályos idővel telt. Júniusban több mint három fokos volt a havi hőmérsékleti többlet (22,6 °C; 19,4 °C), s az időjárás is szokatlanul száraz volt (-2). Júliusban tovább tartott a forróság (23,7 °C; 21,6 °C), a szárazság pedig fokozódott (-3). Augusztus már nem volt az átlagnál melegebb, de az aszály ebben a hónapban is folytatódott (-2). Az év hátralévő részéből még a november érdemel említést, amely az átlagnál lényegesen enyhébb idővel telt (7,4 °C; 5,4 °C).

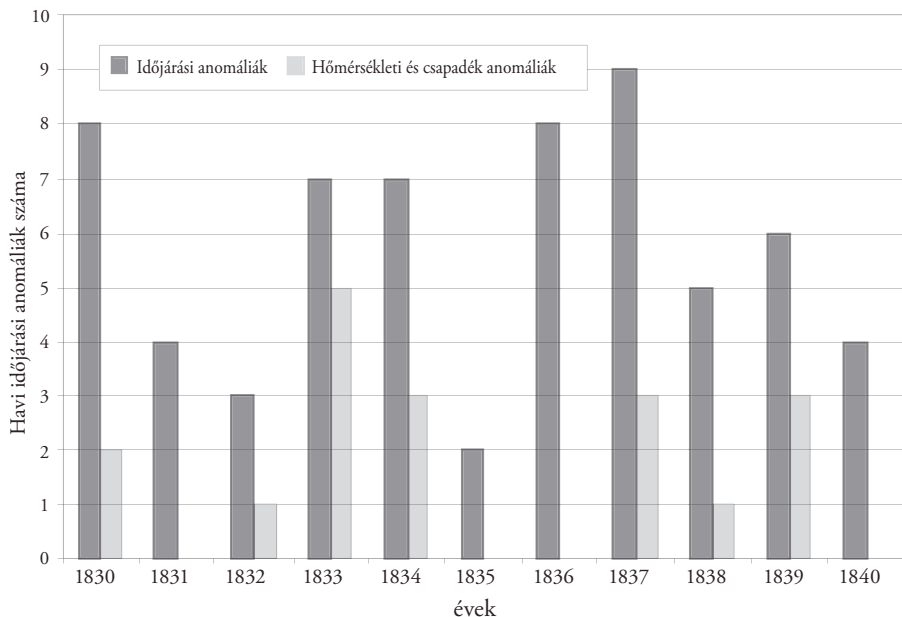
1840-ből öt időjárási anomáliáról van tudomásunk, de ezek elszigetelten jelentkeztek, s nem formáltak alapvetően az évszakok időjárási karakterét. Mindjárt az év elején szokatlanul hideg volt a január (-4 °C; -0,66 °C), a március középhőmérséklete (1,2 °C; 6,38 °C) ugyancsak jócskán elmaradt a hosszú távú átlagtól. Negatív volt az év utolsó harmadának két időjárási anomáliája is.

³⁰⁰ *Presburger Zeitung* 1838. július 6.

Október hónap kifejezetten hideg (7,7 °C; 10,9 °C) és szokatlanul csapadékos volt. A december pedig ebben az évben az idősor leghidegebb hónapját produkálta szibériai átlaghőmérséklettel (-8,2 °C; 1,6 °C)

1. ábra

A havi időjárási anomáliák és az egyszerre jelentkező hőmérsékleti és csapadék anomáliák száma Magyarországon 1830 és 1840 között

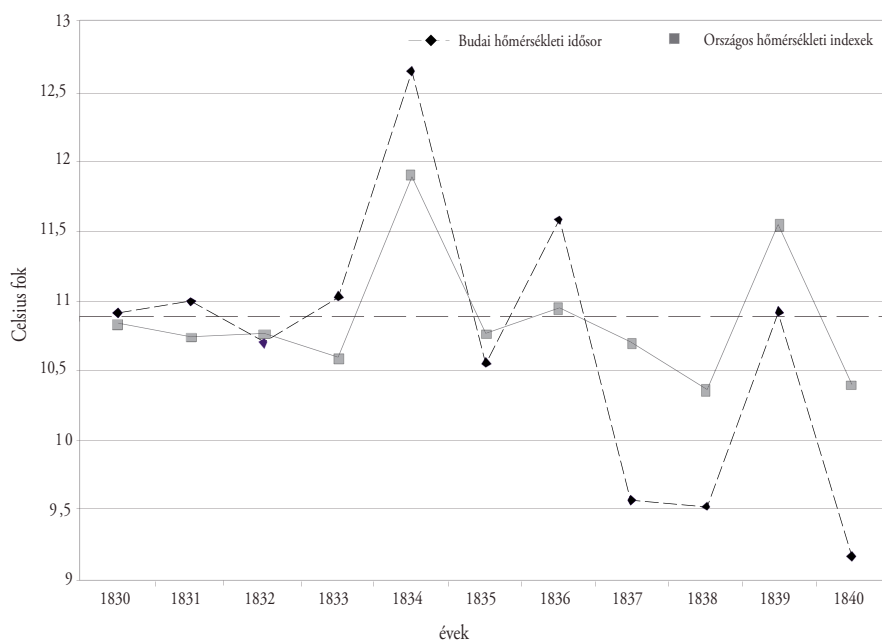
Aligha férhet kétség ahhoz, hogy az 1830-as évtized időjárási szempontból (is) rendkívüli időszak volt. A 11 esztendő havi időjárási anomáliáinak átlaga megközelíti a fél évet (5,7 hónap). Az évek több mint felében legalább hat hónap, esetenként annál több is szélsőséges időjárással telt (1830, 1833, 1834, 1836, 1837, 1839). A anomáliák intenzitását fokozta, ha egyszerre szélsőséges volt a hónap hőmérséklete és csapadékmérlege is. Ez a minőségi mutató láthatóvá teszi, hogy nem a kilenc szélsőséges időjárású hónapot felvonultató 1837-es esztendő volt az évtized legkritikusabb éve, sokkal inkább 1833, amikor ugyan „csak” hét hónap időjárása tért el erőteljesen az átlagostól, de öt hónap esetében ezek egyszerre voltak hőmérséklet és csapadék anomáliák. Ráadásul a következő esztendő, 1834 hasonlóképpen hét szélsőséges időjárású hónapot produkált, igaz „csupán” három esetben történt kettős anomália. Számolva az egymásutániságból következő, összeadódó időjárási hatásokkal egyértelmű számomra, hogy ez a két esztendő volt az évtized „anomália-súlypontja”. Nem szeretnék megalapozatlan találgatásokban bonyolódni, de talán nem túlzott óvatlanság, ha felhívom arra a figyelmet, hogy ez a két kritikus esztendő a nagyjelentőségű 1832–36-os reformországgyűlés két fontos tárgyalási évében esett meg.

AZ 1830-AS ÉVEK ÉGHAJLATTÖRTÉNETI PROFILJA

A vizsgált 11 esztendő éghajlattörténeti szempontból egészében véve hűvös és jobbára száraz időszak volt. A 11 év hőmérsékleti átlaga mind a budai idősor, mind pedig az ország egészét jellemző index értékek esetében $-0,2\text{ }^{\circ}\text{C}$, illetve $-0,19$ index értékkel maradt el a hosszú távú átlagtól. A csapadék mennyiségének alakulásáról nincsenek megfelelő meteorológiai megfigyelésekből származó idősoraink, ezért az éghajlattörténeti rekonstrukciónk idősorára tudtunk csak támaszkodni, ami $-0,3$ -as csapadék deficitet mutat.

2. ábra

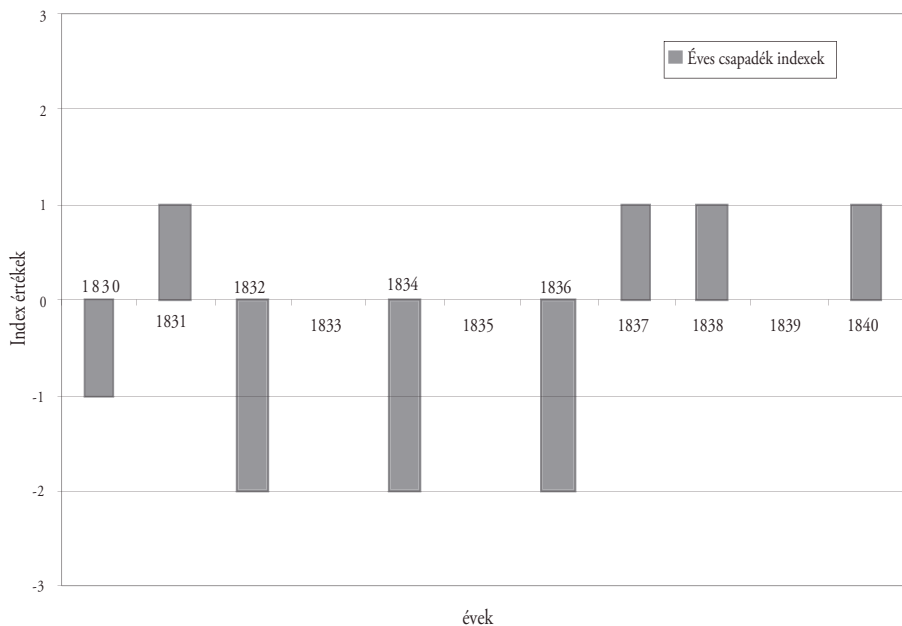

A budai időjárási megfigyelések eredményeiből, illetve az országos éghajlattörténeti rekonstrukció index értékeiből számolt éves hőmérsékleti átlagok az 1830–1840 közötti időszakra vonatkozóan. Az index értékeket a jobb összehasonlíthatóság érdekében Celsius fokokra konvertáltuk.

A hideg-hűvös évtizedes trendből tulajdonképpen csak két esztendő lóg ki. Az 1834-es év, amelynek időjárási karakterét a májustól szeptemberig tartó forró és aszályos periódus határozta meg. A másik kakukktojás, igaz jóval szerényebb pozitív anomáliával az 1836-os esztendő volt. A hűvös éghajlati karakter az évtized utolsó harmadában vált egyértelműen uralkodóvá. Ebben az időszakban három év átlaga (1837: $9,57\text{ }^{\circ}\text{C}$; 1838: $9,52\text{ }^{\circ}\text{C}$; 1840: $9,17\text{ }^{\circ}\text{C}$) is több mint egy fokkal alatta maradt a referencia időszakként tekintett 1901–1960 közötti évek hőmérsékleti átlagának ($10,89\text{ }^{\circ}\text{C}$).

3. ábra

Éves csapadék index értékek 1830-tól 1840-ig.

Az 1830-as évek első kétharmadának időjárási arculatát három aszályos esztendő határozta meg: 1832, 1834 és 1836. Az évtized utolsó harmadának szolid csapadéktöbblete hűvös időjárással járt együtt.

A kutatás eredményeit összegezve mindkét kérdésre pozitív választ adhatunk. Az 1830-as évtized valóban szélsőséges időjárású hónapok és évszakok sorát produkálta. S joggal feltételezhetjük, hogy a gyakori időjárási anomáliák, illetve az ezek folytán bekövetkező gazdasági zavarok kedvezően befolyásolhatták a korabeli politikai életben nagy súllyal résztvevő gazdálkodó nemesek gazdasági és társadalmi reform hajlandóságát. Úgy vélem érdemes alaposabban megvizsgálni az egész reformkor éghajlat-, illetve környezettörténeti hátterét.

Peter Haggett: Geográfia. Globális szintézis

A magyar kiadás szerkesztője: Csuták Máté. Typotex, Budapest, 2006.

72 szövegdoboz, 62 táblázat, 474 ábra, XVIII + 842 oldal.

A nyolcvanas évek végén Beluszky Pál magánjelentésében a magyar (társadalom-) földrajz helyzetét elemezve többek között a hazai szintézisek hiányát emelte ki.¹ Az azóta eltelt közel két évtizedben általános és regionális földrajzi összefoglaló munkák sora jelent meg, némiképp pótolva a hiányt, azonban külföldi szerzők általános földrajzi alapműveihez mindaddig magyarul egyáltalán nem, eredeti nyelven is csak nehezen férhettünk hozzá. A Typotex Kiadó, Csuták Máté szerkesztő és a tizenegy fős fordítógárda úttörő feladatra vállalkozott: Peter Haggett, a Bristol Egyetem professzorának általános földrajzi szintézisét jelentették meg magyar nyelven.

A nyolcszáz oldalt meghaladó terjedelmű „rövid bevezető könyv” (775.) az először 1972-ben *Geography: A Modern Synthesis* [Geográfia: Modern szintézis] címmel kiadott mű átdolgozott, bővített, újraírt kiadása, amely angolul 2001-ben jelent meg. Elsődleges célja, hogy „modern szemléletben mutassa be a földrajz teljes spektrumát” (XV.) és tankönyvként szolgáljon a földrajzi bevezető kurzusok számára az egyetemeken.

A könyvet a következőkben egy háromszintű struktúrában mutatom be, amely a munka három különböző rétegének feleltethető meg. Első közülük maga a hallgatók által elsajátítandó *tananyag*. A mű második rétege *a struktúra*, az a szerkezet és szerkesztésmód, amelyet Haggett a könyv megírásakor alkalmazott. Legmélyebb rétege pedig a könyvben követett *szemlélet*, vagyis a szerző állásfoglalása a földrajztudomány alapvető kérdéseiről.

A TANANYAG

Peter Haggett munkájának első rétegét tehát maga az átadandó tananyag adja, amely azonban csak részben választható el az általam második rétegnek nevezett struktúrától. A szintézis a földrajztudomány összes ágát, valamint a rokontudományokat is érinti, így természet- és társadalomföldrajzi ismeretanyagot egyaránt tartalmaz, ám a hangsúlyok elsődlegesen utóbbira esnek (révén a szerző maga is társadalomföldrajzi kutatásokat végez). Az egymásra épülő huszonnégy fejezet fő része számos magyarázó ábrával és példával kiegészítve a szakkifejezések, elméletek, módszerek és összefüggések elsajátítását szolgálja. A 72 szövegdoboz röviden bemutatja egy-egy geográfus munkásságát, a jelentősebb elméleteket, vagy

¹ Beluszky Pál: Magánjelentés a (társadalom-)földrajzról. [1989] In: Beluszky Pál: *Vég kiárusítás I.* MTA Regionális Kutatások Központja, Budapest, 1992. 12, 17–19.

a fontosabb módszereket. A fejezetek végén ellenőrző és szemináriumi munkában is jól használható kérdések találhatóak.

Haggett könyve rendkívül szerteágazó és mély ismeretanyagot közöl. Elég csak arra a tényre gondolni, hogy a hazai geográfusképzés öt éve során elsajátított módszertani apparátus közel teljes spektruma rövidebben-hosszabban bemutatásra kerül. Az persze kérdés, hogy ez a munka szintetizáló jellegéből adódik, vagy a hazai társadalomföldrajz nyugattól való lemaradását mutatja.

Sajnos azonban a magyar fordítás olvasása során hiányérzetünk támadhat. A magyar változat néhol mintha tudományos előzmények nélküli térbe került volna. Egyes részeknél a nyelvezet idegenül hat, holott ennek oka sokszor csupán a fordítók nem következetes, a hazai szakirodalmi munkák fogalomhasználatát a szükségesnél kevésbé figyelembe vevő szóhasználata. Néhány módszertani fejtegetés az angol eredeti szövegben világos, ám a magyar nyelvi környezetben anglicizmusokkal „lefordítva” alig értelmezhető. Szintén sajnálatos, hogy a szerkesztői döntés miatt a magyar változathoz kimaradtak a fejezet végi *Egy lépéssel tovább...* címet viselő részek, amelyek a fejezet témájában további könyveket, folyóiratokat ajánlanak. A hivatkozott könyvekhez Magyarországon valóban nehéz, ám talán mégsem lehetetlen hozzájutni, az egyre terjedő internetes folyóirat-archívumok pedig a periodikák hozzáférését könnyítik meg. Tudományunkban sajnos – hiába a szaporodó külföldi ösztöndíj- és publikációs lehetőségek – még mindig keveset olvasunk külföldi szerzőket, a hazai társadalomföldrajz lemaradása a nyugati *mainstream*től még mindig évtizedes² – így az ezen fejezet végi részekben szereplő információk relevánsak lettek volna.

A STRUKTÚRA

Haggett könyvének huszonnégy fejezete a bevezető és a záró fejezet kivételével hat nagyobb részre tagolódik. Az első, *Globális környezet* című természetföldrajzi rész egy, a hagyományos földrajzi sémáknak megfelelő bemutatását adja Földünknek, kezdve a Föld mint bolygó jellemzésével, folytatva egy éghajlattani és egy, a bioszférát elemző fejezettel. A természet- és társadalomföldrajzot a harmadik, a természeti környezet ember által való átalakításával és a természeti erőforrásokkal foglalkozó rész kapcsolja össze. A mű fő súlypontja azonban társadalomföldrajzi: a fejezetek legalább fele ide sorolható – így a második, a negyedik és az ötödik rész fejezetei. A hatodik rész pedig leginkább módszertani jellegű (annak ellenére, hogy a többi fejezetben is hangsúlyosan jelennek meg módszer-

² A témáról lásd Timár Judit: A modern társadalomföldrajz szemlélete és módszerei. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón. Regionális Tudományi Tanulmányok 6*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest; vagy a regionális földrajzra vonatkozóan Probáld Ferenc: A regionális földrajz helye a geográfiában (Háttérvázlat). In: Nemes Nagy József (szerk.): *Földrajz, regionális tudomány (Tudományelméleti tanulmányok). Regionális Tudományi Tanulmányok 2*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 1995. 35–62.

tani okfejtések): a földrajztudós eszköztárát mutatja be a térképezéstől a távérzékelésen keresztül a földrajzi információs rendszerekig.

Az egyes társadalomföldrajzi alfejezetek sorrendje és tartalma koncepciónálisan jól összerendezett. A címekből közvetlenül nem mindig érzékelhető, de egy-egy fejezet szorosabban kapcsolódik a társadalomföldrajz bizonyos részdiszciplínáihoz, betekintést nyújtva azok megközelítésmódjaiba. Ezek részben olyan klasszikus területekkel foglalkoznak, mint a népességföldrajz (5. és 6. fejezet), a település- (város)földrajz (8. fejezet), a politikai földrajz és geopolitika (17. fejezet), vagy a gazdaságföldrajz (18. fejezet). Másfelől érintenek Magyarországon kevésbé elterjedt területeket, mint a kulturális földrajzot és a posztmodern irányzatokat (például feminista földrajz – 7. fejezet), vagy az utóbbi évtizedekben Haggett szűkebb kutatási területét jelentő egészségföldrajzot (20. fejezet). Harmadrészt olyan, részdiszciplínához egyértelműen nem köthető témákat mutatnak be, mint a globalizáció (19. fejezet), vagy az egyaránt a svéd geográfiából elterjedt diffúzió kutatás (16. fejezet) és a rövidebben tárgyalt időföldrajzi irányzat (1. fejezet).

A könyv szerkezetét érintő jellemzőket tartalmaz az angol kiadás „*C függeléke*”, amelynek néhány pontját azért is érdemes kiemelni, mert az a magyar nyelvű kiadásból kimaradt. A „*C függelék*” egyrészt különböző típusú bevezető kurzusokra kidolgozva, óraszámra és fejezetre lebontva mutatja be a könyv egyetemi oktatásban való lehetséges használatát. Haggett 24 fejezete leginkább az angliai 24 hetes egyetemi tanévnek feleltethető meg, de a szerző az amerikai-kanadai 16 hetes – a magyarországi rendszerrel szinte megegyező – félévre is kidolgozta a fejezetek órabeosztását, így kihagyása emiatt is indokolatlannak tűnik. A függelék további részében a tankönyv kimért struktúrájának újabb elemeit említi Haggett. Ugyan a mű általános földrajzi, így elsősorban az elméletekkel, hipotézisekkel, összefüggésekkel foglalkozik, az ábrák fele konkrét földrajzi példát tartalmaz. Ezek harmada Észak-Amerikából, harmada Európából vett; a földrajz által vizsgált térségi szintekre bontva hatoduk globális (világ)szintű, kéthatoduk pedig egy városnál nem nagyobb térségi szinten mozog.

A SZEMLÉLET

A szintézisből – annak legmélyebb rétegeként – a szerző földrajztudományról való hitvallása is kiolvasható. Ezek közül két jelentős kérdéskörre térek ki, amelyek egyaránt a földrajztudomány kiterjedésével, határaival vannak összefüggésben. Az egyik a földrajzi monizmus – földrajzi dualizmus vitája a földrajztudomány egységességéről, illetve természet- és társadalomföldrajzra való szétválásáról. A másik vizsgált problémakör a regionális tudomány viszonya a földrajztudományhoz.

Peter Haggett álláspontja ugyanis mindkettőben egyértelművé válik a könyv olvasása során. A földrajztudományt a szerző rendkívül tágan értelmezi, amelybe

véleménye szerint a természet- és a társadalomföldrajz (sőt például a térképészet is) egyaránt beletartozik. A természet- és a társadalomföldrajzot azonban egymástól elválaszthatónak tartja: a főbb csomópontokat tekintve az első rész (2–4. fejezet) klasszikus természetföldrajzi, a második rész (5–8. fejezet) klasszikus társadalomföldrajzi. A következő, harmadik rész az előbbi kettőt együttesen szemlélve a francia emberföldrajz és a possibilizmus örökségéhez visszanyúlva, modern szemléletben vizsgálja a természeti környezet és a társadalom egymásra hatását. A két résztudomány elkülönítését tovább oldja a 24. fejezetben a földrajz tagozódásáról szóló rész. Hagggett ugyanis, félretéve a hagyományos megközelítést (természetföldrajz, társadalomföldrajz és az ezeket metsző regionális földrajz), három részre osztja a földrajztudományt az általuk vizsgált problémák szerint: térbeli analízis (amely elsősorban módszertani – Hagggetthez nem illő terminológiával regionális tudományi – közelítést ad), ökológiai analízis (természeti környezet és az ember kapcsolata) és regionális komplex analízis (amely az előbbi kettőt összekapcsolja, mint a hagyományos felosztásban a regionális földrajz – 764–765).

A 20. század második felében új törésvonalakat nyitott a regionális tudomány (regionális tudományi paradigma) megjelenése. Az ötvenes évek kvantitatív forradalma hatására létrejövő, a társadalmi tértudományok alapvető közös fogalmait, elméleteit, módszereit egységes rendszerbe foglaló és a társadalmi jelenségeket és folyamatokat ezek felhasználásával vizsgáló regionális tudomány³ és a földrajztudomány közötti kapcsolatról, a kettő elkülönítéséről különböző szerzők különbözőképpen vélekednek. Az előbbi definíció „középutas” megoldása mellett léteznek vélemények, amelyek a regionális tudományt állítják a földrajz helyébe, mások viszont a regionális tudományt a földrajz részének tekintik.⁴ Hagggettnél a regionális tudomány kifejezés csak kevésszer tűnik fel (az „*A függetlenség*” szövegében sem szerepel), a társadalmi tértudományi módszerek és elméletek a földrajz integráns részeként, de például a 16. fejezetben (*Térbeli terjedés*) kifejezetten hangsúlyosan, releváns módon jelennek meg, sokhelyütt példákkal, empirikus eredményekkel kiegészítve a módszertani hangsúlyokkal nem rendelkező elméleti részeket, de mégis érintve a jelentősebb, gyakrabban alkalmazott kvantitatív módszerek alapvetéseit.

Összességében tehát Hagggett nagyívű munkája egy sokoldalú, ám mégis egységes földrajztudomány mai állapotát mutatja be közérthető módon, példákkal és ábrákkal gazdagon illusztrálva. A teljesség és az objektivitás igénye és lehetőség szerinti megvalósítása mellett szerencsére a szerző szubjektivitása is felszínre kerül, hosszú, ám élvezetes olvasmányt nyújtva nemcsak a bevezető földrajzi kurzusok hallgatóinak.

Czirfusz Márton

³ Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban*. Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest, 1998. 19.

⁴ Nemes Nagy 1998: 16.

Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története

(az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte: Dövényi Zoltán)

MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 820 oldal.

Hazánk – adottságaiból és meghatározottságaiból fakadóan – számos mélyreható fordulaton ment keresztül történelme során, melyek tudományos életünkre, így a magyar földrajztudomány fejlődésére is rányomták bélyegüket. A társadalmi, politikai, gazdasági változások hatására időről időre átrendeződtek a geográfia szellemi irányzatai közti erőviszonyok; esetenként teljesen új irányzatok képviselői törtek előre, miközben karakteres egyéniségek emléke veszett (vagy veszejtetett) a feledés homályába. Tudományunk történetének megértéséhez ugyanakkor utóbbiak ismerete is szükséges, ezért minden olyan törekvés, mely nagyobb világgosságot szándékozik teremteni a múlt feledésbe merülő epizódjai körül, elismerést érdemel.

Szerencsére tudományunk nincs híján az ilyen kezdeményezéseknek: a hazai geográfustársadalom az elmúlt másfél évtizedben „újra felfedezte” Telekit, néhány esztendeje pedig a Mendöl-életmű reális értékeléséhez jutott közelebb. Ennek a „sorozatnak” méltó folytatását képezi a jelen munka, melynek kiadója Fodor Ferenc kéziratban fennmaradt, nagy ívű tudománytörténeti művét rendezte sajtó alá.

Fodor a magyar földrajztudomány meglehetősen mozgalmas korszakának képviselője volt: egyetemistaként még a természettudományos magyar földrajz megeremtőjét, Lóczyt hallgatta; az I. világháború idején már végzett tanárként került kapcsolatba Teleki Pállal, akinek később az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar Földrajzi Intézetében közeli munkatársa, szellemi értelemben pedig – Rónai Andrással együtt – legkiválóbb tanítványa és feltétlen tisztelője lett. Mindemellert 1926-tól tagja volt az Országos Közoktatási Tanácsnak, valamint 16 esztendőn át vezette a korabeli „tudós tanárképzés” fellegvárának számító Eötvös Collegium földrajzi műhelyét, melyből a későbbi geográfus generáció számos kiváló kutatója (például Mendöl Tibor és Bulla Béla) került ki. Kétségtelen, hogy Fodor nagyon „izgalmas” kort élt meg, kiterjedt kapcsolatrendszerénél fogva pedig rálátással bírt a korabeli magyar geográfia szinte minden fontos szintjére. Az olvasó joggal várhatja tehát, hogy a kötet egyedülálló betekintést nyújt a kor viszonyaiba, különösen, hogy a szerkesztők az eredeti, nagyrészt 1949–1951 közt papírra vetett szöveget tartalmi változtatás nélkül adták közre.

Az eredeti kézirat mindemellert kiegészült Fodor Ferenc – Hajdú Zoltán tollából származó – életrajzával. Ennek bemutatása mindenképpen indokolt, lévén a potenciális olvasók jelentős része nem ismeri kellően Fodor pályafutását, ami pedig a kiadvány megfelelő értelmezéséhez elengedhetetlen. Az életrajz átfogó képet ad nemcsak Fodor szakmai tevékenységéről, hanem személyes fejlődéstörténetéről is; írója rendkívül alapos, mégsem bocsátkozik felesleges részletekbe; gondolatait jó stílussal megírt, olvasmányos szöveggé fonja össze.

A Szerző – szokásához híven – tartózkodik bárminemű minősítgetéstől (maga is írja, hogy nem kívánja felvállalni az „igazságosztó” [XII.] szerepét); ehelyett több irányból világítja meg Fodor tevékenységét („[Fodor] egy nehéz, ellentmondásos korszakban, többszöri rendszerváltások időszakában megőrizte egyéniségét, tisztességét, de nem volt szent” – XXXVIII.). Elfogulatlan gondolatai nagyban segítik az olvasót az ember és kutató Fodor tárgyilagos megítélésében.

Hajdú Zoltán írása után következik Fodor Ferenc tulajdonképpeni műve. Ennek előszava (beszédes alcíme szerint *A könyv önigazolása és értelme*) – néhány elméleti kérdés, bevezető gondolat mellett – több lényeges dologra hívja fel a figyelmet. Először is arra, hogy a könyv nem tudománytörténeti tények halmozát, hanem – első (és sajnos mindmáig utolsó!) ilyen alkotásként – a hazai geográfia gondolat történetének bemutatását kívánja adni. Fodor emellett hosszasan indokolja, „hogyan munkát írójának kellett megírnia”. (4.) Az „önigazolás” jelentős részben abból a mártír-szerepből fakadt, melyet Fodor – részint kényszerből, nagyrészt azonban egyéni meggyőződésből – a II. világháború után magára vett; alkotása egy méltatlanul megvetett mesterét mindvégig büszkén felvállaló tanítvány üzenete a megértőbbnek remélt jövő számára. Ennek a felfogásnak is köszönhető, hogy Fodor kortársai közül egyedülként vállalkozott egy ilyen mű megírására, felbecsülhetetlen értéket teremtve ezáltal tudományunk számára.

A Szerző hangsúlyozza továbbá műve óhatatlan szubjektivitását. („Mást nem is kívánok mondani bennük, csak annyit, hogy én így láttam.” – 4.) Ez óvatosságra int: a könyv nem objektív igazságok tárháza, nem is célszerű így kezelniük; különösen a világnézeti és személyi kérdések kapcsán érdemes az olvasónak más kortársak írásaiba is belepillantania (ehhez a Szerző is segítséget nyújt: az életrajzi részben tételesen sorra veszi a könyvben említett személyek fontosabb munkáit). Ugyanakkor épp ezek a szubjektív vélemények képezik a kötet legérdekesebb részeit; a Fodor által papírra vetett pozitív ismeretanyag java benne van ma is fellelhető források sokaságában; de „első kézből származó”, plasztikus jellemrajzokat, „emberi portrékat” más tudományos művek nemigen közvetítenek az utókor felé.

Az előszót követő első fejezet *A magyar földrajztudomány múltja* címet viseli. Ennek 279 oldalán a Szerző nyomon követi a hazai geográfia fejlődését Anonymustól egészen 1944-ig. Fodor ezt a közel nyolc évszázadot a főbb szellemi irányzatok, iskolák mentén tagolja (a természettudományok kibontakozása előtti időszak; az általános földrajz megalapozása és az államismék kora; majd külön-külön a Hunfalvy-, a Lóczy-, a Cholnoky- és a Teleki-iskola korának ismertetése következik).

Fodor aprólékosan kitér ezen időszak több száz kutatójára, tanárára és felfedezőjére, valamint azok tudományos eredményeire. A tekintélyes mennyiségű pozitív információ (életrajzi adatok, művek adatai stb.) – esetenként kissé szárazzá váló – felsorolása mellett a Szerző mindent és mindenkit komoly kritikának vet alá. Egyfelől megvizsgálja, hogy az egyes földrajzi eredmények mennyire álltak koruk színvonalán. Ítélete általában pozitív, megállapítva, hogy a magyar

geográfia mindig lépést tudott tartani a nemzetközi tendenciákkal. Emellett minden eredményt mérlegre tesz aszerint is, hogy mennyiben ismerhetők fel benne a modern földrajz csírái, más szóval milyen szintet képvisel a magyar geográfia fejlődési folyamatában. A „fejlődés” szó használata indokolt, lévén Fodor jól láthatóan evolucionista módon szemléli a kérdést, még ha ki is emeli, hogy a fejlődés nem lineáris („A fejlődés sem volt egyirányú, s a kor szerinti sorrendben egymást követő szerzők és művek sem jelentenek egyetlen és töretlenül emelkedő fejlődési vonalat.” – 111.). A fejlődés valaha elért legmagasabb szintjét Teleki tájféldrajzában látja, amely egységes, szintetikus és önálló (vagyis nem segéd-tudomány). Ehhez mérten aztán felfűzi azt a fejlődési „láncolatot”, mely egyes kiemelkedő, középkori és kora-újkorai tudósoktól (pl. Bertalanffy Páltól, akinek munkáiban már „benne van az az egészen modern felfogás is, hogy a földrajz tárgya a természet, és az embernek a természetre való visszahatása” – 31.) indulva elvezet az államismeírő Bél Mátyáson át az enciklopedizmus csúcsát jelentő Hunfalvyig, majd az első „vérbeli” természettudóson, Lóczyin keresztül a már természeti geográfus Cholnokyig, végső soron pedig a „*legnagyobb magyar geográfusig*” (6.), az egyenesen „*földfelszínen bemutatott filozófiát*” (256.) művelő Telekiig.

Közben szó esik – többek közt – Czirbuszról is, akinek megítélésével oly sokat küzdött tudományunk. Küzd vele Fodor is; zavarosságát, felületességét erősen bírálja, a tisztán természettudományi irányzatot illető kritikáját azonban részint jogosnak ítéli. Sokkal keményebben bírálja viszont a falukutató mozgalom tagjait, akiknek munkásságát – politikai indoklással – említésre is alig méltatja.

Korához közeledve Fodor egyre több szubjektív elemmel színesíti mondanivalóját: képet ad geográfusok egyéniségéről, említést tesz a tudományos munka hátterében zajló személyi és világnézeti vitákról. Emellett a szöveget néhány helyen szellemes ábrákkal egészíti ki, melyeken az iskolateremtő mestereket napként, a tanítványokat pedig ezek körül keringő bolygókként ábrázolja („bolygó-rendszerek”). Az ábrák főként a tudománytörténet tárgykörében kevésbé jártas olvasókat segíthetik az „eligazodásban”, szükségképpen leegyszerűsítő voltak miatt azonban a valós viszonyok pontos illusztrációját nem várhatjuk tőlük (erre Hajdú Zoltán is felhívja a figyelmet Fodor-életrajzában. – XVII.).

Az első fejezetet *A magyar földrajztudomány teljesítményei* című, az előbbinél rövidebb, de így is tekintélyes terjedelmű (93 oldal) rész követi. A két fejezet viszonya talán Teleki (más kontextusban alkalmazott) szóhasználatával érzékeltethető: az első rész „szintetikus” tudománytörténet, a második viszont „analitikus”, a hazai geográfia eredményeit részterületenként tekinti át. Minthogy ez lényegében egyazon problémakör más szempontú megközelítését jelenti, Fodor a második fejezetben – a felesleges ismétlések elkerülése végett – rendszeresen visszautal az elsőben írottakra. Emiatt viszont a második rész néhol hiányossá, sok helyen szárazzá válik. A diszciplínák szerinti csoportosítás is többször vitatható: külön kategóriát képez például a település- és városföldrajz; önálló kategória a glaciológia, de mivel „jegeink, gleccsereink nincsenek a magyar földön”, itt a „glaciális morfológia területén való vizsgálatokkal” (309.) foglalkozik a Szerző; mindeközben a „Vulkanológia”

címszó alatt említést sem tesz a vulkánmorfológiáról, pedig annak is voltak már akkor elismerésre méltó hazai eredményei stb. Sok tudományos munka pedig egyáltalán nem erőltethető bele egyetlen kategóriába (érthető, hogy a Szerző bizonyos műveket több helyen is említ). Fodor egyébként azokat a témaköröket taglalja legalaposabban, melyekben leginkább járatos volt: a politikai, a gazdasági, a leíró és a településföldrajzot, illetve a biogeográfiát.

A fejezet legfőbb erénye talán, hogy próbálja meghatározni az egyes részdiszciplínák mibenlétét. Figyelemre méltó például a történeti földrajzi rész illetően okfejtése, vagy annak kifejtése, hogy a történeti földrajz szemléletmódja mindig a földrajz felfogásának megfelelően változott, illetve, hogy a történeti földrajz mintájára beszélhetünk történeti természeti/ember- stb. földrajzról is. Kétségtelen továbbá, hogy ez a fejezet jobban felhívja a figyelmet azok munkásságára, akik – legalábbis a mű megszületéséig – kevés problémakörrel foglalkoztak, ott azonban maradandót tudtak alkotni (mint például Györffy a település-, Mendöl a városföldrajzban). Ez a rész azonban az első fejezethez képest ezzel együtt is viszonylag kevés „újdonságot” ad.

A harmadik fejezet (*A földrajz a magyar iskolákban*) 68 oldalon tartalmaz áttekintést ad a geográfia hazai közoktatásban betöltött szerepének változásairól. Miközben a tudománytörténeti munkák általában nem, vagy csak érintőlegesen foglalkoznak ezzel a problémakörrel, Fodor világosan és meggyőzően rámutat arra, hogy a földrajz közoktatási elismertsége mindig a tudományos geográfia színvonalának megfelelően alakult; előbbi lényegében utóbbi lenyomata. Ebből fakad, hogy a földrajz „ősi ismeretanyag” (395.) létére nehezen kapott helyet a közoktatásban, önálló tantárggyá pedig csak a geográfia hazai intézményesülését követően válhatott (később ezt annyiban finomítja, hogy a 20. század folyamán a politikai-miniszteri irányváltások hatására is felhívja a figyelmet). A fenti alapelvet szem előtt tartva, a Szerző részletesen bemutatja a tárgy tantervi helyzetét „a legrégebbi időktől” (395.) a II. világháborúig, ismertetve az egy időpontban fennálló intézményenkénti különbségeket is. Bár a tantervek felsorolása általában rendkívül szárazzá válik, nagyon becses adatokról van szó, melyek pontos képet adnak a folyamatokról; a következő alfejezet révén ráadásul az oktatás metodikai módszereinek, a „tan- könyvhelyzet” változásainak követésére is mód nyílik. Ebben a fejezetben a tanár Fodor szólal meg, aki a tudományos geográfia és a földrajz tantárgy elválaszthatatlanságát, szoros egymásrataltságát tárja fel az olvasó előtt.

A könyv negyedik fejezete *A magyar földrajzi felfedezések* címet viseli. Ez a legrövidebb rész, mindössze 24 oldal. Szervesen az előtte lévők egyikéhez sem kapcsolódik, de kétségkívül helye van a munkában. Természetesen a geográfia eszmetörténetéről – érthető módon – itt nem sok szó esik, viszont alapos, talán a többi fejezetnél is élvezetesebben megírt, jó összefoglalása ez a magyar vonatkozású felfedező utaknak.

A kiadvány zárófejezete (*A magyar geográfusok, térképírók és tudományos utazók*) a legvaskosabb. Lényegében életrajzi lexikon, melynek megjelenését Fodor önálló kötetben is elképzelhetőnek tartotta, és amely kétségkívül magában is meg-

állja a helyét. Megtalálhatjuk itt a könyvben említést nyert összes személy életének, pályafutásának lényeges adatait, beleértve főbb műveik bibliográfiáját. Hasonlóan az első részben látotthoz, a régebben éltek rövid, tényekre szorítókozó bemutatásával szemben a Szerző kortársairól több oldalas, szubjektív kitételeket is tartalmazó leírásokat találhatunk. Itt tárul föl legtisztábban, kivel milyen viszonya volt a Szerzőnek: a feltétlenül tisztelt Teleki mellett kirajzolódik a rendkívüli tudású, de szerény és önfeláldozó Lóczy; vagy a szerföltött tehetséges, viszont a népszerűsítő munkára túl nagy hangsúlyt fektető, „túlzottan öntudatos” (529.) Cholnoky egyénisége. Fodor egy részletes önéletrajzot is ad itt. A fejezet egyúttal az egész munka legtovább „aktualizált” része: az 1944-nél véget érő tudománytörténeti résszel szemben itt még Szakáll Zsigmond 1957. október 23-i halála is említést nyer – miközben Fodor 1957 májusában agyvérzés következtében félig lebénult! Valószínűleg a sokszori utólagos betoldás következménye, hogy a Szerző néha kisebb önellentmondásokba bonyolódik: a „legnagyobb magyar tudományos utazó” címet például Kőrösi Csoma Sándornak és Stein Aurélnak egyaránt „odaítéli”.

A könyv a fenti fejezeteken kívül több táblázatot tartalmaz, melyek a földrajz intézményeinek személyi összetételét, a folyóiratokban publikált cikkek témakör szerinti megoszlását, ezen írások szerzőit ismertetik, a kiadvány végén pedig születési rendben felsorolják valamennyi említett személyt.

A fentiekén túl, fejezettől függetlenül áthatja a művet Fodor feltétlen Teleki-tisztelete, mely esetenként utóbbi indokolatlan, már-már mitikus felmagasztalásához vezet („tudományunk háború utáni sorsa csaknem kizárólag Teleki kezében volt, vagy talán egyenesen maga volt tudományunk sorsa” – 236.). A Szerző más vonatkozásban is többször ragadhatja el magát, főként tudományunk korabeli és jövőbeli állását illetően: az 1940-es évek elejének tendenciái alapján nem indokolt a geográfia általános „degenerálódásáról” (276.) írni, továbbá arról, hogy „már megtört fejlődési vonala, s már előrevetette árnyékát akkor még ismeretlen, valamely sötét felleg”. (278.) Utóbbi gondolat azért is támadható, mert tudományunk 1944 utáni sorsa („tudományunk derékba törése, majd elhantolása” – 285.) a vesztes ország szovjet megszállásának eredménye; nem tekinthető a korábbi folyamatok szerves folytatásának, szükségszerű okozatának. Kijelenthetjük, hogy Fodor ezekben a mondatokban részint személyes sorsát (hanyatló pályáiv már a '30-as évek végén, a mester Teleki halála, majd a háború utáni elhallgatás) vetíti ki egész geográfiánkra, nem egészen alaptalanul, de nem is teljesen indokoltan.

A könyv egészből „sugárzik” Fodor nemzeti-konzervatív szellemisége. Mindig nemzetben gondolkodik, a folyamatokat, változásokat a nemzet sorsára gyakorolt hatásuk szerint is megítéli. A harcias nacionalizmustól tudatosan tartózkodik, legfeljebb a romantika ragadja néha magával (például „alighanem Ferenczy józan magyar esze ismerte fel legelsőnek...” – 47.). Meglepő érdekesség, hogy ezt a stílust néhány helyen, pár szó erejéig marxista „ízű” szövegrészek törik meg. (Például „Cholnoky nem juthatott volna el kiváló morfológiai eredményeire, ha Lóczy szilárd tektonikai alapépítménnyel meg nem alapozza

számára az épületet” – 167; „a liberális kapitalizmus valóságos tankönyvgyárat rendezett be egyes kiadóknál, ahol a kizsákmányolt munkásokat szerzőknek nevezték” – 459.). Ezek a konzervatívtól élesen elütő stílusú részek talán azért keletkeztek, mert a szerző ezekkel is javítani igyekezett műve megjelentetésének esélyeit (a Hajdú Zoltán által írt életrajzból kiderül, hogy Fodor úgy gondolta: bő öt esztendővel a háború után már „meg lehet írni” a hazai geográfia történetét [XXXVII.]).

Összességében Fodor könyve rendkívül színvonalas munka, a maga nemében egyedülálló. Kétségtelen, hogy miként az összes tudománytörténet, ez is koncepcionális alkotás, mely szerzője szemszögéből mutatja be a hazai geográfia folyamatait. Ez azonban nem von le az értékéből, csak „helyükön kell kezelnünk” a benne írtakat. Ezzel együtt a rengeteg pozitív információ, személyes hangvételű tudománytörténeti adalék becses kiadvánnyá teszi a kutató- és tanártársadalom számára, logikus, áttekinthető felépítése és nyelvezetének jó magyarsága révén pedig a hallgatók, valamint az érdeklődő laikusok számára is élvezetes olvasmány lehet. Létrejöttéért elismerés illeti a Földrajztudományi Kutatóintézet mindazon tagjait, akik kivették részüket a kötet elkészítésének nemes feladatából, elsősorban a kötet szerkesztőjét, Dövényi Zoltánt, valamint a vállalkozás fő mecénását, a Magyar Tudományos Akadémiát.

Csak bízhatunk benne, hogy – Hajdú Zoltán tanácsát követve – a magyar geográfustársadalomnak immár sikerül valóban „megértenie, s továbbvinnie” Fodor örökségét. Egyúttal őszintén remélhetjük, hogy a szerző más „bujdosó könyveinek” megjelentetéséhez is megteremtődik a szükséges anyagi fedezet, s valamikor talán – Fodor útmutatása értelmében – az 1944 utáni időszak átfogó tudománytörténete is elkészülhet.

Gyuris Ferenc

Pilkhoffer Mónika: Pécs építésze a századfordulón (1888–1907)

Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 2004. 327 oldal.

Megjelent egy hiánypótló kötet, amely nemcsak Pécs történetírásában jelent üdítő színfoltot, hanem a városépítéset, a városi építészet kérdéseivel történeti aspektusból foglalkozó tudományágak terén is. A kötetet egyaránt haszonnal forgathatják a „klasszikus”, azaz művészettörténeti irányultságú építésztörténet és az építészetet a várostörténet tárgyköréből vizsgáló kutatási irányzatok képviselői. Bár Pilkhoffer Mónika nem kifejezetten a várostörténetírás manapság kurrens irányzatai (urbanizáció, városi tér, térhasználat, szegregáció) felől közelítette meg könyvének tárgyát, és a kötet tartalmi kifejtésének irányát nem ezek rendszerezték, munkájában ezekről is olvashatunk. Természetesen a feldolgozásban a várostörténet hagyományos(abb) témái is helyet kaptak, így az építkezések helyi szabályi hátterét, illetve az ezen ügyekben illetékes hivatali szervezetet tárgyaló fejezetek a városigazgatás-történet iránt, míg az egyes középítkezéseket bemutatók a várospolitika iránt érdeklődők számára lehetnek különösen érdekesek.

A kötetet forgatva az olvasó hamar meggyőződhet, hogy valóban nem művészettörténeti ihletettséggű munkáról van szó, nem feltétlenül csak azért, mert a Szerző terjedelmi korlátok okán elhagyta a disszertációjában helyet kapó művészettörténeti áttekintést, illetve a Pécs korábbi építészeti korszakait összefoglaló fejezetet. Nem is csak azért, mert a kötetben tárgyalt korszak kiválasztása és időbeli lehatárolása nem művészettörténeti korszakhatárokhoz igazodott. Hanem azért, mert a Szerzőt eredendően a modernizáció, városiasodás folyamata érdekli, mely Pécs esetében is a 19. század utolsó harmadára, illetve a századforduló időszakára esett. A könyvben tárgyalásra kerülő 1888–1907-es időszak kezdő dátumát gyakorlatias szempont, mégpedig a helyi építési szabályrendelet megjelenése indokolta, mely eredményeként nagyban növekedett a városi tanács közigazgatási iratanyagában található építési dokumentációk száma. Az 1888-ban kiadott szabályrendelet hatásaként nemcsak a magánépítkezések tervrajzai állnak jóval nagyobb számban rendelkezésre, hanem már a lakhatási engedélyek is. (9., 58–59.). A Szerző a kötet előszavában nem szépítgeti, hogy a vizsgálandó időszak kijelölését elsődlegesen a forrásadottság – nem utolsó szempont – határozta meg, miszerint az új építési szabályrendelet 1888-ban történt megjelenését követő 20 évet vizsgálta meg.

Pilkhoffer munkája azért sem művészettörténeti feldolgozás, mert nem az építészeti stílusok helyi érvényesülése, változása felől közelíti meg vizsgálatának tárgyát, mint adott esetben más vidéki város építészetét taglaló, egyébként kiváló munka.¹ Ezzel szemben egy-egy építésztörténeti kötetrel kapcsolatban megfogalmazódó sajátos várostörténeti érdeklődés számára ez a kötet az átlagosnál jobban megfelel, hiszen más művekhez képest nagyobb mértékben ad teret a másod- és

¹ Például Winkler Gábor: *Sopron építésze a 19. században*. Budapest, 1988.

harmadvonalbeli, – ekképp a művészettörténet által igazán nem jegyzett – építőmesterek, mi több, kőművesmesterek alkotásainak. Pécssett, mint általában a vidéki városok döntő részében, az országosan elismert és ismert építészek neve elsősorban csak nagyobb szabású épületek, beruházások (egyházi épületek, kiemelt középítkezések, katonai létesítmények) kapcsán került szóba, míg a további épületeket, köztük nem kevés számú középületet, helyi építőmesterek alkották.

A vizsgált időszakban létrejövő, a mindennapi átlagot képviselő épületek kötetbeli erőteljesebb reprezentációja köszönhető annak a jelentős feltáró munkának is, amelyet a Szerző a kutatás fázisában a Baranya Megyei Levéltárban folytatott. A magánépítkezések teljes körű feltárására tett kísérletéért annál is inkább dicsérendő, mert eredendő érdeklődésének középpontjában érezhetően a középítkezések állnak. Nem okozhat meglepetést, hogy a középítkezésekkel foglalkozó rész a könyv leghosszabb fejezete (177–285.). Az előszóban tett ígéretnek megfelelően itt valóban teljes, egy-egy épület kapcsán több oldalt megtöltő építéstörténeteket olvashatunk.

Fontos részleteket tudhatunk meg itt például a kórházépítészeti korabeli fejlődéséről, a pavilonos rendszerű beépítés térhódításáról, vagy a hazánkban 1880-tól kibontakozó nagyarányú laktanya-építési hullám okairól, annak pécsi vetületéről. (252., 270–273.) Ennek kapcsán a Szerző a városvezetésről alkotott kedvezőtlen véleményének is hangot ad, mely szerint az, hogy a helyi laktanyák tervezésekor a belváros komolyan nem merült fel, csak a véletlennek tulajdonítható, nem tudatos városrendezési megfontolásoknak. A Szerző szintén a városi döntéshozók, szélesebb értelemben a polgárság építészeti kultúrában való járatlanságának, valamint konzervatív ízlésének tudja be – ebben Pécsset szembeállítva a Kada Elek vezette Kecskeméttel – azt a veszteséget, mely a várost azáltal érte, hogy nem Lechner Ödön és Pártos Gyula szecessziós városháza tervét valósították meg. Ez a döntés ugyanis a szecesszió pécsi meggyökereződését is megnehezítette, amelyre pedig a várost a Zsolnay-gyár jelenléte szinte predestinálta (183–184.). Más szempontból a Szerző elismeréssel illeti a város vezetését, így például a laktanya-beruházások felkarolása tárgyában. Ezeket a város saját beruházásban valósította meg, ami több szempontból is előnyösnek bizonyult. Egyrészt a városra háruló katonai beszállásolás terhei miatt, amely – hiába adott ellentételezést ezért a kincstár – tetemes mínuszt jelentett évről-évre a város költségvetésében. Másrészt számoltak az építkezések helyi iparra és foglalkoztatottságra gyakorolt kedvező hatásával, hosszabb távon pedig a növekvő létszámú katonaság által teremtett keresletnek a város gazdasági életében betöltött fontos szerepével. Végül maga a beruházás, az építkezés is nyereséggel kecsegtetett, ami a középítkezések közül szinte egyedülinek mondható volt a korban. A Szerző véleménye szerint az állam által az épületek átadását követően 25 évig fizetett bérösszeg több haszonnal kecsegtetett, mint a banki kamat. Mindenesetre tény, hogy 1890 és 1900 között a város különböző pontjain 34 új laktanyaépület (pavilon) létesült, ezzel 9-ről 43-ra növelve ezen típusú épületek számát. A következő évtizedben folytatódó építkezések ered-

ményeképp 1910-ben közel 1978 főre nőtt a városban tartózkodó katonaság létszáma az 1880. évbéli 970-ről (270–273.).

Természetesen ez a laktanya-beruházási dömping a városszerkezet alakulására is hatást gyakorolt, hiszen ezek nagyobb számban a szigeti külvárosban, kisebb számban pedig a siklói városrészben épültek. Így hozzájárultak a három külváros közti különbség kiegyensúlyozásához, hiszen addig a város életében fontos létesítményekkel jórészt csak a budai városrész (elsősorban gyárak, üzemek) rendelkezett. Így például a laktanyák létesülése mellett a szigeti városrészben felépülő állami gyermekmenház, megyei árvaház, elmeógyógyintézet építése és a közkórház kibővítése is hozzájárult, hogy a belvárostól nyugatra fekvő, eredendően mezőgazdasági jellegű szigeti külváros továbbfejlődjön. Így szintén e városrészben valósult meg a Pécs korabeli építészetének talán legimpozánsabb épületkomplexusa, a hadapródiszkola, mely a soproni és nagyváradai katonaiskolával egy időben a mai orvostudományi egyetem helyén épült. (75, 281–285.)

Az országos művészettörténetből jól ismert Lechner Ödön, Alpár Ignác és Pártos Gyula, vagy a Pécssett több nagy sikert aratott Lang Adolf mellett a középítkezések tárgyalásakor szóba kerülő további, kevésbé ismert építészek (például Fischer József, Krausz Rezső, Pfaff Ferenc, Balázs Ernő, Ybl Lajos) kapcsán a Szerző nem mulasztja el, hogy mintegy az olvasó számára megkönnyítse a szóban forgó építész elhelyezését, pár mondatot ejtsen pályájukról, más településen megtalálható alkotásaikról. A városban működő építészekről, építőmesterekről, építési vállalkozókról ugyanis egy külön fejezetben olvashatunk. (19–57.) A Szerző által létrehozott adatbázisban a vizsgált időszakra vonatkozóan 59 építő neve fordult elő: 5 mérnök, 7 építész, 12 építőmester és 35 kőművesmester. A mérnökökről igen keveset olvashatunk, hiszen tevékenységük nem igen volt számottevő az építészet terén, viszont annál részletesebben a helyi építészekről. A életpályájuk alakulására, főbb alkotásaikra, illetve a város építészetére gyakorolt hatásukra egyenként kitérő fejezetben valamennyi építészről, illetve fontosabb építőmesterről szó esik, így az előzőek közül mindenekelőtt Kirstein Ágostonról, Pilch Andorról és Piatsek Gyuláról, vagy az alkotásaiban is a Zsolnay-gyárhoz kötődő Sikorski Tádéról. A város épületállományát munkásságukkal előbbieknél jóval nagyobb mértékben gyarapították az építőmesterek, közülük is Károlyi Emil, Köröstyös József és Schlauch Imre emelkedik ki. Utóbbi egyúttal a korszak legnagyobb helyi építési vállalkozója volt. E fejezetből azonban nemcsak az építők munkásságára vonatkozó, hanem értékes vállalkozástörténeti adatokkal is gazdagodhatunk, továbbá megismerkedhetünk a specializálódással, amiképpen az építők differenciálódását (mérnök–építész, építőmester, kőművesmester–ácsmester) eredményező korabeli szabályozások alakulásával, a szükséges végzettségek megszerzésének körülményeivel. De olvashatunk az építőmunkásokról, szervezkedéseikről, így az építőmunkás szakegylet működéséről, vagy egyre gyakoribb sztrájkjaikról. Az építőmunkások helyzetéről, foglalkoztatási körülményeikről érdekes adalékokat olvashatunk más fejezetben is, főképp a középítkezéseknél, amelyek kapcsán több esetben fennmaradt építési napló e tekintetben szintén

érdekes adatok forrásául szolgál. Nem meglepő, hogy a legsikeresebb sztrájkok is a nagyobb középítkezésekhez kapcsolódtak.

Az eddigiekből is kiderül, hogy a könyv sok, a művészettörténeten, illetve a helytörténeten túlmutató mondanivalóval bír, ami többek közt a várostörténet, illetve a társadalomtörténet iránt érdeklődők számára is hasznos olvasmánnyá teszi. Sőt, míg az eddig ismertetett várostörténeti, társadalomtörténeti adalékok több fejezetben elszórtan található meg, a könyv rendelkezik olyan fejezetekkel, illetve alfejezetekkel is, amelyeknek szinte teljes egésze e két tudományág tárgykörében mozognak. Ezek az építetőkéről (III.), a magánépítkezésekről (VI.) szóló fejezetek, illetve a városrendezés, városfejlesztést tárgyaló alfejezet (IV.3.). Ide sorolhatjuk az épületstatisztikai elemzést (V.) is, amely egyrészt a vizsgált időszakban létrejött épületeket, illetve a teljes épületállományt a többi törvényhatósági város statisztikai adataival összevetve vizsgálja. (85–122.) A kvantifikáló, nagy adatmennyiséggel operáló, az összehasonlítható várostörténet-írás sorába beilleszthető fejezet részleteibe ehelyütt terjedelmi megfontolások mellett nem kívánunk belemenni. Nyilvánvaló, hogy a kötet megírásakor Palkóffy kutatásai még nem tartottak olyan fázisban, hogy az építkezések megrendelőiről, azaz Pécs társadalmának vagyonosabb, de legalábbis biztos önálló egzisztenciával rendelkező rétegeiről kiérlelt, új eredményeket felvonultató mondanivalója lehetne. Pedig az általa létrehozott adatbázis már önmagában megfelelő anyag arra, hogy azon izgalmas elemzéseket lehessen végezni, illetve kitűnő kiindulási alap további kutatások végzésére. Reményeink szerint kutatásai e sokat ígérő irányba is továbbfejlődnek.

Az építetőkői igényekre, azok differenciáltságára vonatkozóan azonban így sem maradunk információ nélkül, hiszen a magánépítkezésekről szóló fejezetben ez óhatatlanul terítékre kerül, a számában igen sok magánépítkezést – véleményünk szerint szerencsésen – a megrendelői igényt tükröző háztípusok szerint tárgyalja a mű. A várost ismerők számára nem okozhat meglepetést a Szerző azon megállapítása, hogy Pécsen szinte teljesen hiányoznak a fővárosihoz hasonló 3–4 emeletes bérházak, amiképp a nyitott gangos emeletes bérkaszárnnyak is. Ez a mai városképen is tükröződik, ami Pécs jelenlegi lakosságszámbeli nagysága ellenére, korántsem olyan nagyvárosias, mint például a jóval kisebb lélekszámú Soproné. A pécsi bérházépítési hullám elmaradása több okra vezethető vissza. Egyrészt nem igazán volt tökéletes vállalkozóréteg, így a polgárság szinte alig, a megyei nemesség pedig egyáltalán nem épített nagyobb bérházat a tárgyalt időszakban. Magyarozatként a Szerző megemlíti még a középkori városszerkezetet őrző szűk és meredek utcákat, mint hátráltató tényezőt, de ennél a telkek viszonylagos olcsósága – mint ami az épületkolosszusok létrejötté ellen hat – fontosabb tényezőnek tűnik.

Az a kevés nagyobb bérház, ami épült, az is jellemzően a Szerző által vizsgált időszak előtt vagy később, és döntően egyházi beruházásban valósult meg (175–176.), így összességében 1888–1907 közt 4 egyemeletesnél magasabb lakóházra adtak ki építési engedélyt (115.). Így az „igazi” bérházak hiányában Pécsen a korszakban elterjedt bérház típusa egyemeletes, nemritkán földszintes,

és általában 3–4 lakás volt megtalálható benne. A bérkaszárnnyakra két példát hoz a kötet, egy 12 lakásos földszintest és egy 20 lakásos kétszintest. Ezeknél elterjedtebbek voltak a csak 2–4, jobbára ugyancsak szoba-konyhás lakásból álló, értelemszerűen földszintes külvárosi bérházak. Az alacsonyabb jövedelmű rétegek közt azonban nem volt ritka a saját ház iránti igény. Az 1888–1907 közt épült házak 12 %-a egy szoba-konyhás lakásból álló kis épület volt, de sok esetben még a homlokzat szerény, polgárházakat mintázó díszítésére is volt kereslet. Ezen egyszerű, de saját tulajdonú házban testet öltő nívót, komfortfokozatot sok esetben a helyi cégek alkalmazottaiknak emelt munkáslakásai is biztosítani tudták. Példa erre a Zsolnay-gyár kötetben szereplő, Tettye-völgyben felépült kétszobás lakásokból álló munkásháza. (137.) Elmondható, hogy Pécsen a magasabb igényeknek megfelelő, négy-hat szobás középpolgári lakások a bérházak mellett, helyett a saját tulajdonú polgárházakban, vagy pedig a vizsgált időszakban megjelenő villákban, családi házakban kerültek kialakításra. A még városi, zárt beépítésű, rendszerint földszintes, egyetlen lakással rendelkező polgárházhoz képest a villák az urbánus városrészekről való távolodás jegyében, a természeti környezet (kert) iránti igény megjelenéséről árulkodnak. Pécsen a korabeli leghosszabb egyenes vezetésű, és amellet széles Indóház utca szinte kínálta magát az első helyi villa-telep megvalósulásának helyszínül.

A magánépítkezésekről szóló fejezet részét képező, lakáshasználat kérdéseit tárgyaló alfejezet jobbára szekunder forrásokra épül. Pilkhoffer szerint a lakáskultúrára vonatkozóan a helyi szakirodalom is igen korlátozottan használható, mert ami kevés van, az is esettanulmány, amit magyarázhat, hogy „Pécsett kevés hagyatéki leltár maradt meg ebből az időszakból” (157.). A szegregációra vonatkozóan a felekezeti, illetve nemzetiségi megoszlást városrészenként összegző táblázatból és diagramból megtudható, hogy míg az izraelita felekezettűek a belvárosban és a siklósi külvárosban múlták jóval felül városi arányukat, addig, az 1910-ben is még 10 %-nyi német nemzetiségű lakosság legnagyobb részét továbbra is Pécs-Bányatelep mondhatta magának a Dunagőzhajózási Társaság munkaerő-politikájának következtében. Foglalkozásbeli és szociális viszonyokra visszavezethető szegregációról jóval kevesebbet olvashatunk. Az előbbieknél bővebb, egyúttal már a Szerző saját kutatásain alapulnak a lakásmobilitásról írottak (158–160.). Ehhez Pilkhoffer a korabeli cím- és lakjegyzékek hiányában a választói névjegyzékekben fellelhető adatokat használta fel. Persze a választói névjegyzékek, a korabeli cenzusos, igen szűk körre kiterjedő választójog miatt csak korlátozottan alkalmazhatók erre a célra, amit igazolt is az elemzés tárgyát képező három bérház lakóiról nyert adatok, illetve több esetben azok hiánya. Ez kiegészül a 174 közigazgatási tisztviselő kapcsán rendelkezésre álló adatokkal, miszerint közülük 27 % váltott lakást 1900 és 1901 között.

A városrendezésről, városfejlesztésről szóló alfejezetet összegzőként is olvashatjuk, hiszen itt kerültek terítékre a város infrastruktúrális fejlesztéseinek, a városszerkezet, városi tér alakulásának azon folyamatai, melyek meghatározó elemeit adták Pécs korabeli városiasodásának. Már korábban is idéztük a Szerző

azon megállapítását, hogy az egykorú városvezetés nem volt fogékony a városrendezési kérdések iránt, nem rendelkezett átgondolt tervekkel a városfejlesztés ügyében. Ennek megfelelően a vizsgált időszakban általános rendezési terv sem született, sőt városszépítő egyesület sem alakult a városban. Mindezek ellenére a városiasodás terén a vizsgált időszak alatt, szélesebb értelemben a 19. század utolsó harmadában jelentős előrehaladás történt. Szerző sem vitatja el a város vezetőinek érdemét abban, hogy sikeresek voltak az igazgatási, katonai és szociális intézmények Pécsre telepítésében, melynek korábban tárgyalt pozitív hatásaihoz járult hozzá, hogy az 1900-as évek elejére sor került a temető, közbvágóhíd, állatvásár és a városi major városból való kiköltöztetésére, a belső városrészekben pedig parkosításra (78–84.). A közművek terén is volt előrelépés a tárgyalt időszakban, sőt a gázvilágítás, majd 1894-ben a villanyszolgáltatás bevezetése, illetve a vízvezeték létesítése (1892) révén Pécs a hazai városok élén járt.

Nem szóltunk a könyv egyházi épületekről, illetve ipari architektúrákról szóló fejezeteiről, amely többek közt azért maradt el, mert a Szerző maga is jelezte az előszóban, hogy e területeken kutatásai még csak kezdeti stádiumban vannak. Ez utóbbi utalás is jelzi, hogy Pilkhoffer Mónika könyvét egy nagy volumenű, ugyanakkor aprólékos alap kutatás előzte meg. Bizonyítja ezt többek közt a jelentős számú hivatkozás az egykorú helyi sajtóra, a kiterjedt szakirodalmi apparátus. Műve mondanivalójának építészettörténeti, várostörténeti tendenciákba történő beágyazása, illetve a Pécsnek az országos folyamatokkal való, valamint más városokkal való rendszeres összevetése következtében a Szerző hivatkozásai széles és változatos irodalomra terjednek ki. A részletes tartalmi elemzés mellett sem hagyható dicsérő szó nélkül a kötet megjelenése, rendezett szövegképe, amint a gondozott, pontos szöveg sem. A kötet értékét emeli a számát tekintve száz körüli fénykép és tervrajz, de a szöveget tagolja még a számos táblázat és diagram is. A kötet tárgyához képest ellenben kevés a közölt két eredeti várostérkép.

Már a legutóbb említett széleskörű szakirodalmi bázis is tükrözi azt a szerteágazó, különböző tudományterületeket érintő munkát, amelyet ugyanakkor tartalmát tekintve sikerült a Szerzőnek szerves egységbe dolgoznia, szerkeszteni. Mi sem bizonyítja ezt jobban, minthogy a kötet a várostörténet részéről is pozitív fogadtatásra talált, hiszen egyik várostörténet-írás helyzetét taglaló írásában Gyáni Gábor nemcsak besorolta a szóban forgó kötetet a hazai várostörténet üdvözítő tendenciáinak sorába, hanem még ki is emelte, mint amelyik az építészettörténetet a társadalomtörténettel kombinálja.²

Csekő Ernő

² Gyáni Gábor: Új utak a magyarországi várostörténet-írásban. In: Czoch Gábor – Kocsis Aranka – Tóth Árpád (szerk.): *Fejezetek Pozsony történetéből magyar és szlovák szemmel*. Kalligram, Pozsony, 2005. 39–41.

*Szőnyi Tamás: Nyilván tartottak
Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990.*

Tihanyi Rév Kiadó, h. n., 2005. 831 oldal.

Nem volt könnyű kézbe venni Szőnyi Tamás könyvét és ezt nem csak képletesen értem, hiszen a 831 oldalas kötet forgatása fizikailag sem volt egyszerű művellet, nem is szólva a korántsem kellemes témáról. Végigolvasva a művet azonban meg kell állapítanom, hogy megérte a fáradságot, hiszen a szerző a Kádár-rendszer egy sajátos, ugyanakkor igen jellemző szeletét mutatja be az igen lelkiismeretes, többéves kutatás nyomán elkészült könyvében. Szőnyi az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában, illetve más levéltárakban és könyvtárakban kutatva rendkívüli alaposággal rajzolta meg a magyar könnyűzene szereplőinek életét egy eddig nem ismert szemszögből, a titkosszolgálatoknál fennmaradt iratok alapján. Az élénk táruló kép döbbenetes, bár a rendszerváltás óta eltelt évek ügynöklistáinak, illetve (csekélyebb számú) besúgói beismerő vallomásainak fényében korántsem annyira meglepő. Az író azonban nem egy újabb ügynöklistát tett le az olvasók elé (szimpatikus módon a névmutatóban sem közli külön tételként a nevüket), hanem egy nagyszabású, néhol szubjektív történeti tablót, amely meggyőzően mutatja be a szocialista rendszer hatalmi gépezetének kíméletlen működési mechanizmusait.

Szőnyi Tamás jó érzékkel választott témát, hiszen – saját emberi és szakmai érdeklődésén túl – ráérezett arra a közhangulatra, amely élénk figyelemmel fordult az elmúlt években a különböző ügynökügyek iránt, illetve arra az igényre, hogy a közönség kíváncsi lett a magyar rockzene történetére, de még inkább annak a hatalommal való kapcsolatrendszerére.¹ Bár Szőnyi nem történész, az elkészült kötet műfaját tekintve sokkal inkább nevezhető társadalomtörténetinek, mintsem egy érdekességekkel teli rocktörténeti munkának. A társadalomtörténet kifejezés ugyanakkor nem fedi le pontosan a tartalmat, hiszen a kötet a mentalitás-, a kultúr-, a szervezet- és a politikatörténet sajátos egyvelegét nyújtja az olvasó számára. A szerző – hatalmas hivatkozási apparátussal felszerelve – szinte történészi alaposággal próbálta hihetően bemutatni az ügynökjelentésekből feltáruló világot: a rendszer embertelenségét, értelmetlenségét, az áldozatok és a besúgók tragédiáját. Szőnyi célja az volt, hogy tisztábban lehessen látni a magyar rock (története) körül, amint azt egy vele készített interjúban is jelezte.² Célját elérte, hiszen az adatokban és forrásokban gazdag munka nyomán sokkal jobban átélhető a korszak zenészeinek bizonytalan helyzete, kiszolgáltatottsága. A könnyűzenei élet részvevői, illetve az olvasóközönség körében egyébként meglehetősen nagy vihart váltott ki

¹ Ez utóbbi igényt használta ki ügyesen a Magyar Televízió *Dob+basszus*, illetve a Filmmúzeum *Privát rocktörténet* című műsora is.

² A szerzővel a HVG által készített interjú lásd: <http://hvg.hu/kultura/20050510nyilvantartanak.aspx>.

a 2005 tavaszán megjelent mű. A társadalmi érdeklődés ellenére a kötet kevésbé került a történettudomány művelőinek látókörébe, tudtommal eddig Rainer M. János és Klaniczay Gábor írt róla ismertetést.³

A könnyűzene és a pártállami diktatúra kapcsolatának vizsgálata immár népszerűnek mondható kutatási témának számít. Szőnyei hivatkozásából is kiderül, hogy igaz főként újságírók, illetve zenészek, művészek munkáiból merít, de ismeri és használja Csatári Bence, K. Horváth Zsolt, Klaniczay Gábor és Unger Gabriella e tárgyban végzett kutatásait is. Mivel a Kádár János által irányított diktatórikus rendszer mindennapjainak történettudományi feldolgozottsága még meglehetősen szegényes,⁴ a korszakkal foglalkozó történészeknek mindenképpen érdemes kézbe venni Szőnyei Tamás munkáját, hiszen ez is a mindennapokról szól, csak más szemszögből. A kötet érdekes kontrasztja a Valuch Tibor által megjelentetett, *Hétköznapi élet Kádár János korában* című kiadványnak.⁵ Míg Valuch 2006-ban megjelent kötete – akár akaratlanul is, de – a Kádár-rendszer iránti nosztalgiát erősíti, addig Szőnyei éppen a rendszer sötét pillanatait mutatja be érzékletesen. A könyv címe egy, a Kontroll Csoport zenekartól kölcsönzött nyelvi játék, amely frappánsan előrevetíti a könyv mondanivalóját, utal a kommunista rezsim jellegének kettősségére: a megfigyelésre és a megfigyeltektől való félelemre. Azt, hogy a szerző komolyan vette munkáját, jelzi a kötet terjedelme és a körülbelül 1300 tételes hivatkozási apparátus is. A lábjegyzeteknek közvetlenül a főszöveg alá helyezése és fejezetenkénti újraszámozása szerencsés választás volt, hiszen így jóval áttekinthetőbbek lettek az egyes fejezetek. A kötet elején – a fejezeteket röviden összegző ismertetéssel bővített – tartalomjegyzék, a mű végén pedig pontos névmutató biztosítja az egyes témákra, illetve a személyekre és együttesekre történő keresés lehetőségét. A kötet egységes szerkezetű: a harmincegy fejezet mindegyike egy-egy megfigyelt zenekar vagy énekes dalszövegével és egy ehhez, illetve a fejezet tartalmához kapcsolódó fotóval indul, majd az adott részt a kapcsolódó témájú állambiztonsági iratokat szemléltető fotók zárják. Előfordult, hogy összekeveredtek az iratokról készült fotók és átkerültek egy tartalmát tekintve kevésbé kapcsolódó fejezet végére (például a *Házibuli, galeri, slepp* részhez tartozó MSZMP Agitprop. Bizottság üléséről készült jegyzőkönyv fotója a következő, fejezet végére került – 181, 220–221.), ez azonban természetesen nem nehezíti meg a szöveg értelmezését.

Maguk az egyes fejezetek többé-kevésbé időrendi sorrendben mutatják be – a különböző állambiztonsági ügyek felfejtése mentén – a rockzenei élet történetét 1960 és 1990 között. A kötet szerkesztési elve tehát nem a szigorú kronológiára

³ Rainer M. János *Mozgó Világba* írt cikkét lásd: <http://www.mozgovilag.hu/2005/07/12rolrol5.htm>, míg Klaniczay Gábor recenzióját lásd: BUKSZ 2006. (18.) 2. 185–189.

⁴ A szocializmus mindennapjait is bemutató, újszerű társadalomtörténeti megközelítésére lásd: Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Budapest, 2004; Majtényi György: *A tudomány lajtorjája. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Budapest, 2005; Tóth Eszter Zsófia: *„Puszi Kádár Jánosnak”. Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben*. Budapest, 2007.

⁵ Valuch Tibor: *Hétköznapi élet Kádár János korában*. Budapest, 2006.

épül, hanem fejezetenként tematikus egységek követik egymást. A kibontakozó élettörténetek (a megfigyeltké, a besúgóké és érintőlegesen a tartótiszteké) összekapcsolódnak, azaz nincsenek éles határok az egyes fejezetek között. Talán csak a három *Adatbank* című rész tekinthető kivételnek, ahol a szerző röviden összefoglalja az addig ismertetett évtized szerinte említésre méltó hazai rocktörténeti eseményeit, illetve említést tesz azokról a zenészekről és együttesekről, akikkel nem, vagy csak érintőlegesen foglalkozott a belső elhárítás, vagyis a korábbiakban nem volt szó róluk a könyvben. Az egyes fejezeteken belül Szőnyi egy-egy történetet mesél el kis felvezetővel, rengeteg – főként állambiztonsági jellegű – forrás idézésével, illetve alkalmanként dalszövegek és interjúk segítségével. A rengeteg dokumentum törzsszövegbe ékelése kissé megnehezíti ugyan az olvasást, de kétségkívül hatásos eszköz annak bemutatására, hogyan is működött valójában a pártállam, a titkosrendőrség, mennyire nem törődtek az egyes emberekkel, családokkal, akik pusztán csak eszközök voltak a rendszer kezében. Szőnyi többször hivatkozik Orwellre és valóban, az orwelli fikció megvalósulása ebben a kötetben tényszerűen is nyomon követhető.

A kötetben hangsúlyosan szereplő egykorú dokumentumok, valamint a megfigyeltékkel készített interjúk ugyanakkor felvetik azt a kérdést, vajon a szerző mennyire ismerte meg témáját saját élményei, illetve a korszakról szóló szakirodalom alapján, mennyire képes kritikával kezelni forrásait. Az író megállapítása szerint azért zárkózott el az oral history módszerének fokozottabb használatától, mert megismerve a titkosszolgálati jelentéseket, úgy döntött nem érdemes, de nem is szeretne interjúkat készíteni – az igazat soha meg nem valló – ügynökökkel, illetve tartótisztjeikkel (27–28.). Véleménye történész szemszögből vitatható, de semmiképpen sem elítélhető.⁶ Kétségtelenül árnyalta volna megállapításainak élet, ha megszólaltatott volna a másik oldalról is néhány szereplőt, jöllehet ez a másik fél akaratán is múltott volna.⁷

Szőnyi Tamás nyilvánvalóan nem a társadalomtudományos paradigmaváltástól megindulva írta munkáját. Törekszik ugyan a megértésre, a semleges hangú ismertetésre, de a szubjektivitás gyakran győz művében. A szerző saját szemszögből magyarázza meg az általa felvázolt történeti szituációt, illetve az ehhez kapcsolódóan a főszövegbe beszúrt dokumentumok tartalmát. A fejezetek sajátos szerkezete is konstrukció, olyan váz, amit az író talált ki. Lehetett volna másképp is felépíteni a kötetet, például furcsán hat, hogy vannak fejezetek, amelyek alig pár oldalt kaptak, míg van nyolcvan oldal terjedelmet is elérő rész (vö. *Fejpenz*, illetve *Másként zenélők*). A kötet legnagyobb problémája mégsem ez, hanem a szerző „pozitivistá” megközelítése.

⁶ Az oral history módszereiről, alkalmazhatóságáról a *Replika* folyóirat készített tematikus blokkot, a témára vonatkozó bibliográfiával kiegészítve. Lásd *Replika* (58.) 2007. szeptember, 27–126.

⁷ A diktatúra különböző szerepű képviselőinek megszólaltatásával kapcsolatos dilemmáról legújabbán lásd Pulay Gergő: Marginalizált emlékezet. *Replika* (58.) 2007. szeptember, 55–69.

Szőnyi túlzottan pozitívista szemléletűnek tűnik, amikor úgy véli, hogy az egyes fejezetek körülbelül felét kitöltő iratközléseivel jobban leírhatja a múltat. A belső elhárítás működésének, illetve az egyes ügyek bemutatásának illusztrálására ez a módszer kiválóan használható, azonban a túlzott számú iratközlés gyengíti a hatást. A dokumentumközlések racionálisabb használata valószínűleg emészthetőbbé tette volna a kötet terjedelmét, és segítette volna olvashatóságát. Mindezzel együtt azonban elmondható, hogy Szőnyi forráskezelése – az olvasó és a történész szemszögéből nézve is – hitelesnek tűnik, jól és érvényesen elemzte ugyanis szakirodalmi ismeretei alapján a közölt iratokat, sikerrel oldotta fel a titkosszolgálati iratokban rejlő tendenciózus és egyoldalú képet. A korántsem egyszerű belügyi szervezet felépítését pontosan adja vissza, leginkább Cseh Gergő Bendegúz és Kenedi János tanulmányaira hivatkozva.⁸ Azonban, mint azt az állambiztonsági iratokkal foglalkozó kutatók már számtalanszor jelezték, a BM III/III-as ügyosztályai gyakran készítették ügynök dossziét olyanoknak is, akiket megpróbáltak beszervezni, de ez végül nem sikerült nekik. Már csak ezért is nagyfokú körültekintésre van szükség, amikor egy karton alapján ügynöknek bélyegzünk meg valakit. Szőnyi nagyon óvatosan járt el e tekintetben, de azért érződik egyéni szimpátiája, amikor mérlegeli az egyes eseteket. Így például Som Lajos besúgói tevékenységére vannak ugyan utalások, de erről azért nincs meggyőző bizonyíték a szerző kezében. Más esetekben könnyebben túllép ezen a dilemmán, mondván megpróbálták az illetőt beszervezni, de ez nem volt sikeres (például Cseh Tamás, Döme Dezső, illetve Menyhárt Jenő esetében). A fenti megjegyzések ellenére a kötet legnagyobb erőnye éppen az egyes ügynökök bemutatásának zseniális megvalósításában rejlik. Szőnyi oldalról oldalra fokozza a feszültséget, az olvasó már alig várja, hogy kiderüljön ki az a „Gara” fedőnevű ügynök, de ez csak nem történik meg. Azután egyszer csak azt vehetjük észre, hogy egy fejezet közepén elhelyezett bekezdésben hirtelen fény derül az ügynök kilétére. A könyvnek fontos eleme a zenészeket megfigyelő besúgók lebuktatása, amit Szőnyi emberien ábrázol, és ez egyszerre teszi izgalmassá és letehetetlenné is a könyvet, hiszen végig kell olvasnunk, ha minden – a kötetben szereplő – ügynököt meg akarunk ismerni.

A kötet remekül járja körbe az 1960–1990 közötti könnyűzenei életet, érezhető azonban a szerző elfogultága egyes kedvenc témái iránt. Így például, amíg a hazai új hullám jeles képviselői jelentős terjedelmet kaptak a kötetben, addig a nyolcvanas években elinduló heavy-metal zenekarokról és rajongótáborukról említés sem történik. Ez utóbbi esetben még annyi sem szerepel, mint például a szintén kevésszer emlegetett, pedig – hatalmas közönség előtt játszott koncertjei és az egyes zenekari tagok külföldre távozása miatt – állambiztonsági szempontból valószínűleg érdekes LGT zenekarral kapcsolatban. „Elképzelhetetlen, hogy az ekkoriban rendszeressé váló ingyenes gellérthegyi, illetve tabáni koncertek

⁸ Cseh Gergő Bendegúz: *A magyarországi állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata 1945–1990. A Történeti Hivatal Évkönyve.* (Trezor 1.) Budapest, 1999. 73–91; illetve Kenedi János: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a kastélyból.* Budapest, 2000.

hatalmas közönsége ne intette volna éberségre a rend civil ruhás őreit, mégis, e koncertek főszereplőjéről, a Locomotiv GT-ről alig valamit láttam.” (488.) A források hiányára utalás gyakran előfordul a kötetben, és a szerző jól érzékeli, hogy a megfigyeltekről és megfigyelőkről alkotott kép nem lehet már sohasem teljes az állambiztonsági iratok selejtezettsége miatt.

Szőnyei Tamás munkája a fenti kritikai észrevételek ellenére is meggyőző és hiteles mű. Egy olyan témát járt körül alaposan, amely mind a mai napig nagyon bizonytalan, tele ki nem beszélt tabutémákkal. A szerző mindvégig megpróbált tárgyilagos maradni, ami nem lehetett számára egyszerű feladat, hiszen személyesen is ismeri a könyvben szereplő zenészek jelentős részét. Nem lehetett könnyű szembesülni a korábbi nagy kedvencekről megszerzett információkkal. Ezt az érzést meg is osztja olvasóival a *Bevezető*, illetve *A látókörükben* című fejezetekben. Megdöbbenésain azonban túl tudott lépni a szerző és végül megosztotta az olvasókkal a kutatásai során megszerzett tudást. Jól tette.

Koltai Gábor

*Tóth Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak”
Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben.
(Politikatörténeti Füzetek XXIV.)*

Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 211 oldal.

Tóth Eszter Zsófia első önálló kötete (mely PhD disszertációjának átdolgozott, rövidített változata) szorosan kapcsolódik az elmúlt időszakban megjelent, a szocialista mindennapok történetét bemutató könyvekhez.¹ A kötet tematikai hívószavai a munkásság, a feminizmus, az identitás, módszertanilag pedig a mikrotörténet és az oral history, melyek kombinálásával a Szerző egy mindeddig feltáratlan területre, a Kádár-korszak munkásnőinek mindennapjaiba kalauzolja el az olvasót.

A kutatás középpontjában az Óbudán működött Budapesti Harisnyagyárban dolgozó női szocialista brigád (a Felszabadulás Brigád) tagjai állnak, akik 1970. április 1-én megkapták a munkások számára elérhető legmagasabb kitüntetést, az Állami Díjat. „Bár a brigád története a mikrotörténeti megközelítésekre jellemző módon sajátos és egyedi, mégsem pusztán a korszak munkás- és nőtörténetének sajátos metszete. A brigádtagok történeteinek keresztül érthetőbbé válnak azok a társadalmi folyamatok, amelyek egy része a politikatörténeti írásokból kevésbé érthetők meg” – emeli ki bevezetőjében a Szerző. (10.)

A könyv alapjául a brigád tagjaival, férjeikkel, munkatársaikkal, főnökeikkel (összesen 23 fővel) készített életútinterjúk, valamint a Budapestre bevándorolt brigádtagok vidéken maradt rokonaival (9 fővel) készített interjúk szolgáltak, melyek összterjedelme meghaladta a 700 oldalt (a Szerző egy-egy interjúalanyhoz többször is visszatért kutatása során). Tóth Eszter Zsófia saját interjúzási technikáját a – Magyarországon elsősorban szociológusok által alkalmazott – Gabriele Rosenthal által kidolgozott módszerhez² hasonlítja: „interjúalanyaimat megkértem, mesélik el élettörténetüket, hangsúlyozva benne egykori gyáruk és állami kitüntetésük szerepét”, de olykor el is tért attól: „nem mindig vártam ki, hogy a visszaemlékezők végigmesélik élettörténetüket: bizonyos érdekesnek tetsző tör-

¹ Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. Majtényi György: *A tudomány latorjaja. „Társadalmi mobilitás” és „új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*. Gondolat Kiadó – Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2005.

² A Rosenthal nevéhez köthető narratív élettörténeti interjú két részre bontható. „Az élettörténeti nagyelbeszélés” (a főnarratíva) során az életrajzi elbeszélő maga strukturálhatja élettörténetének elbeszélését, ön maga adhatja meg a hangsúlyokat. A második rész a „narratív utánakérdezés” szakasza, ahol az interjúkészítő felteheti megválaszolatlan kérdéseit. Kovács Éva részletesen ismerteti a narratív élettörténeti interjú készítésének sajátosságait, jellemzőit, elemzési lehetőségeit. Kovács Éva: *Interjú módszerek és technikák, illetve Narratív biográfiai elemzés*. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudomány Tanszék, Budapest–Pécs, 2007. 269–277. és 373–396.

téneteket újra- meg újra elbeszéltettem velük, így az ismétlések eltérései is elemezhetővé váltak”. (14.) S bár a Szerző alkalmazza a Rosenthal-féle módszert, hiányzik a műből annak kifejtése (Rosenthal nevére a bibliográfiában sem található hivatkozás) és az attól való eltérés részletesebb felvázolása is. Különbség mutatkozik például a kérdésfeltevés módjában, a mögöttes kutatói szándékban. Míg a narratív interjú egyik „védjegye” a hol, mikor, kivel, miért kérdések mellőzése, „mert azokra nem elbeszéléseket, hanem adatokat, magyarázatokat és értékeléseket fogunk kapni”,³ addig Tóth Eszter Zsófia idézett interjúanyagában több példát is találunk erre (pl. 16, 130.), teret engedve ezzel a részletek iránt is érdeklődő kutatói kíváncsiságnak. A Szerző interjúzási technikája emiatt kapcsolódni látszik a hagyományos, úgynevezett struktúrált mélyinterjú típusához is, kiegészítve egyéni megoldásokkal (pl. a brigádtagokról készült levéltári források „szembesítése” az interjúalanyokkal, majd a mutatott reakciók és a kommentárok elemzése).

Az oral history alkalmazhatóságáról, felhasználásának korlátairól mára konszenzus alakult ki használóinak körében, mely szerint az emlékezés kollektív és konstruktív jellegéből következően az interjúszövegek az egykor volt valóság helyett „csupán” a múlt egyik, szubjektív reprezentációját tárják fel. A posztmodern jegyében alkotó történész sem a mindentudó elbeszélő szerepében lép fel, hanem jelzi saját megközelítése konstruáló, interpretációs jellegét. A Szerző szóhasználata folyamatosan érzékelteti ezt a kettős (a visszaemlékezői és a történészi) konstrukciót. Az interjúalanyok valamilyen módon *bemutatnak* egy történetet, s abban benne *ábrázolják* maguk vagy mások szerepét, vagy *megélnék* egy eseményt, miáltal „egyszerű” adatközlőkből élettörténetük szerzőivé lépnek elő. Tóth Eszter Zsófia az interjúalanyok szerepeltetésével, elbeszéléseik felhasználásával saját történetet alkot (szövegében visszatérő formula a „*történetem szereplői*” megnevezés), értelmezéseivel megpróbál a visszaemlékezők szövegei mögé látni, felfejteni a különböző jelentéstretegeket, de sohasem a kizárólagosság igényével, melyet a feltételes mód és a talán, lehet, úgy tűnik stb. kifejezések gyakori használata mutat.

A közös történetbe rendezhetőség érdekében az egyes elbeszélések sajátosságait figyelmen kívül hagyja a Szerző. „Életút-elbeszélésekben életük más-más szakaszának, más-más tényezőknek tulajdonítanak jelentőséget, eltérő identitásképző tényezőket hangsúlyoznak. Ezért nem lineárisan mutatom be történetüket, hanem mozaikszerűen, egymáshoz illeszkedő, de nem szorosan egymásból következő fejezetekben.” (9.) Életútjukat, s ezáltal a könyv fejezeteit nem a történelmi sorsfordulók, nem az életút életkor által kijelölt szakaszai, s nem is az életmód különböző szegmensei alapján tagolja, hanem – a fent idézett megfogalmazásnak némileg ellentmondva – azoknak az összetevőknek a segítségével, „amelyeket az interjúalanyok életút-elbeszélésekben identitásképző tényezőkként ábrázolnak”. Az elbeszélés kulcsfogalmává az identitás lép elő, melyet a Szerző „az életút során változó társadalmi konstrukcióként” (19.) fog fel. „Egy ember életút-elbeszéléseiben több csoportot is megjelenít, mint amelyhez kötődik. A visszaemlékező identitásai

³ Kovács 2007: 269–277.

ábrázolhatók olyan társadalmi képződményekként, amelyekben azok a csoportok, amelyekhez életútja során kötődik, szimbolikus jelentőségűek. [... Ugyanakkor] a munkahelyi kötődés vagy a kitüntetéssel kapcsolatos élmények éppúgy észlelhetők az elbeszélések által teremtett narratív struktúra identitásképző tényezőiként, mint a korabeli propagandában kevésbé hangsúlyozott lakóhelyi vagy fogyasztási cikkekhez kapcsolódó identitások.” (19.)

A könyv Szerzője az interjúk mellett az 1969–1971 között vezetett brigádnaplót, valamint a korabeli napi-, hetilapok cikkeit, pártiratokat és fényképeket is felhasználja elemzése során. A sajtóanyagok, levéltári források tulajdonképpen egy harmadik elbeszélő szálát képviselnek a történetben, s a szocialista hatalom nézőpontját közvetítik felénk. Az újságcikkekben megjelenő hatalmi reprezentáció részben kijelöli a visszaemlékezések értelmezési kereteit, viszonyítási pontként szolgál a saját akarat, az önfejlés felméréséhez (mihez képest önfejlés az egyének), ugyanakkor a visszaemlékezések mellé helyezve feltárul az is, hogy a mindenkori (második világháború előtti, szocialista, rendszerváltás utáni) hatalmi diskurzus milyen mértékben befolyásolja a visszaemlékezők önreprezentációját. Az interjúrészek elemzésekor a Szerző folyamatosan reflektál ezekre az „áthallásokra”, szembesít a média által közvetített sztereotípiákkal, tudatosítja az egyének folyamatos befolyásoltságát.

Az elemzés középpontjában a brigádtagok gyári munkája, s ehhez kapcsolódóan a kitüntetés, fogyasztás, párttagság, s mindezek előzményeként az 1940-es évek közepéig visszanyúló bevándorlás, majd otthonteremtés áll. A fejezetek közel azonos terjedelműek és egymással egyenrangúak. A bevándorlással foglalkozó nyitó fejezet az egyik kiemelkedő része a kötetnek. A migrációkutatások közismert tézise szerint a nők másképpen integrálódnak a helyi társadalomba, mint a férfiak, beilleszkedésük kulcsa a házasság, gyerekszülés és a sikeres munkavállalás. A második világháború után Budapestre bevándorló fiatal lányok meggyökerezésével kapcsolatban két kulcsfontosságú stratégiára hívja fel a figyelmet a Szerző. Az úgynevezett láncmigráció során a bevándorló nem teljesen idegen környezetbe került, hanem hagyatkozhatott a már Budapesten élő sógorok, nagybácsik, unokatestvérek segítségére, kötődhetett hozzájuk. E mellett azonban fontos volt az új kapcsolatok kiépítése is, hiszen a megmaradás feltétele az egyéni és csoportorientált stratégiák együttes alkalmazása volt. A fővárosba vándorlás motivációit összetett folyamatnak ábrázolják az interjúalanyok, ám a falusi és városi életmód szembeállításakor a hagyományos – gyakran még a háború előtről származó – sztereotípiákat fogalmazzák meg például a cselédkedéssel és a nagyipari munkával kapcsolatban. A házasság a sikeres nagyvárosi társadalmi integráció egyik feltétele volt, s egyben a szülőföldtől való elszakadást is szimbolizálta: míg az esküvőt többen szülőfalujukban, addig a keresztelőt már jellemzően Budapesten tartották. A Budapesten maradóknak életútjának egyik alappillérvé vált sikeresként ábrázolt bevándorlásuk, ami alapján felvetődik a kérdés, vajon a környezetük miként ítélte meg őket korábbi és későbbi lakhelyükön? Külön érdeme a fejezetnek, hogy a visszavándorlók szemszögéből is megismerhetjük a beván-

dorlás nehézségeit, azt hogy miként értékelték a budapesti életet (többen életük nagy kalandjaként tekintenek rá), a megszerzett tapasztalatokat.

Bár a Szerzőnek nem volt célja a linearitás megtartása az elbeszélésben, mégis – kronológiai szempontból – célszerűbb lett volna a férfi és a női nemi szerepekről szóló utolsó fejezetet a bevándorlásról szóló rész után helyezni. Az utolsó fejezet ugyanis elsősorban a párválasztás női–férfi, falusi–városi perspektívából ábrázolt jellemzőit veszi sorra. A vidékről származó brigádtagok a bevándorlással kikerültek a falusi, gondtalannak ábrázolt leányéletből, s a nagyvárosban immár egyedül, erkölcsi felügyelet nélkül kellett párt találniuk, úgy hogy közben tisztességüket is megőrizték. Minél hamarabb férjhez akartak menni, s mint az az első fejezetből kiderült (s itt újra kifejtésre kerül a cselédkedéssel kapcsolatos sztereotípiákkal együtt) erre sikeres társadalmi integrációjuk miatt is szükség volt. A fejezetben bemutatott történetek szervesen kapcsolódnak a megtelepedés folyamatához, a még fiatal, egzisztencia nélküli lányok útkereséséhez.

A fővárosi otthonteremtéssel foglalkozó fejezet a lakásszerzést – a bevándorlás, házasságkötés mellett a nagyvárosi társadalmi integráció másik fontos elemét – helyezi középpontba, ami viszont szorosan kötődik a családalapításhoz. A legtöbb esetben a lakás megszerzésében a férfiek ugyanolyan tevékeny szerepet vittek, mint a feleségek, sőt az önálló nők – férj, gyerek nélkül – szinte esélytelen szereplőként álltak a lakáspiacon. A lakásszerzés a nők és a férfiak közös története, így ebben a fejezetben sikerült a női szempontot legkevésbé érvényesíteni: a férfiak állandó, aktív szereplői a történeteknek. Az oral history módszer nagy előnye mutatkozik meg ugyanakkor itt, hiszen a levéltári források alapján nem feltárható lakásszerzési stratégiákra, különféle praktikákra derít fényt. A visszaemlékezőknek alacsony foglalkozási státuszuk miatt alig volt reális esélyük arra, hogy tanácsi bérlakáshoz jussanak, ezért más lehetőséget kellett keresniük. Voltak, akik lakást foglaltak 1956-ban, többeknél előfordult, hogy az 1960-as évektől szövetkezeti lakásokba fizettek be, akadtak olyanok, akik eltartási szerződést kötöttek. Fontos változás volt életükben a panellakás-építések megindulása, hiszen ekkortól kezdődően Óbuda falusias jellege visszafordíthatatlanul megváltozott: a falun szocializálódott személyek munka- és lakókörnyezete is nagyvárosivá vált. A már ekkor meginduló szuburbanizáció következtében ugyanakkor az ipari munkások egy része nemcsak az állami lakáspiacról, hanem Budapest területéről is kiszorult.

A szomszédsági kapcsolatok a régi Óbudán és az új lakótelepeken című fejezet témájában szervesen kötődik az előző szakaszhoz, ezért – és rövidege (hét oldal) miatt is – tulajdonképpen indokolatlannak tűnik szétválasztásuk. A nagyvárosi elidegenedés sztereotip ábrázolása sokáig meggyökeresedett tétele volt a szakirodalomnak, itt újabb cáfolatát találjuk e nézetnek: a szomszédok egymással szoros kapcsolatot tartottak fenn, sőt a falvak szomszédsági intézményéhez hasonlóan egyszerre szolgáltak viszonyítási pontként, és fejtettek ki ellenőrző szerepet. „Úgy tűnik, egyes interjúalanyok számára mikrokönyezetük, a szomszédság olyan referenciacsoporthoz képezte, amelyet gyerekkori szomszédok képviseltek.” (61.)

A gyári identitás az életút-elbeszélésekben című rész a visszaemlékezők életének egy másik jelentős helyszínére, a gyárba vezeti el az olvasót, s ezzel a magánszférából átlépünk a nyilvános szférába. Közismert, hogy a hatalom a munkahelyi mindennapokat hálózta be leginkább, ezért a következő fejezetekben gyakoribbá válnak a levéltári forrásokra, újságcikkekre tett hivatkozások. A gyár a szocialista diskurzusban nemcsak a munka, a pénzkereset helye. „[A] munkahely az emberek számára olyan közösséget jelent, amely a »párt- és szakszervezet segítő támogatásával« lehetővé teszi, hogy politikai alapokon szerveződő szocialista közösségek, a szocialista brigádok tagjaiként »igazi szocialista emberekké« váljanak.” (63.) A gyár, a brigád a szocialista hatalom számára a nevelés terepe is, ahol a számukra kívánatos értékeket megismertették a dolgozókkal: például a törzsgárdatagságot, azaz a gyárhoz való hűséget, a brigádtagságot, s a brigádmozgalom keltette közösségi érzéseket (ezt kívánták biztosítani a kirándulások, multságok szervezésével), vagy a társadalmi munkát (például öregek és állami gondozott gyerekek patronálása). A szocialista nevelés azonban felemásra sikeredett. A visszaemlékezők szemében egyfelől ma is érték a gyárhoz kötődés, identitásukat alapvetően meghatározzák a gyárban eltöltött hosszú évek, melyet az idősebbek elsősorban személyes kötődésükkel, a fiatalabbak a karrierlehetőséggel magyaráznak. A kirándulások, multságok is pozitív emlékként őrződtek meg, másfelől viszont a társadalmi munkát (a támogatott személyeket, az ingyenességet) már ellentmondásosan jelenítik meg a visszaemlékezések. Az egykori hivatalos propaganda szólamaival szembefordulva „ma a történetekben ritkán jelenik meg az, hogy a szocialista brigádok »szocialista közösségek« lettek volna [...] nem a közös brigád, hanem a közös gép, a közös műhely vagy műszak hozhatott létre barátságokat a gyakran egymásra utalt emberek között”. A korabeli sajtó és a gyári vezetés határozottan szembeállította a háború előtti és utáni gyári mindennapokat, a visszaemlékezők szemében azonban úgy tűnik, hogy nem jelentett markáns különbséget a Budapesti Harisnyagyárban és a kis előd-harisnyagyárakban való munka. A munka megítéléséről emlékezve feltűnő, hogy a harisnyagyári munkások nem vetik össze a gyári munkát a falusi, mezőgazdasági munkával, pedig a brigád tagjainak többsége faluról vándorolt be. Más – többek között az általam gyűjtött – visszaemlékezésekben a „piszkos” paraszti munkához képest gyakran „tisztaként” ábrázolják a városi, ipari munkát, ahová csinosan, divatosan felöltözhetek; fontos érv ez az ipari munka paraszti fölé pozicionálásakor.

Általánosságban elmondható, hogy a munkásnőkről csekély számú írásos dokumentum áll a kutató rendelkezésére, különösen nehezen lehet őket név szerint azonosítani. Az 1970-ben megkapott Állami Díj kiemelte hétköznapijaikból a könyvben szereplő nőket, számos újságcikk, fotó őrizte meg a brigádtagok portréját, így Tóth Eszter Zsófia is nagyobb teret szentel azok elemzésének. Egyes újságírók a személyesnek szánt történetekben a korszak emancipációs nőképének megfelelő típusokat rajzoltak meg: a magánéletben és munkahelyen egyaránt helyüket megálló, dolgozó nőket ábrázoltak. Tőlük eltérően a *Nők Lapja* újságírója szürke kis verebekhez hasonlítja a harisnyagyári munkásnőket magánéletük-

ben, akiknek a kiemelkedést, a „többletet” a munkahely, elsősorban a „Felszabadulás” brigád szocialista közösségi ereje biztosítja. A kitüntetés devalválódásának folyamata már az 1980-as évek sajtócikkeiben tükröződött, s a rendszerváltással csúcsozott ki. (96.) Az interjúalanyok visszaemlékezése sem mindig segít abban, hogy megismerjük viszonyulásukat a díjhoz, hiszen a kitüntetéskor megjelent „újságcikkek is befolyásolják, hogyan emlékeznek vissza ma az egykori brigádtagok”. Ugyanakkor „a kitüntetésekre elsősorban úgy emlékeznek szívesen, ha megfosztják a hozzá fűződő egykori politikai jelentéstartalmaktól”. (102.) A parlamenti fogadás emlékén kívül a díjhoz járó pénzből vásárolt tárgyak jelenítik meg a kitüntetés értékét. A Szerző különböző brigádok kitüntetésre felterjesztő iratainak összevetése alapján ad képet arról, hogy miért ez a brigád kapta meg az Állami Díjat. A visszaemlékezők egyöntetűen a brigádvezető és Kádár János közötti levelezésnek, a személyes kapcsolatnak tulajdonítják azt. Kádár egyébként elbeszéléseikben „igazságos Mátyás királyként” jelenik meg. (105.)

A fogyasztói szocializmus az 1960-as évek közepétől épült ki Magyarországon a hatalom és a lakosság közti „jóléti paktum” következtében. A fogyasztási cikkeket a Szerző nem egyszerűen státuszszimbólumokként, presztízstárgyakként értelmezi, amely az anyagi sikerességük és társadalmi elismertségük fokmérője lehet, hanem a tulajdonosok e javakhoz köthető elbeszéléseiből identitásképző szerepükre következtet. Így erősíti a Trabant birtoklása az erős, magabiztos, emancipált munkásnő képét, s így válik a hobbikert és az üdülőtelek a föld után vágyódó paraszti én megerősítőjévé. A fejezetben a hatalom normáinak ellenszegülő kisember további vonását is megismerjük, aki a gyárban ruhák árusításával szerez magának némi plusz jövedelmet, s elégíti ki vásárlói igényeit.

A brigád tagjai két fő kivételével párttagok voltak. Tóth Eszter Zsófia számára az egyik legnehezebb feladatnak bizonyult pártba lépésük indokairól, a párthoz fűződő érzéseikről kérdezni őket: „a rendszerváltás után a közbeszédben ugyanis a párttagság szimbolizálja az állampárttal kötött mindennapos kompromisszumokat [...]. A rendszerváltás után kevesen foglalkoztak azzal, hogyan éltek meg a párttagok, hogy alternatíva nélkül álló politikai mozgalom tagjai voltak. Az életút-interjúkból úgy látszik, a párttagságnál csak egy nagyobb tabu van: a munkásorségi tagság”. (131.) A nehézségek részbeni áthidalását szolgálta levéltári források alapján azoknak a konfliktusos helyzeteknek a vizsgálata, amikor valakit nem vettek fel a pártba. E források vizsgálata a hatalmi diskurzus újabb rétegeinek feltárását segítette. Az interjúban legszívesebben a szakszervezeti munkáról beszéltek az interjúalanyok. Azok, akik mégis szívesen nyilatkoztak pártbeli tevékenységükről (például az egyik interjúalany férje), a pártot érdekérvényesítő fórumként, a kapcsolatépítés terepeként jellemezték. A politikai megbízatásokat is vállalók a reprezentatív személyekkel való találkozás lehetőségét emelték ki pozitívumként.

Az interjúalanyok vallásos szocializációja még a háború előtti években zajlott, a falusi fiatal lányok többnyire húsz éves koruk előtt vándoroltak be a városba. Az életük e szakaszában megalapozódott vallásos identitásukra a későbbiek során hatással volt egyfelől az a tény, hogy az ateizmust valló párt tagjai lettek, de

ugyanígy hatással volt – ma feltáruló – világképükre a városi környezet, az új szomszédság, a munkahely, napjainkban pedig különösen a média. (149.) A válás kapcsán az interjúkban jellemzően a külső jegyek kerülnek előtérbe, kevésbé beszélnek a vallás tanításairól. Visszatérő elem elbeszéléseikben a pap anyagi, negatív ábrázolása, amely – miként azt a Szerző kiemeli – illeszkedik a szocialista idők vallásellenes propagandájának retorikai fordulataihoz. Amikor a Szerző a halálról és a túlvilágról kérdezte őket, válaszaikban olyan elemek is megjelentek, amelyek a népi, paraszti hiedelmekkel mutatnak hasonlóságot. A halottlátóról szóló visszaemlékezés kapcsán Tóth Eszter Zsófia ki is fejtette meglepetését azzal kapcsolatban, hogy az interjúalanyok „képesek olyan történeteket hasonló történetszerkesztéssel az új lakótelepeken elmesélni, amelyeket néprajzosok a falvakban gyűjtöttek össze”. (161.) Napjaink fővárosi lakótelepe általánosságban valóban meglepő helyszíne egy ilyen történetnek, de egyben felhívja a figyelmünket a falusi, gyermekkori szocializáció egyik mélyen gyökerező, kevésbé módosuló vagy újra aktualizálható elemére is.

A férfi és női nemi szerepeket bemutató fejezet három különböző korban és szerepben – fiatal lányként, anyaként és érett asszonyként – azonosítja a munkásnőket visszaemlékezéseik alapján. E három szerep közül elsősorban a fiatal lányoké (és fiúké) kap nagyobb hangsúlyt. Az érett asszony (és érett férfi) alapvetően a szerető típusok („a rossz nők”) felvázolásakor, a szerető fogalom értelmezésekor lép elénk, e szóval illették ugyanis az interjúalanyok a válásuk vagy özvegységük után megtalált párjukat is. A harmadik, az anya szerepe mintha elsikkadt volna az elemzés során (szinte csak a szülésre korlátozódik): „Az anyaságról szóló elbeszéléseket a visszaemlékezők leggyakrabban úgy szerkesztik meg, hogy igyekeznek megfelelni a »jó anyákról«, »jó nagymamákról« kialakult elvárásnak. Az anyák kifejezetten büszkék rá, hogy teljesítették a reprodukciós funkciójukhoz kötődő elvárásokat. Többen problémamentes folyamatként jelenítették meg az anyaságot, a szülést, a gyermeknevelés mindennapjait.” (179.) Érdemes lett volna feltárni, hogy a „jó anya”, „jó nagymama” milyen tartalommal bír a munkásnők számára, valamint felfejteni az ebben megnyilvánuló különböző hatásokat, akár mennyire is közelít ez a mára kialakult közmegegyezéshez.

Bár sok információt, adalékot megtudunk az elemzések közben az interjúalanyok későbbi életútjáról is, a brigád 1975-ös megszűnése pontot tesz közös történetük, s így a Kádár-rendszer további éveiről szinte alig derül ki valami. Annak ellenére van ez így, hogy az életút-interjúk egészen a jelenig ívelnek, s az életutakban a vizsgált fejezeteken kívül más közös csomópontok, kötődések is feltárolhattak. Például a Szerző maga is megemlíti, hogy milyen szívesen beszéltek interjúalanyai a vgmk-król (vállalati gazdasági munkaközösség) és az itt megkeresett pénzből vásárolt szimbolikus fogyasztási tárgyairól (91.), mégsem kerít sort a jelenség elemzésére. A maszekmunkáról is csupán a szomszédság ellenőrző szerepe, a normák betartatása kapcsán esik szó, pedig e (fél)legális „kiskapuk” ugyanúgy hozzátartoztak a szocialista mindennapokhoz, mint az ismertetett „csencsölés” vagy a munkahelyi lopás.

A könyv példamutatóan alkalmazza az oral history módszert, bár sajnálatos módon hiányzik belőle egy, annak módszertanát, elméletét bemutató fejezet. Az interjúszövegek feldolgozásának módjából – az életutak, portrék alárendelődnek az egyes problémaköröknek – következik, hogy kevésbé sikerül arcot adni az interjúalanyoknak, az olvasó számára nehéz az ugyanazon személytől külön fejezetekben közölt visszaemlékezéseket összerendezni (némi segítséget jelent ebben a könyv végén közölt életrajzi függelék). Ez az elbeszélési mód ugyanakkor – véleményem szerint – teljesebb képet képes adni nem az egyén, hanem egy közösség, a munkásnők életének mindennapjairól. Az interjúkészítés gyakorlatáról olvashatunk a bevezetőben egy rövid összefoglalást, ám kézzelfoghatóbbá, átélhetőbbé akkor válnak igazán a Szerző interjúszituációs benyomásai, észrevételei, amikor egy-egy visszaemlékezés-részlethez fűzött tapasztalatként szembe-sül azokkal az olvasó.

A visszaemlékezők három korosztályának generációs elkülönítésére viszonylag ritkán vállalkozik a Szerző, pedig feltehetően az 1919-ben született legidősebb, és az 1953-ban született legfiatalabb brigádtag merőben más tapasztalatokkal és megéléstörténettel rendelkezett a szocialista mindennapokról. A brigádtagok többségét kitevő vidéki gyökerűekkel szemben kissé háttérbe szorítottnak érzem a budapesti születésű, és ott is szocializálódott brigádtagok történetét. E lokális sajátosság – hasonlóan a vidékiséghez – bizonyára előre meghatározta életútjuk, gondolkozásmódjuk egyes jellemzőit.

A Felszabadulás brigád és tagjai érdekesítő történetén keresztül Tóth Eszter Zsófia olyan új, Magyarországon eddig nem vagy kevésbé vizsgált témákat emel be a történeti diskurzusba, mint például a fogyasztástörténet, a párttagsághoz, gyárhoz fűződő viszony. Mindezzel az NDK-s mindennapokat feltáró német társadalomtörténet-írás hazai recepcióját, az oral history módszerével pedig a történetész eszköztárát gazdagítja.

Ispán Ágota Lídia

SZERZŐINK

Csekő Ernő (1971) főlevéltáros

(Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára)

cseeko@freemail.hu

Czirfusz Márton (1984) geográfus, PhD hallgató

(ELTE TTK Regionális Tudományi Tanszék)

czirfusz.marton@gmail.com

Gál Zoltán (1967) regionális kutató

(MTA RKK DTI, Pécs–Kaposvári Egyetem GTK)

galz@rkk.hu

Gyuris Ferenc (1985) geográfus, egyetemi hallgató

(ELTE-TTK, Eötvös József Collegium)

gyurisf@gmail.com

Hajdú Zoltán (1952) geográfus

(MTA RKK Dunántúli Tudományos Intézet, Pécs)

hajdu@rkk.hu

Ispán Ágota Lídia (1980) PhD hallgató

(ELTE BTK)

ispanl8@yahoo.com

Jankó Ferenc (1979) geográfus

(Nyugat-magyarországi Egyetem Közgazdaságtudományi Kar

Nemzetközi és Regionális Gazdaságtani Intézet)

frk@ktk.nyme.hu

Keményfi Róbert (1969) etnográfus, geográfus

(Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék)

rokemenyfi@yahoo.com

Koltai Gábor (1977) történész-levéltáros, PhD hallgató

(Budapest Főváros Levéltára, ELTE BTK)

koltaigabor@gmail.com

Rácz Lajos (1963) egyetemi tanár

(Szegedi Tudományegyetem)

raczl@jgypk.u-szeged.hu

CONTENTS

HISTORICAL GEOGRAPHY, THE HISTORY OF SPACE

What is Historical Geography and Who Are the
Historical Geographers? (Round-table) 5

STUDIES

Jankó, Ferenc:	Villages in Town: The Place of Outskirts in the Urban Morphology of Sopron's Historic Quarter	23
Gál, Zoltán:	„After the Golden Age” Territorial Reorganisation of Hungarian Bank Centres between the World Wars	45
Hajdú, Zoltán:	The Geo-Historical Study of the Changes in the State-Building Processes in the Carpathian Basin	75
Keményfi, Róbert:	The Mythic Historico-Geographical Background for ‘Our Cultural Force’: The Notion of a Hungarian Mesopotamia	101

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Rácz, Lajos:	Climate-Environmental Crises in Hungary in the 1830s	132
--------------	---	-----

 BOOKS

Peter Haggert: Geográfia. Globális szintézis	– Czirfusz, Márton	161
Fodor, Ferenc: A magyar földrajztudomány története	– Gyuris, Ferenc	165
Pilkhoffer, Mónika: Pécs építészet a századfordulón (1888–1907)	– Csekő, Ernő	171
Szőnyei, Tamás: Nyilván tartottak. Titkos szolgák a magyar rock körül 1960–1990.	– Koltai, Gábor	177
Tóth, Eszter Zsófia: „Puszi Kádár Jánosnak” Munkásnők élete a Kádár-korszakban mikrotörténeti megközelítésben	– Ispán, Ágota Lidia	182
Authors		190
Contents		191
Abstracts		193

ABSTRACTS

Gál, Zoltán: “After the Golden Age” Territorial Reorganisation of Hungarian Bank Centres between the World Wars

The paper analyses the impact of the Hungarian banking system on the hierarchical setting of urban network in the interwar period. It is based on previous research on territorial distribution of banking functions in the early twentieth century calculated by Christaller's Central Place Theory. The spatial development of the Hungarian banking sector was determined by two parallel processes, namely by border changes, and by processes of spatial concentration and institutional centralization following international trends. The dissolution of the previously integrated financial market with the detachment of provincial financial centres was only partially responsible for the disproportionate growth of the asset concentration of Budapest banks. The importance of the remaining financial centres was further decreased by the natural process of market concentration from the beginning of the twentieth century. This led to the merging of many provincial financial institutions into Budapest-based banks or becoming parts of the affiliate networks of the largest banking corporations.

After World War I and the great economic depression the consolidation of the banking system was further stimulated by active state interventions. Building an extensive network of provincial branches, banks with Budapest headquarters were weakening the positions of local banks with limited scope of territorial functions. The paper analyses the changing spatial hierarchical order of provincial financial centres and gives examples of the defensive strategies of provincial banks with larger financial muscle.

Hajdu, Zoltán: The Geo-Historical Study of the Changes in the State-Building Processes in the Carpathian Basin

The study surveys the state-building processes of the Carpathian Basin, and the approaches of historical geography in this field, with special attention to the presence of Hungarians in the region from 895 to present.

There is a constant reminder in the course of this study that the basin as a geographical entity and the historical-political relationship with this geographical space have always been present in the state-building processes in the Carpathian Basin. The awareness of the basin as geographical space and some kind

of geographical study and interpretation of the Carpathian Mountains as boundary appear in every study of historical geography.

The area of modernisation was significantly greater than the territory of present-day Hungary and successor states. Between 1867 and 1918 the most significant framework of modernisation processes was the Austro-Hungarian Monarchy. At the same time historical Hungary had an important role as an area of partial integration.

Following the fragmentation in 1920, the possibility of uniform political development was lost, even in times when the majority of the region was under German influence during World War II, and Russian rule between 1945 and 1990. The European Union brings new opportunities and challenges into the long-term development of the Carpathian Basin. In this ever-changing scene, future developments will resolve whether it is integration or adaptation to the surrounding environment that will become dominant.

Jankó, Ferenc: Villages in Town: The Place of Outskirts in the Urban Morphology of Sopron's Historic Quarter

The paper surveys the development of historic outskirts of Sopron from the mid-nineteenth century to 2000 using land-registry maps, land registers, and research data. The main focus of the study is the ways urbanisation overcame the rural morphological character in the region. The first part of the essay defines the place of outskirts in the urbanisation process of historic towns in Transdanubia (West Hungary). The diffusion of urban lifestyle, the occupational re-stratification of agricultural population, and the urban planning of the communist era discouraged their elimination altogether. Examining the development of urban fabric through the example of Sopron, it has become conspicuous that the outskirts developed into districts as characteristic as the downtown areas. Furthermore, as a Hungarian peculiarity, the outskirts, too, were defended by city walls from the beginning of the seventeenth century

The first land-registry survey was a snapshot of the condition of the town at the very beginning of urban development. Although in the second half of the nineteenth century intensive transformation and concentration processes commenced, some parts of the outskirts, unaffected by traffic, remained largely untouched. The rural elements of morphology underwent only small-scale transformation, not primarily by vertical rebuilding, but by becoming self-contained. In addition to the rural character, a distinctive element of morphology of historic outskirts, the phenomenon of the so-called 'part-houses', emerged as a result of densification within the boundary of plots. Eventually these became legal institution.

The means to preserve the character of historic outskirts is not restricted to judicious architectural regulation only: social and economic rehabilitation integrated into urban politics is also indispensable.

Keményfi, Róbert: The Mythic Historico-Geographical Background for 'Our Cultural Force': The Notion of a Hungarian Mesopotamia

During the period of the formation of the consciousness of national origins for ethnic and language-based proto-communities, and also later, in the period of modern nation-building, the historical consciousness of peoples entering this process late or without an independent statehood contained ideological systems through which they could date or trace the 'vitality' and primordially of their own culture back to the ancient cradles of human civilization. It is this ideological framework where the notion called 'Hungarian Mesopotamic idea' belongs. This can be summed up as follows: the connections with ancient fluvial civilizations, including the Southern-Uralic areas around the Caspian Sea, Lake Aral, and the Tien-san (often identified as Turanian peoples), together with the Sumerian-Hungarian linguistic relationship derived from this 'Turanian character', have provided Hungarians with a secret forgotten knowledge that elevates them among the ranks of culture-creators generating a universal civilization. In this view, all social 'concerns' and historical tragedies derive from the fact that academic thinking, the Hungarian way of social development, and political decision makers have always failed/continue to fail to recognize this. The Hungarian nation would surely not 'lag behind' if this 'ancient cultural force', and 'high civilization' (e.g. the runic alphabet and writing) were reintroduced to help the nation to ascend again.

However, it was not only in quasi-scholarly or 'esoteric' historiography where the Mesopotamic idea, refuted by relevant professional scholarly criticism, occurred. It also appeared in Hungarian geographical scholarship between the two world wars. This contained elements of the Hungarian 'Turanian' heritage, and mapped how the impact of the culture acquired there influenced spatial processes in a way that is still recognizable today. Moreover, beside this notion, Hungarian geography – a discipline not yet fully detailed and developed – made the Carpathian Basin itself seem to be a peculiar 'Hungarian Mesopotamia'.

This present study aims to describe the general characteristics of geographical mythopoeia, exploring how the idea of a 'culture-generating natural environment' appeared in Hungarian geographical scholarship between the two world wars. This is followed by a survey of early German research examples that served as a basis for this notion catching on in the Hungarian-speaking regions. Also included is a detailed discussion of what role this geographical Mesopotamic

principle played in the 'scholarly' support of revisionist efforts surfacing in the inter-war period.

RÁCZ, LAJOS: Climate-Environmental Crises in Hungary in the 1830s

The main research questions of this study were to find out if there were a huge number of weather anomalies the 1830s and whether these extreme anomalies influenced the Hungarian nobility's stance on social reform.

The research was based on documentary sources and time series of instrumental observation in Buda. The research results verified that the decade of the 1830s was one of the most extreme periods of modern Hungarian environmental history. For the eleven years analysed, the average of monthly anomalies per year was nearly half a year (5.7 months). The gravity centre of climate change was 1833 and 1834. In 1833 alone there were seven months when weather anomalies occurred, moreover, there were five cases of extreme monthly averages of temperature and precipitation as well. Similarly, in 1834 there were seven extreme months; however, double anomalies occurred in only three cases. The structural climate analysis of the 1830s reveals a rather cold and dry climate profile.

It is inferred that the high frequency of climate anomalies and series of ecological and economic conflicts positively influenced the attitudes of Hungarian nobility towards social reform.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, másol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez a szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirat szövegét lemezen vagy e-mailen kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, lehetőség szerint mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Célszerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni.) Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől kérünk egy 1000–1500 leütés terjedelmű rezümét angol vagy magyar nyelven. Kéziratot nem őrzünk meg.

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni, illetve idegen művek esetén a címet lefordítani []-ben megadva azt.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést lábjegyzetben kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítést hátul a források között oldja fel. (pl. Somogy Megyei Levéltár (= SML), Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport (1925–1935)

Interjú Nagy Ferenc tájfunóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.

(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadók:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

[Tanulmánykötetből:]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.): *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. (Rendi társadalom – polgári társadalom 9.)* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét zárójelben normál betűvel!]

[Idegen nyelvű publikáció:]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

[Lexikon szócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: Révai Új Lexikona 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szőnyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.

[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szövegelemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levéltár, Kézirattár 551. sz.)

[A leőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként használjuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hivatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. Megjelenés előtt

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszámok, oldal-számok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé kerüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.) (Kiemelés tőlem – X. Y).
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat Szerkesztőség • 1113 Budapest, Valkói u. 9.

Megrendelés: terjesztes@korall.org, Honlap: www.korall.org, E-mail: korall@korall.org

Czoch Gábor, czochg@yahoo.com

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@gmail.com

Pozsgai Péter, peter.pozsgai@uni-corvinus.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Bródy Sándor u. 46.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6-8.

Fókusz Könyváruház
1072 Rákóczi út 14.

Gondolat Könyvesház
1053 Budapest,
Károlyi Mihály utca 16.

Írók Boltja
1061 Andrassy út. 45.

Könyvtárellátó Kht.
Kódex Könyváruház
1054 Budapest, Honvéd utca 5.

Pici Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Püski Könyvesház
1013 Krisztina krt. 26.

Ráday Könyvesház
1092 Budapest, Ráday u. 27

Terjesztés Bácskai Endre
Email: bacsikai@szazadveg.hu
Tel.: 479-5298
Fax: 479-5290

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZÁZADVÉG

ÚJ FOLYAM 47. SZÁM 2008. 1. SZÁM

Tartalomjegyzék

ALAPSZÖVEG

Jakab András: Az alkotmányértelmezés módszerei

FÖLDINDULÁS

Ö. Kovács József: „Ekkora gyűlölet még nem volt a falunkban, mint most.”

Szövegek és kommentárok az erőszakos kollektivizálás befejező hullámáról

RECEPTEK

Szalai Ákos: Jog és közgazdaságtan: az egészségbiztosítás jogintézménye

ÉSZJÁRÁSOK

Dobszay Tamás: „Szokjon gyapjas fülök az ezután már gyakrabban hallható igazság szavához.” A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban

MEGBECSÜLÉS

Keller Tamás: Értékrend és társadalmi pozíció

www.szazadveg.hu

Századvég Kiadó, 1037 Budapest, Nagybátonyi u. 8–10.

REGIO

Kisebbség, Politika, Társadalom. 18. évfolyam, 2007. 4. szám

MINERVA

Peter Stachel: Identitás. A kortárs társadalom- és kultúratudományok egy központi fogalmának genezise, inflálódása és problémái

EU-IMÁZS

Vidra Zsuzsanna: Az Európai Unió képe néhány kelet-közép-európai és egy balkáni ország sajtójában

Stefan Pannonymus: Egy imigráns vallomása. Igazi népmese

SZLOVÁK–MAGYAR TÖRTÉNELMI EMLÉKEZET

Miroslav Michela: Emlékezet, politika, Trianon. A legújabbkori szlovák–magyar kapcsolatok „új kezdetének” kontextualizálása

Kollai István: Meghasadt múlt? Kapcsolódási pontok és ellentétek a szlovák és a magyar történelmi narratíva között

GYORS-JELENTÉS

Papp Z. Attila: Kárpát Panel 2007: egy kutatás gyorsatása.

Egy szociológiai kutatás margójára

Bárdi Nándor: Magyar–magyar párbeszéd a támogatáspolitikáról (2004–2007)

SZEMLE

Szabó Á. Tőhötöm: Tudósok és aktivisták – beszédmodok és szórványok

(*Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.):*

Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás)

Baumann Tímea – Lévai Gábor: A társadalomtudományok multikulturalizmusa, avagy miként szólaljon meg a határon túli magyar tudományosság?

(*Papp Richárd (szerk.):* Délvidék/Vajdaság. Társadalomtudományi tanulmányok)

AZ INFORMÁCIÓTÖRTÉNELEM KLASSZIKUSAI

Hajnal István

ÍRÁSOKTATÁS A KÖZÉPKORI EGYETEMEKEN

alitanb; ⁊ p̄tinencus suis
p̄petuo possidendam. Ut au
t̄m coetie n̄re idem maḡr
ep̄it ⁊ inductus eoq̄s in
s̄ sigilli n̄ri munimine

Gondolat

Várható megjelenés: 2008. május

Ára 1000 Ft

